

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

Жумабаева Гүлайым Абдысаматовна

**Жаш муундарды тарбиялоодогу психологиялык көйгөйлөр жана аны
чечүүнүн жолдору**

*Тарбия завучтары, класс жетечилер, психологдор
үчүн методикалык колдонмо*

Бишкек – 2016-ж.

Рецензиялагандар: КББАнын ПКББ лабораториясынын жетекчиси, п.и.д., профессор, К.Д. Добаев, ППСГД кафедра башчысы, п.и.к. Г.Ж. Карагозуева, и.к. Алымбаева.

Бул метикалык колдонмодо жалпы билим берүүчү мектептердеги балдар тарбиясында кездешкен психологиялык көйгөйлөр баяндалды. Мындай окуучуларга жардам берүү боюнча дүйнөлүк билим берүү системасынын аракеттери, тажрыйбасы, проблемаларды чечүү жолдору жөнүндө маалымат берилет.

“Жаш муундарды тарбиялоодогу психологиялык көйгөйлөр жана аны чечүүнүн жолдору” аттуу методикалык колдонмо КББАнын окумуштуулар кеңешинин 25.01.2016. (протокол №1) жыйынында жактырылды жана басууга сунушталды.

Киришүү

Учурда КМШнын курамына кирген өлкөлөр социалдык-экономикалык, экологиялык, демографиялык, саясый, адептик-рухий жана идеологиялык кризисти башынан өткөрүүдө. Социалдык-экономикалык проблемалар бардык курактагы адамдарды тынчсыздандырууда. Жумушсуздуктун натыйжасында балдарын туугандарына таштап, миграциялап (журт которуп) жүргөн ата-энелердин саны өстү. Окуучулар арасында педагогикалык жактан кароосуз калгандар көбөйдү. Өспүрүмдөрдүн эмоционалдык, интеллектуалдык абалы начарлап, элдин кылымдап түзгөн моралдык-этикалык салттуу тартибин бузуп, Батыштын бейадеп “үлгүлөрүн” өздөштүргөн жана аны нормага айландырган окуучулар пайда болду. Абийирдин кризиси экологиялык абалды начарлатууда, эл аралык саясый абал начарлоодо, булар окуучулардын арасында кылмыштуулуктун өсүшүнө өбөлгө болууда. Коомдун материалдык баалуулуктун артынан түшүп, рухий тарбияга жеткиликтүү камкордук көрүлбөй калышынын натыйжасында окуучулардын рухий жактан чабал, психикалык жана физикалык жактан сыркоо болушуна өбөлгө болууда. Мектептерде балдарды тарбиялоо жыл сайын татаалданып бара жатат. Айрым үй-бүлөлөр баланын материалдык проблемасын чечүү менен чектелип, таалим-тарбия маселесин мектепке толук жүктөп коюшту. Тарбия боюнча мектеп менен үй-бүлөнүн кызматташтыгы мурдагыдай болбой, окуучулар арасында ичкилик ичкендер көбөйүп бара жатат. Бул жагдайлар жана коомдогу ырайымсыз атаандаштык (конкуренция) окуучулардын агрессивдүүлүгүн жогорулатып, окуучуларды ырайымсыз күрөшкө даярдоодо. Окуучулардын психикалык көйгөйлөрүн эске албаган тарбия натыйжасыз болуп келүүдө. Советтик доордон азыркы мезгилге чейин концептуалдык, нормативдик документтерде мектептеги тарбиялык иштердин ролу жөнүндө декларация, чакырык түрүндө айтылып,

бирок билим берүүчү мекемелерде ал толук кандуу практикалык жүзөгө ашпай келе жатат. Ошондуктан окуучулардын психологиялык көйгөйлөрүн эске алып, моралдык нормаларды өспүрүмдөрдүн аң-сезимине жеткирип, адептик-рухий тарбияга көңүл бөлүү мезгилдин талабы болууда.

Адептик-рухий тарбия боюнча мектеп болжогон натыйжага дайыма эле жете албашы мүмкүн, бирок ага жетишерлик көңүл бөлүнбөй калышы – окуучулардын өнүгүшүнө негативдүү таасирин тийгизет. Азыркы коомдун абалы – качандыр бир мезгилдеги мектептин, үй-бүлөнүн ишинин натыйжасы. Билим берүү системасынын таалим-тарбия боюнча азыркы аракети, келечек муундун кийинки абалын, коомдун кийинки жашоо жолун аныктайт. Тарбия – окуу процессиндеги борбордук маселе, ал педагогдон фундаменталдуу билимди, талыкпас эмгекти талап кылат. Окуучулардын таалим-тарбиясына мектептин жоопкерчилиги болуш керек. Класс жетекчилер окуучулардын реалдуу абалына жараша тарбия иштерин уюштурууга карата методикалык жардамга муктаж. Педагогдордун таалим-тарбия боюнча аракетин жандандыруу – азыркы учурдун талабы.

Билим системасынын негизги максаты – баланы турмушка даярдоо. Анын моделин, мазмунун, методдорун педагог окумуштуулар, практиктер аныкташат. XX кылымда психологиялык, педагогикалык илим мындай жагдайга өзгөртүү киргизди. Анткени баланын инсан катары калыптанышына социогендик, психогендик факторлор аныкталды. Улуу ойчулдар Аристотель менен Квинтилиандан баштап, Л.С. Выготскийге ж.б. чейин адептик-рухий тарбияга көңүл бөлүп келишкен, бирок тарбия натыйжасыз болуп келген, анын себеби аныкталды. Акыркы жылдары класс жетекчинин иш-аракетинде жаңы формалар жана методдор пайда болду. Класстан тышкаркы иштердин ролу жогорулады. Тарбиялык иштердин мазмуну өзгөрдү. Ошол өзгөрүүлөргө жараша иш жүргүзүү боюнча мугалимдерге жаңы методикалык сунуштарды бермекчибиз.

Бул методикалык колдонмонун максаты – окуучулардын психологиялык көйгөйлөрүн эске алып, тарбиялык иштерди уюштурууга карата класс жетекчилерге, психологдорго, директордун тарбиялык иштер боюнча орун басарларына жардам берүү, окуучулардын, жарандарыбыздын психикалык, физикалык жактан соо болушуна салым кошуу. Китептин биринчи бөлүмүндө теориялык материалдар: өспүрүмдөрдүн психологиялык көйгөйлөрү, анын себептери, рухий кризистен чыгуунун жол-жоболору, стресстен коргонууга карата жардам берүү, агрессивдүү окуучулар менен иштөө, тарбияланышы кыйын балдар менен иш жүргүзүү, балдарды коррекциялоо, өнүктүрүү, профилактикалык аракет, таалим-тарбиянын натыйжалуугу боюнча мыйзам ченемдүүлүктөр ж.у.с. материалдар берилген. Экинчи бөлүмүндө тарбиялык сааттардын, класстан тышкаркы иш-чаралардын иштелмелери, дубал газетага пайдаланууга жарактуу материалдар жазылды. Бул эмгек – биздин 9-10 жылдан берки аракетибиздин натыйжасы. Колдонмону ЖОЖдордо таалим-тарбияга арналган илимий-практикалык конференцияларда окулган докладдардын жана атайы класс жетекчиге арналган тарбия сааттардын жыйнагы катары

түшүнүүгө болот. Колдонмо КРдагы азыркы реалдуулукка ылайык түзүлдү. Окурмандар мектептеги тарбиялык иште колдонууга керектүү маалымат таба алат деген ойдобуз.

I бөлүм Жаш муундарды тарбиялоодо кезиккен психологиялык көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн жолдору

Өспүрүмдөрдүн психологиялык көйгөйлөрү жана анын себептери

Мындан жүз жыл мурда философ Генри Торо: «Көпчүлүк адамдар айласы түгөнгөн, үмүтсүз абалда жашашат», - деп жазган. Замандашыбыз философ Р.Стоун «Бардык адамдар айласы түгөнгөн, үмүтсүз абалда жашашат», - дейт. Бул сөздүн өспүрүмдөргө да тиешеси бар. Эмне үчүн көпчүлүк өспүрүмдөр айласы түгөнгөн үмүтсүз абалда жашашат? Анткени социалдык-психологиялык көйгөйлөрү бар. Б.А. Вульфсондун пикири боюнча анын себеби төмөнкүлөр:

- адамдын жашоо шартынын жана эмгегинин технологиясы тез өзгөрүп, жатат, алар адамды стресске алып келүүдө, өспүрүмдөрдүн көпчүлүгү ага адекваттуу аракетке мүмкүнчүлүгүн, жөндөмүн жетишерлик эмес сезишет;
- окуучулардын адептик сапаттарын жогорулатуу жөнүндөгү маселе актуалдуу болгонуна карабастан, алардын аң-сезими төмөн боюнча калууда;
- жалпы калктын маданий деңгээлин жогорулатуу боюнча объективдүү талаптар жогорулап жатат, бирок коомдо псевдомаданияттык, атүгүл антимаданияттык тенденциялар миллиондогон жаштардын арасында өнүгүп кетти;
- окуучулардын жеке жөндөмү, реалдуу таанып-билүү мүмкүнчүлүгү чектелүү, бирок илимдин логикасынын жыл сайын өсүп (татаалданып) жатышы, программанын ага жараша кеңейиши жана тереңдеши, окуу материалынын көлөмү жыл сайын өсүп жатышы балдардын нервине таасир этүүдө;
- окуучулардын жеке кызыкчылыгы (аз иштеп, ийгиликке жеткиси келгени) бар, бирок жалпы билим берүүдөгү стандартты аткаруу боюнча талап жогорулап жатат;
- өспүрүмдөр бир нече социалдык катмарга бөлүнгөн, социалдык маселелери чечилбеген балдар стресске келүүдө;
- мектептерде окуучулардын интеллектуалдык потенциалын өсүшүнө көбүрөөк көңүл бөлүшүп, бирок инсандык сапаттарын өнүгүшүнө жеткиликтүү көңүл бөлүнбөй келе жатат;
- айрым гана жакшы окуган балдардын ийгиликтен башы айланбаса, көпчүлүк балдарын окуудан ырахат табуусу аз болгондуктан негативдүү ойлор көп жаралууда [14];
- советтик идеологиянын, Батыштын таасиринин натыйжасында улуттун өз рухий маданияты, этикалык традициялары унутулуп бара жатат, анын натыйжасында балдар менен ата-энелердин пикир келишпөөчүлүгү көбөйүүдө;
- окуучулар өз улутунун рухий маданиятын өздөштүрбөгөндүктөн, тарыхты, мурдагы доордогу адамдардын ойломун толук кандуу түшүнө албай калган балдар көбөйдү, аларды түшүнбөгөн балдардын стратегиялуу ойлому

өнүкпөй калууда;

- окуучулардын позитивдүү ойломуна караганда негативдүү ойлому үстөмдүк кылып, депрессияга кабылган балдар көбөйдү, иррационалдуу ойломдон рационалдуу ойлому үстөмдүк кылып, үй-бүлөнү сактай албай калган жаштар көбөйдү, социалдык жетим (ата-энеси бар, бирок балдарын карабаган) балдар деген түшүнүк пайда болду;
- элдин менталитетинин калыптанышында элдик тарбия-таалимдин, диндин ролу зор болгон, элдин генетикалык программасында ал бар, элдин менталитетинин, генетикалык программасын эске албаган билим берүү натыйжалуу болбой, көп проблемаларды пайда кылды, эл ичинде адептик-рухий кризистин масштабы кеңейди, дүйнө жүзүндө глобалдык, рухий проблемалар пайда болду;
- коом социомаданий кризиске келди, өспүрүмдөр арасында укук бузуу фактылары, улут аралык, үй-бүлө ичинде чыр-чатак көбөйдү;
- телеберүүлөрдө такай зордук, зомбулук көрсөтүлүүдө, ЖМКда маалымат зордугу бар, анын жаштарга терс таасири тийип жатат;
- өспүрүмдөрдүн арасында сектага кирген жаштар, психикалык проблемалар көбөйүүдө, суицид актыларын токтотуу кыйын болуп бара жатат;
- агрессивдүүлүгү жогору, депрессиялуу, апатияга келген, кунт коюусу начар, гиперактивдүү, пессимисттик ойлومун жеңе албаган ж.б. проблемалуу балдар бар [8].

Ошондой эле өспүрүмдөр арасында баңгилик, ичкилик ичүү, тамеки тартуу ж.б. жаман адаттар көбөйдү, ВИЧ (СПИД) инфекциясын жугузган балдар пайда болду. Анын 75% – он беш жаштан отуз жашка чейинки жаштар. (А.В. Кузмина. Социально-психологические проблемы подростков и пути их решения). Ошондуктан өспүрүмдөр арасында профилактикалык иштерди жүргүзүү, психологиялык-педагогикалык жана социалдык көйгөлөрдү чечүү маселеси актуалдуу болууда. Мындай көйгөйлөрдү чечүү максатында мектептерде психологдун (айрым мектептерде социалдык педагогдун) кызматы киргизилген. Психологдун ишмердигинин максаты – окуучуларга окууга, эмгектенүүгө ыңгайлуу шарт түзүү, өспүрүмдөрдүн инсандык сапатын өнүктүрүүгө жардам берүү, алардын дилинин (психикалык), денесинин (соматикалык) соолугуна камкордук көрүү, проблемалуу окуучуга жеке дифференцирлеп көмөк көрсөтүү, социалдык-психологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө жардам берүү, билим берүүчү мекемелерде (психологиялык жактан) жагымдуу климат түзүү, психологиялык жардамга муктаж бардык субъектилерге колдоо көрсөтүү ж.б.

Психологиялык кызматтын милдети – окуу тарбия процессинде администрация, класс жетекчи менен бирдикте эмгектенүү, жеке жана коллективдүү өнүгүүгө көмөктөшүү, өз алдынча таанып билүүгө, өзүн-өзү жөнгө салууга, өзүн-өзү тарбиялоого, өзүн-өзү өнүктүрүүгө жардам берүү, психикалык көйгөйлөрдү аныктоо, девианттык жүрүм-турумдагы (адептик нормадан четтеген), өнүгүүсү боюнча артта калган окуучулар менен иштөө, окуучуну жаңы шартка көнүгүүсүнө, социалдашуусуна жардам берүү,

педагогдордун психологиялык билимин тереңдетүүгө жардам берүү. Психолог саламаттыкты сактоо, укук коргоо органдары жана педагог менен тыгыз башланышта эмгектенет [33].

Класс жетекчи менен психологдун кызматташтыгы төмөнкү үч багыт боюнча жүргүзүлөт:

- 1) Психологиялык-педагогикалык диагностика;
- 2) Окуучуларды жана ата-энелерди психологиялык жактан агартуу иштерин жүргүзүү;
- 3) Класстык коллективге жана психологдун жардамына муктаж окуучуларга түзөтүүчү (коррекциялык) иш жүргүзүү.

Тарбиялык иштерди уюштурууда класс жетекчи психологдон айрым маалымат алат, психолог класс жетекчиге окуучулардын абалын, төмөнкү маселелерди: окуу мотивациясын, үй-бүлөгө мамилесин (менин үй-бүлөм деген тест менен аныктайт), интеллект деңгээлин, эмнеге кызыгарын, жалпы жана адистик жөндөмдүүлүгүн, эмнени биринчи орунга коёрун (адептик приоритетин), кесиптик кызыкчылыгын, эмнеге муктаждыгын, керектөөлөрүн ж.б. изилдөөгө жардам бериши керек.

Класс жетекчи маанилүү адептик эрежени эсине бекем тутушу керек: окуучу жөнүндө психологдон алган маалыматты профессионалдуу эмес (байкабай айтуу, билдирип коюу) колдонуу, окуучуну депрессияга чейин жеткириши мүмкүн. Окуучулардын абалын диагноздоо боюнча психологдун өзүнүн ар бир класска (курак өзгөчөлүгүнө жараша) планы, методу болот. Мисалы 9-класста окуучуну үйрөнүү методу: кызыгуу картасы (Климовдун тести), жашаган чөйрөсүн билүү (интерактивдүү оюн), бүтпөгөн тезис (сүйлөмдү толуктоо), окуучулар коллективинин психологиялык жактан оңтойлуулугун үйрөнүү (тест) ж.б. Класс жетекчи окуучулардын психологиялык көйгөйү менен байланышкан темада класстык сааттарды өткөрүүдө, жеке жана тематикалык консультация берүүдө, мамиле түзүүнүн жол-жоболорун үйрөтүүдө (тренинг уюштурууда), окуучуга ийримди тандоодо, ата-энелердин чогулушун өткөрүүдө, психологиялык жактан маданияттуулукка тарбиялоо боюнча атайын сабак өткөрүүдө, психологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө, дубал газетасын чыгарууда психологдон жардам алат. Диагностикалык изилдөөнү психолог өзү жүргүзөт, алынган жыйынтык менен класс жетекчини тааныштырат.

Окуучунун абалын диагноздогондон кийин анын жүрүм-турумун оңдоо (коррекциялоо) боюнча максатка багытталган ишти психолог жүргүзөт. Мисалы, бир окуучунун унутчаактыгы боюнча класста нааразычылыкты пайда кылып жаткандыгын класс жетекчи психологго билдирет. Психолог ал окуучу менен эске тутумун, кунт коюусун жакшыртуу боюнча коррекциялык сабактарды өтүп, көнүгүү иштерин жүргүзөт. Мектепте “Психологдун кызматы” же ушу сыяктуу башка аталыштагы дубал газетага кунт коюуну, ой жүгүртүүнү, эске тутууну жакшыртууга ж.б. көйгөйлөрдү чечүүгө карата көнүгүүлөр сунушталат. Окуучулар арасында интеллектуалдардын конкурсун өткөрүү да окуучуларга психологиялык жактан жардам берүүгө кирет.

Окуучуларга рухий кризистен чыгуунун жол-жоболорун үйрөтүү

Азыр дүйнө глобалдуу кризиске келген, б.а. дүйнө рухий сыркоо абалда жашап жатат. Экологиялык кризис – бул адамдын ички дүйнөсүнүн булганыч абалга жетишкендигинин натыйжасы. Адамдардын психикалык абалы да кризиске келген. Мунун өспүрүмдөргө терс таасири тийип жатат. Адамзат адамдын ички психогигиенасына көңүл бөлбөсө, адамдын ички дүйнөсү өзүнөн өзү эле тазаланбайт, ал тазарбаса, жаратылыштын абалы (өзүнөн өзү) оңолбойт. Бул кризисти адамзат өнүгүүгө мүмкүндүк катары кабыл алып, активдүү позицияда болгону дурус, кризистен чыгуу адамзаттын үмүт-тилегин, ниетин жакшыртуудан көз каранды. Окуучулардын арасында рухий кризиске келгендер бар, алар менен иштөө кыйын. Азыр рухий кризиске келген балдар менен иштөөгө көңүл бөлөлү.

Ар бир окуучу кризис учурунда өз жолун өтөт. Кризис маалында көпчүлүк балдардын маанайы пас болот. Эгерде бала коркуунун натыйжасында өзүнүн сезимдерин басып, өзгөргүсү келбесе, депрессияга келет. Анда кризис узакка созулат. Бизде азыр ушундай процесс жүрүп жатат. Ички сезимдер кысылганда коркуу пайда болуп, көңүлү чөгөт, баланын жакшылыктан үмүтү үзүлөт. Адамдын аракети туура болбосо, канчалык чымырканса да, духу ошончолук төмөн түшүп, пас абалга жетет. Андан адам кутулгусу келген сайын проблемасы тереңдей берет. Арыктагысы келген сайын толот, таанымал болгусу келген сайын балдар аны кабыл албайт, ата-энеси канчалык көп акча берген сайын болгон акчасы менен каалаганынын ортосунда ажырым чоңоёт. Балага канчалык көп жардам берсе, алардын ыраазычылыгы ошончолук азаят. Канчалык гармонияга умтулган сайын чыр-чатак көбөйүп, аны көтөрүү кыйын болуп калат. Ден соолукка канчалык көп камкордук көргөн сайын, ошончолук врачка кайрылууга туура келет. Канчалык өзүнүн уялгандыгын жашырса, жазыктуу иши ачык, даана, оркоюп чыгып калат. Эч нерсе кылбаса, жагдай өзгөрбөйт, бардык күчүн жумшап, бир нерсе өзгөртөм десе, жагдай андан жаман боло берет. Максатка жетем десе, ал андан алыстай берет. Кризис учурунда проблема көбөйөт. Бала бузулган айлампанын ичине түшүп калган тыйын чычкан сыяктуу болот.

Рухий кризистин ички себептери төмөнкүлөр: жалаң кардынын камын ойлоо, телевизорго (наркотик сыяктуу) кумардануу, убактысын бекер өткөрүү, ырахатка суусоо, шаан-шөкөт, көңүл ачууга умтулуу, сексуалдык жашоого кызыгуу, оюнга, музыкага ж.б. кумардануу, аз эмгектенип, оңой олжо, табылга издөө, уйкуга берилүү, бекерпоздук, ачкөздүк, бирөөнүн байлыгына, жашоосуна көз артуу. Жашоодо болгонуна каниет кылуунун ордуна чексиз керектөөчүлөргө айлануу, турмуштун нугунда жол издөөнүн ордуна оюндагысын бербей, чырылдап күрөшүү, кептин маданиятына көңүл бөлүүнүн ордуна өз билгенин сүйлөө, кыйынчылыкта аракеттенүүнүн ордуна, аны айланып өтүүнү эңсөө, келечекти ойлобой иш кылуу. Кыйынчылыкты жеңбей эле, бактылуу турмушту эңсөө. Адамды рухий

кризиске алып келген себептер – анын каалоосу, бир нерселерди эңсей берүүсү, туура эмес ынаным, көз караш, багыт, ишеним. Айрым учурда кризис зордук, зомбулук, кол салуу, чыр-чатак менен байланыштуу болот. Жардылык, жокчулук туура эмес ой жүгүртүүнүн, аракетсиз жашоонун акыркы звеносу, биринчи звеносу – рухий жардылык, ички өнүгүүнүн жетишсиздиги (К.Тепервайн) [61, 22-б].

Рухий кризистин сырткы себептери төмөнкүлөр: прессадагы ушак-айындар, негативдүү маалыматтардын арбышы, маданият чөйрөсүндө өспүрүмгө терс таасирин тийгизген чыгармалардын мазмунун мамлекет көзөмөлдөбөй (цензурананбай) чыгышы, өлкөдөгү коррупция, трайболизм, паракорлук, кылмышкерлик (криминал) ж.б. Келечеги кенен боло турган коомдун жаштарынын рухий абалы жакшы, аң-сезими жогору, багыты туура, максатка умтулган, аракетчил, иштерман, тартиптүү, ыймандуу болушат. Келечеги азаптуу боло турган коомдо тукумсуздук, СПИД, баңгилик, аракеттик, моралдык жактан бузуунун ар кандай формалары (бачабаз, сойкулук, кызтекелик, педофилия) ж.б. көбөйөт. Бирдей жыныстуу никеге уруксат берилет, Жаштары козино, кечки клуб, шоу концерт, сауна, шерине, кече, интернет, компьютердик оюндар ж.б. менен алагды болуп калышат. Мунун арты – рухий кризис.

Адам каалаганын өзү үчүн кылат, бирок анын кылганынын башкага пайдасы же зыяны тийип турат. Адам өзүнүн каалоосун улам канааттандырган сайын, напсинин (нысапсыздын) талабы чоңоё берет. Адам эркин чыңап, ага жетүү үчүн аракеттенгенде, напси ого бетер күчөйт. Анда адам өз жүрүм-турумун жана напсисин жетектөөгө алы келбей калат. Мындай шартта адамдын руху алсызданат. Пейил тарыса, рух жардыланат. Напси жетектеген адам азапка кабылат, анда ал башкаларды да азапка тартып турат. Бул да адамды (коомду) рухий кризиске алып келет.

Эгерде өспүрүм башка адамдар менен мамиле түзүүдө бир нерсеге кайгырса, адамдар менен чыр-чатактын көптүгүнөн азап тартса, кайра-кайра чечилбеген сыяктуу маселеге келсе, бирдей кыйынчылыкка кезиксе, аны алдаса, ал оюна келгенин сүйлөсө, достору андан обочолонсо, бир эле оору менен кайра-кайра ооруса, жаңы достору (үй-бүлө мүчөлөрү) менен мурдагы эле көйгөйгө (проблемага) келсе, анда бала рухий жактан өсө албай кыйналып жатат. Булар – рухий кризистин белгилери.

Рухий кризиске келгендердин жашоосунда интрига (арамзалык, кандайдыр бир максатты көздөп, тымызын, жашыруун, жаман ниеттүү аракет), жалган сүйлөө, санаа тартуу көп болот, өзүнүн «оригиналдуулугун», «жетишкендиктерин» айткысы келет, өзүнүкүн «далилдөөгө» умтулат, аракетинин «натыйжасын» элге көрсөтөт, ийгиликке суусап өзүн өзү кыйнайт, өзүнүн пикирин жана сезимдегилерин эң эле мыкты деп эсептейт, аны башкалардын кадырлашына «суусайт», автомобиль, мотоцикл алат, жарышуу, корунучтуу оюнду эңсейт, бир туруп «менде баары болуш керек, мен өзүм баарын кылам, менсиз иш бүтпөйт» деп көкөлөйт, бир туруп «мени эч ким сүйбөйт» деп арызданат, кыялга берилет, адабий окууга, спортко, искусствого ашкере кумарданат, биринчиликти эңсейт, өзүн көрсөтүүгө

умтулат. Кубанууну эңсегендер ийгиликти эңсеп калышат. Кризистен өтө албагандар стресске дуушар болушат. Кризистен чыгуунун жолун бүгүн издебеген адам эртең башка кризиске келет. Кризис учурунда өспүрүмдөр өз проблемасы менен жалгыз калышат, ага адам чыдагыс шартты көбүнчө жакын адамдар түзүп жаткан сыяктуу көрүшөт. Ошондуктан кризис учурунда жакындары жардам бере албай калышат.

Рухий кризиске келген кыздардын көпчүлүгү жасанууну жакшы көрүшөт, баалуу металлдарды, асыл таштарды тагынышат, өзүн гримдешет (боёнушат), атыр колдонушат. Өспүрүмдөр өз адебин, жүрүм-турумун оңдошот, билимин өркүндөтүшөт, мунун баарын алар бирөөгө жагуу үчүн жасашат, б.а. азыркы жаштардын эң чоң проблемасы – сүйүүнүн объектиси болууну (бирөөгө жагынууну) каалоо, бирок өзүнүн жүрөгүндө адамга, өз жакындарына карата сүйүүнүн жоктугу. Татынакай кызды (жигитти) көрө калышып, аны жактырып, анын да жактырышын күтөт. Эгерде анын оюндагысындай болбой калса, жагымсыз сезимге келип, анын сүйүүсү тез эле жек көрүүгө айланат, атүгүл өч алууга умтулат. Бул жаштардын турмушка даяр эместигине далил болуп эсептелет. Жүрөгүндө ысык сезими жок жаштардын өзүнө кыйын. Өспүрүмдөрдө сабырдуулук жетишпей жатат.

Энелердин көпчүлүгү балдарынын жаман жактарын байкашпайт. Жактырган адамдын жаман жактары адамга анча байкалбайт. Эгерде анын жаман жагы байкалса, ал жаман ойго себеп болот. Жаман ойлордон кутулган бала чоң проблемадан кутулат, проблемалардан кутулган бала кризистен чыга баштайт. Ал эми өч ала баштаган өспүрүм жактырган адамын душманга айландырат, душманы бардын келечекте проблемасы бар болот, ал проблемалар адамды кийинки кризиске алып келет. Эгерде өспүрүм сүйгөн адамынан эч качан, эч нерсе күтпөсө, көңүл калуу да болбойт. Көңүл калуунун себеби – андан жакшылык, оң мамиле, өзү каалаган жооп күтүү, азыркы абалына канааттанбагандык, кызгануу, коркуу ж.б.

«Башка адам сиздин сезимдериңизге жоопкерчиликтүү эмес, ал жөн эле сиздин сезимдериңизди козгоп коё алат. Көйгөйдүн себеби – сиздин ичиңизде. Ичиңиздеги себептен кутулсаңыз, көйгөйдөн кутуласыз», -деп окуучуга түшүндүрүнүз. Адамды, элди, жерди, Ата-мекенди, кесибин сүйгөн, аракетчил адам турмушта утат, сүйбөгөн уттурат. Сүйүктүү алат, сүйгөн берет. Алган колдон берген кол артык (адыс). Жүрөгүндө сүйүү, мээрим, жакшы көрүү сезими бар жаштардын өзүнө жакшы, анткени жүрөгүндө мээрим (сүйүүсү) бар адам жакынына жакшылык кылууга, элге жагууга умтулат. Элге, адамга жакшылык кылууга умтулгандар рухий жактан өсөт, умтулбагандар өспөйт.

Экзаменге бир нече күн калганда окуучулардын уйкусу кача баштайт. Адамдын уйкусу терең болсо, көңүлү көтөрүңкү ойгонот. Экзамен учурунда башында «туман» сыяктуу бир нерсе тургандыктан, балдар билгенин эстей албай калышат. Эгерде экзаменге бир нече жума калганда, мурда окуп жүргөндүгү үчүн кубанычтуу сезимдер келе баштаса, билгенин оңой эстемек. Шалаакылык, жыйнактуу эместик, адамды көзүнө илбестик, текебердик, кош көңүлдүк, бейгамдык, жалкоолук – рухий кризистин башаты. Кризистен

чыгуу үчүн ички тынчтык, майда проблемага камырабастык керек. Чыныгы камырабастыкка адам ички тең салмактуулукка жеткенде гана келет. Камырабастык адамдын психикалык жактан соо болушуна кызмат кылат. Көпчүлүк адамдар камырабастыкка жетишүүнү эңсеп, ойго отуруп, уйкудагыдай кыялга батышат, анткени – адамдын бытиесинин эң жогорку жетишкендиги – камырабастык, ага жетишкенден кийин анын көңүлүн эч ким оорута албай калат. Камырабастыкты териси (бети) калыңдык, кополдук менен алмаштырууга болбойт. Копол бала апатиеде (көңүлү чөгүп, сабыры суз) болот, назик юморду түшүнбөйт, чебер, өткүр эмес болот. Камырабастыкка жагдайдан жогору көтөрүлгөн, урмат-сыйга жеткен адам жетет. Бирөөлөргө көрүнүү үчүн камырабай койгон өспүрүмдүн, түйшүктүн көптүгүнөн бети ачылат. Чыныгы камырабастык анда-санда гана кездешет. Ал рухий өнүгүү деңгээли жогору, ички тең салмактуулукка жетишкен балдарда гана болот. Рухий тажрыйбасы бар адамдар коомдун «нормаларына» ылайыкташуу үчүн убараланбайт. Ынанымынын негизинде аң-сезимдүү түрдө аракеттенет, адамга тынчтыкты сүйгөн маанайда мамиле кылат.

Азыр рухий проблеманын арты соматикалык проблемага өтүүдө. Анткени балага кыйынчылыкты жеңиш керек болгондо көбүнчө ооруп калат. Россияда 10-класстын окуучуларынын 50% алыстан көрбөйт, 65% омуртка келбети деформацияланган, 40% нерв-психикалык дартка чалдыккан, 21% мектепте партада, үйдө телевизор менен компьютерде иштейт. 68,2% кыймыл аракетинин жетишсиздиги менен байланышкан ооруга чалдыккан, 20,8% балдар, 12,4% кыздар күнүгө тамеки тартышат. 12,9% балдар, 3,8% кыздар ичкилик ичишет. 60-65% күчтүү эмес баңгизат колдонуунун ден соолукка зыяны жок деп эсептешет. [34].

Кыргызстанда 15 жаштагы окуучулардын 60% тамеки тартып көрүшкөн. 60% балдар 17 жашынан баштап чылым чегишет. 8% бүтүрүүчүлөр гана мектепти соо бүтүрүшөт. Окуучулардын 29% нин бир дарты, 33% нин эки дарты, 48% нин үч дарты бар. Үй-бүлөлөрдүн 12% кирешеси спирт ичимдигине, тамекиге кетет, балдардын 10,3% гана спортко катышат (КРнын гендерлик бөлүнгөн статистика жыйнагы. – Бишкек. 2009). Өлкөдө элдин соматикалык абалы начар, соолорго караганда оорулуулар көп. Өлкөнүн экономикалык абалы да “оорукчал”, анткени соо адамдар жашаган өлкөнүн экономикасы соо болот. Өлкөнүн коопсуздугу менен экономикалык абалын анын жарандарынын рухий оору-соолугу аныктайт. “Адамдын психикалык жана соматикалык оору-соолугу анын рухий абалына байланыштуу болот. Адам жана коом рухий дартты артык көрсө, анын себебинен кутулбай ооруну айыктырыш керек деп ойлойт, бул – рухий жетилбегендикке күбө болот”-дейт М.А. Сабитов. Жаштардын адептик-рухий, маданий тарбиясы ар ким өзү билген баалуулугун таңуулоо аркылуу “чечилүүдө”. Педагогдордун эмгегинде компетенттүүлүк, бирдиктүү аракет жетишсиз. Таянган китептеринде шексиз маалымат жетишсиз. Алар коомдун рухий өнүгүүсүн толук камсыз кыла албай жатат. Коомдун рухий өнүгүүсү боюнча милдетти мойнуна алган мамлекеттик мекемелер жокко эсе.

Натыйжада коомдо кылмыштуулукка, сектантизмге, коррупцияга, трайболизмге, космополитизмге, псевдомаданиятка кенен жол берилди. Адамдар мамиле түзүүдө “пределсиз” (адепсиздиктин чеги жок) деген түшүнүк пайда болду. Адамдын өмүрүнүн баасы – (баңгилер үчүн) бир жолку дозанын баасына, (чиновниктер үчүн) папканын, мандаттын баасына түштү [57].

Эгерде бала проблемага кезиккени менен аны байкамаксан (тоотпогон) болуп өтүп жатса, ага жардам керек. Кризисти балага мурдагы туура эмес иштери үчүн тагдырдын жазасы катары эмес, жакшы келечекке жакындатуу үчүн тагдырдын берген мүмкүнчүлүгү, жазмыштын белеги катары түшүндүрүү керек. Кризис учурунда кыраакы болуу, аң-сезимдүү чечим чыгаруу, ниетин оңдоо, кризистик абалда аракетсиз калбоо керек. Ар бир кризистик абал да, адамга өтө күчтүү таасирин калтырган окуя да, көңүлдү иренжиткен факт да баары өтүп кетет. Эгерде бала тышкы окуяга көңүлүн бөлүп, рухий тазаруу максаты боюнча аракетсиз болсо, чыныгы максатынан алыстай берет. Эгерде бала көңүлүн жакшы ойго, жаркын үмүткө буруп, кризистен чыгуу боюнча маалымат издеп аракеттенсе, иши илгерилей берет. Өзүнүн аң-сезими өнүгөт. Максаты канчалык бийик болсо, ага жетүү кыйын (позиция да бийик) болот.

Кризистин жети түрү болот: өнүгүүдөгү кризис, мамиле түзүүдөгү кризис, адам жоготуу (өлүм, ажырашуу,) баалуу нерседен үмүтүн үзүү, жашоонун маңызын жоготуу, моралдык-этикалык кризис, психикалык кризис. Бала төрөлөөрдө энеси үчүн кризис болот, баланын тиши чыгаарда кризис болот, бирок арты көбүнчө жакшылык болот. Проблемалар канчалык көп чечилсе, кризис артта кала берет. Кризистен чыгуудан мурда белгиленген тартип бузулат, буга байланышкан турмуштук күчтөр бошотулат, алар жаңы формага өтөт. Эгерде адам жоопкерчиликтен корксо, мурда жаккан адамга көшөкөрлөнсө, керектүү аракетти кылбай кечиктирсе, анда адам өзүнүн чыныгы «менинен» ажырап, өзүн урматтоодон калат, анда келечектеги жаңы статусуна жетпейт.

Кризис учурунда турмуш баладан кийинки кадамды эмес, «секирикти» талап кылган сыяктуу көрүнөт. Секирүү үчүн чегинүү, анан күүлөнүү керек. Бала кыска жерде күүлөнсө, анча бийик секире албайт. Узак жерде көпкө күүлөнсө, бийик секирет. Абдан узак чуркаса чарчап калат, ошондуктан оптималдуу ортосун тандоо дурус. Өмүрүндө бир нече жакшы «секирик» жасаган бала (адам) максатына жетет. Өнүгүүнүн зарыл шарты – кубанычсыз аракети көп күндөрдү башынан өткөрүп, азап тартуу. Ошого карабастан ага каршы тарапка кечиримдүү, ырайымдуу болуп, чымыркануу менен аракет эте берген бала рухий өнүгүү жолуна түшөт. Өспүрүмдүн ички дүйнөсүндө өзгөрүү болбосо, сырткы реалдуулук эч качан өзгөрбөйт. Ниетин, оюн оңдогон бала эрктүү аракет кылса, тагдырында да өзгөрүү башталат. Мугалим өспүрүмдүн кризистен өткөрүүчүнүн (чыгаруучунун) ролуна кирет, ага керек маалымат берет, түшүндүрөт, моралдык жактан колдоо көрсөтөт. Бала аң-сезимдүү түрдө мурдагы багытын (көз карашын, ынанымын, ишенимин б.а. алардын туура эмесин) өзгөртпөсө, дөңгөлөктүн

ичинде айланган тыйын чычкан сыяктуу ордунан жыла албай, айлана берет.

«Унчукпаган үйдөй балээден кутулат» - деп айтылат кыргызда, «Унчуктапастык – алтын» деп айтылат оруста. Эгерде бала мамилеси кризисине келгенде ачуусун карманып унчукпай өткөрүп жиберсе, бирок чырдын себепкерин кечирип жиберсе, бала биринчи кадам жасайт. Анда чырдын себепкери ыраазы болуп калат, аны кечирип жибергендиктен бала өзү тынчып калат. Ошентип бала биринчи сынактан өтөт. Бала өзүн жеңилген сыяктуу сезет, бирок балага “бул сенин алгачкы жеңишиң”- деп түшүндүрүш керек.

Тышкы окуя – биздеги ойлордун натыйжасы. Позитивдүү ой жүгүрткөн бала утат, негативдүү ой жүгүрткөн уттурат, күмөн санай берген скептик бала ийгиликке жетпейт. Ойду бир жакшы нерсеге концентрациялаш (топтош) керек. Анда аны курчаган балдар, тышкы жагдай, окуялар өзгөрөт. Сүйүшкөн адамдар бири-бирине кокусунан жолугушкан сыяктуу эле жакшы ойду ишке ашырууга жардам берүүчү адамдар да «кокусунан» жолугушат. Ийгилиги көп адамга жардам берилет, өзүнө ишенимсиз балага эч ким жардам бере албайт. Ар бир тартипти бузуу, агрессия, проблема, азап, оору адамга жашоосундагы бир нерсени (багытын, оюн, позициясын ж.б.) өзгөртүү керек экендиги жөнүндө берилген белги сыяктуу. Турмуштун белгилерин түшүнүп алгандан кийин, адам эмне кылууну билип калат. Ким ишинин ийгиликтүү болоруна ишенсе гана ийгилик болот. «Мен ишти кантип кылмак элем, мындай болуп жатпайбы» деген шылтоосу бар баланын ийгилиги болбойт. Жашоонун мектебинде «жаңылбаган жаак, мүдүрүлбөгөн туяк болбойт», бирок жаңылыштыгын билип, туура ойлонуу, кийинки туура кадам жасаганга өбөлгө болот. Ар бир адамдын өнүгүү-өсүү фазасы пассивдүү фаза менен алмашылып турат. Тынч жашап жаткан мезгилде иши өзүнөн өзү жүрүп жаткансып, адам өзүн жакшы сезет. Эгерде адам өзүнүн жашоосун жакшылап караса, көбүнчө агым боюнча кетип бара жатат же бир ордунда жылбай турат. Өсүү тынымсыз аракет аркылуу ишке ашат. Бардарчылыкка жетүү үчүн элдин рухий мурастарына кайрылып, молчулукка камкордук көрүп, демилгени колго алуу керек.

Бирөөнүн кайгысын бөлүшүүнүн да пайдасы бар. Анткени адамдын андоосу (подсознание) өзүнүн реалдуу жашоосундагы кайгы тартуусу менен бирөөнүн кайгысын бөлүшүп жатканда бирдей эле тажрыйбага ээ болот. Адамдын ою өссө гана учурдагы шартка карата дурус же идеалдуу вариант таба алат. Адам бирөөнүн кайгысы аркылуу да тажрыйбага ээ болуп, ой топтолот, өзгөчө туура аракети үчүн канааттануу сезими пайда болуп, жүрөгү кубанганда адамга жакшы ой келет. Анда адам негативдүү энергиядан кутулат. Өнүгүү жолундагы адам керектүү саатта керектүү адамга жолугат, керектүү сөздү табат же угат, маанилүү окуяларды башынан өткөрөт, жашоонун мыйзамы ушундай.

Духу чабал бала дайыма өзүнүн «күчүн көрсөтүүгө» умтулат, анан өзүн ишенимдүү сезгиси келет. Күчтүү бала ички күчүн сезет. Ага эч кимдин астында «күчүн далилдөөнүн» зарылчылыгы жок. Аң-сезими жогору адамдардын коркуу, агрессия сезимдери болбойт. Анын турмушунда өткөнү

өкүндүрбөйт, келечектеги түйшүгү оордук кылбайт. Адамдын өмүрүндөгү негизги максаты – рухий өнүгүү, билимин өркүндөтүү, таанымын кеңейтүү, ички тең салмактуулукка жетишүү. Аны үчүн ачуудан, стресстен, өзүн күнөөлөөдөн, бирөөгө таарынуудан кутулуу керек. Алар абалды начарлатат, эч нерсени өзгөртпөйт, аны аң-сезимден сүрүп чыгарып салуу керек. Адамдын колунан келгени менен каалаганынын ортосунда ажырым жок болсо, стресс жоголот. (К.Теппервайн. 223-б). Рухий кризистен чыгуу үчүн бардык негативдүү сезимдерден, көңүл калуудан, таарынуудан, агрессиядан, өзүн кем тутуу комплексинен, өткөндү эстеп өкүнүүдөн, бирөөгө орунсуз талап коюудан, бирөөлөрдөн белек күтүүдөн кутулуу керек [61].

Рухий кризис элди чыр-чатакка алып келсе, чыр-чатак кийинки кризиске алып келет. Адамзаттын тарыхы ушундай бузулган айлампадан чыга албай, жашап келе жаткандыгын белгилөөдө. Кризис – тагдырдын берген мүмкүнчүлүгү, ал адамга, элге чоң өзгөрүү керек болгондо берилет, бирок аны айрымдар түшүнө алышпайт. Өзгөрүүлөрдүн эң маанилүүсү өзүн өзү тарбиялап өзгөртүү, б.а. аң-сезимин өнүктүрүү, билимин өркүндөтүү, учурдун талабына ылайыкташуу, коом менен гармониялуу жашоо, ийкемдүү ой жүгүртүүгө үйрөнүү. Кризис учурунда бирөөнү күнөөлөгөндөн пайда жок.

Окуучулардын көпчүлүгүнүн эркиндиги жок. Аларды улуулар кандай көргүсү келсе, ошондой «тарбиялап» коюшат. Адам өнүгүүгө мүмкүнчүлүгүн таанып билбегендиктен, аны туура пайдаланбагандыктан, жаңылыштыкка, начар жүрүм-турумга туура реакциясы болбогондуктан кризиске келет. Инсандын өнүгүүсү жеңил эмес нерсе, анда күтүлбөгөн окуялары, коркунучу көп болот. Аң-сезим – учурдагы турмуштун ал-жайын баамдап, түшүнүп турган нерсе. Адамдар турмушундагы болуп жаткан окуяларга макул эместигинин натыйжасында азап тартышат. Турмушуна каршылык көрсөткөн адам аутсайдер (монополияланган бирикмеге кирбеген адам) сыяктуу. Турмуштун агымын ыразычылык менен кабыл алган адам бытиенин коркунучсуз нугуна кирет.

Кризис учурунда айрым жаштар спирт ичимдигин ичишет. Спирт ичимдиги, баңгизат адамды реалдуулуктан (жагымсыз сезимден) алыстатат, бирок анын баасы өтө жогору, ал адамды кийинки турмуштагы реалдуулукту туура түшүнүү жөндөмүн начарлатат, реалдуулуктан качуу менен проблема чечилбейт, аны чечүү үчүн акыл-эстин мас болбой соо болушу зарыл. Кризис – өзгөрүүгө берилген мүмкүнчүлүк. Эгерде аны адам туура түшүнсө, анда анчалык кайгырмак эмес. Адам бир нерсеге карманып калганда кризис пайда болот. Кризис, адамдын турмушунда кездешүүчү проблемалар, – биздин аң-сезимибиздин аракетсиздигинин, жалкоолуктун натыйжасы. Узак убакытка чейин угууга мүмкүн болгон нерсени «укпаган», көрүүгө мүмкүн болгон нерсени «көрбөгөн» учурда адамдын башы кризистен чыкпай айланат.

Кризистен чыгуу үчүн балага эмне кылуу керек? Абалды туура түшүнүш керек. Кризистин себеби эмне, кризистен чыгууга эмне тоскоолдук кылып жатат, ал кандай проблема, ошону аныктоо керек. Кризистин автору – өзү, аны андабай түзүп алгандыгын моюнга алуу зарыл. Андан чыгуу үчүн биринчи кадам: коркуудан, ачуулануудан, стресстен четтөө, агрессивдүү,

жаман сезимдерден, негативдүү ойдон, ички булганычтан кутулуу зарыл. Кризис – эскиден ажырап, жаңы жашоого жетүү үчүн бурулуш. «Кризис – ийгиликке жеткирүүчү мүмкүнчүлүк, ал жаман окуя, кырсык, чыр-чатак аркылуу пайда болот» (Теппервайн К.) [61].

Кризистен чыгуунун дагы бир зарыл шарты – өзүн жакшы билүү. Ким бирөөлөрдү билсе, ал акылдуу, өзүн билген акылман (Чыгыш макалы). Өзүн таанып билүү үчүн адамдын аң-сезиминин, акыл-эсинин, эгонун (напсинин), психиканын (дилдин), нарк-насилинин табыйгатын билүү керек. Адам өз рухий жашоосун таанымдын башкалардан айырмаланган жекече жолу катары кабыл алат. Адам өзүн таануу аркылуу табийгаттын, ааламдын «китебинин» саптарына сүнгүп кирет. Анда адамдын талаптары орто, мүнөзү токтоо болуп өзгөрөт. Анткени акыйкат жолду тааныган адамдар оор басырыктуулуктун, жөнөкөйлүктүн, жупунулуктун баасын жакшы билишет. Андай адамга мурда кабыл албай келген нерселери зыянсыз, атүгүл керектүү нерсе болуп калат. «Мен сонунмун», «билимдүүмүн», «улуумун», «сулуумун» дегенден пайда жок [61].

Көпчүлүк балдар өздөрү аздектеген (кумир туткан) адамды туурашат, алар ошол адамдай күчтүү, бактылуу, билимдүү болгусу келет, анда өзүнүн нукура «менин» муунтуп салышат. Мындай бала өзүн-өзү тыюу керек. Өзүн-өзү тыюу деп өзүн-өзү токтото билүү, чыныгы «менге» бийликти берүү, напсинин каалаганын, кумардануусун токтотуу, оң колунун ачуусун сол колу менен басууну түшүнөбүз. Ошондо адам өз алдынчалыкка жетишип, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жүзөгө ашырат. Өзүңөр ойлонуп, өзүңөр чечим кабыл алгыла, өзүңөр аракеттенгиле, анын натыйжасына өзүңөр жоопкерчиликтикүү болгула. Бардык акылмандар ушинтип аракеттенишкен.

Адам – микрокосмос сыяктуу, ал ички дүйнөсүн тарбиялап өзгөртө алгандыгына жараша макрокосмоско жакындайт. Адам башында кандай «конструкцияланган», (бешенесине эмне жазылган) ошого ылайык турмушта жашайт. Өзүн-өзү таануу дүйнөнү таанууга оң таасир этет. Кризистин маңызы – аны жеңүү менен чектелбейт, ага өзүн өзгөртүү, жашоого жаңы нерсе алып келүү, жакшыртуу зарыл. Кризистен чыгуунун бир эле жолу – өзүнүн «менине» кайрылуу, чыныгы «мага» туура келебеген турмуштан бөлүнүү керек. Мындай жолду көпчүлүк эгоизм катары терс баалашат, ошого карабастан мурдагы жүрүм-турумдун үлгүлөрүнөн эски нерседен кутулгандай кутулуу, башкалардын пикиринен көз каранды эмес болуу, өзү үчүн эркиндикке жетүү керек, болбосо артында трагедия күтүлөт.

Эми кризистен чыгуунун жолу жөнүндө айта кетели. Өспүрүмдүн рухий кризистен (азаптан) коргоо механизми кандай? Турмуштун оорчулугу, бирөөнүн ыймансыздыгынан көңүл калуу, иренжүү, орду толгус жоготуу болгон учурда адамга кризистен чыгууга жардам берүүнүн К. Теппервайн иштеп чыккан варианты төмөнкүдөй. Ал адамдын ички дүйнөсүнө көңүл бурууну сунуш этет. Баланы капа кылган класс жетекчиден, кошунадан же астынан кокус чыга калган «иттен» кыжаалат кылып жаткан нерседен көңүлдү башкага буруу, болгон окуяны болбогон сыяктуу тануу керек. Эгерде бул усул жардам бербесе, өтүп жаткан окуяны рационалдаштыруу,

псевдо (жалган) окуя катары түшүнүп, өзүбүздүн акыл-эсибизди канааттандыруу керек. Бул ыкма да жардам бербесе, ачуу сезимди ошол окуядан изоляциялоо, ойдун мазмунун жакшыртуу керек [61].

Бир кризис башка кризиске окшобойт, бирок алар адамга жаман сезим салып, төрт фаза аркылуу өтөт.

1) Кризистин алдындагы абалда өспүрүм ички дискомфорт (оңтойсуздук), кысынуу, ойдун селейип калышы, эркиндиктин жоктугу, аракеттин жетишсиздиги, «колу бош эместик» ж.у.с. болот, аны чечүүгө кедерги-жолтоо болгон бир нерсе болот.

2) Өзгөрүү фазасында өспүрүм ички ыйкы-тыйкылыктан, келишпестиктен, тынчсыздануудан, аныксыздыктан чыгат, жоопкерчиликтен коркот, анан мүмкүн болгон азапты мойнуна алып, тобокел деп иш баштайт же күтөт. Агрессивдүү сезимдери козголот, аны кайгы, санаа, убайым басат. Башында коркуу болот, ал өнүгүүгө зарыл нерсе. Өспүрүм чегинсе, проблема көбөйөт, коркуу менен эски проблемадан кутулбайт, жаңы нерсеге жетпейт.

3) Күмөн саноо, чечкинсиздик, алсыздык, жүрөк заадалык, коркоктук, кош көңүлдүк дагы эле сезилет, бирок өспүрүм тынчтанат, алды жактан жаңы мүмкүнчүлүктү «көрөт» (сезет).

4) Өспүрүм учурду толук түшүнөт, ага моюн сунат, тынчтанат, өзү эркиндикти каалайт. Өзүнө ишенимдүү сезим келет. Учурдагы окуя бул – ага берилген шарт экенин баамдагандан кийин, аны коркунучсуз эле турбайбы деген туруктуу сезим келет. Өспүрүм аракетсиз калса, анда кайра эле биринчи фазадагы абалга келет. К.Теппервайн кризистен чыгуунун эки жолу бар деп ырастайт.

1) Окуучуга өзүнүн ички маңызын, мен концепциясын (негизи мүдөөсүн, көз карашын, ички табийгатын), бешенесиндегини түшүнүү, мурда «тагынып жүргөн көз айнегин» (реалдуулукту кыйшык көрсөткөн ынанымын, көз карашын, ишенимин же алардын зыяндуу бирин) өзгөртүү, тышкы кырдаалга гармониялуу жашоо, учурга үндөш идеалдуу жол издөө керек.

2) Эгерде өспүрүм кризиске келсе, ал мурда туура жол таба алган эмес, класс жетекчи туура жол көрсөтө алган эмес. Эми кырдаалды (шартты) объективдүү баалоо, анализдөө зарыл, чечим чыгаруудан мурда кризистин себебин туура аныктоо керек. Маалымат толук болсун үчүн ал жашаган чөйрөдөгүлөрдү (ата-энесин, окуучуну, жакындарын, ж.б.) сурамжылоо максатка ылайык. Жаңылыш интерпретация балдарды туура эмес мамиле түзүүгө алып келет, ошондуктан ойлонуп жооп берүү керек.

Адам бул дүйнөгө эч нерсеси жок келген, эч нерсе албай кетет. Адамдын бул дүйнөдө жоготор эч нерсеси жок. Адамдын бешенесине берилген нерселер аны сыноо үчүн берилгендигин түшүндүрүү керек. Кыйынчылык болгондо сабырдуулук, ийгилик болгондо көтөрүмдүүлүк менен аракеттенүү керек.

Коллективдин кризистен чыгыш үчүн эмне кылуу керек, ошого токтололу:

- кризис адамдын өнүгүшү үчүн зарыл этабы экендигин түшүндүрүү;

- терс эмоциядан, негативдүү энергиядан кутулуу, жаратман эмгекке, пайдалуу аракетке өтүү;
- ниетти жакшыртуу, зарыл болгондо гана өтүнүү, бири-бирине жардам берүү;
- бири-биринин көңүлүн көтөрүү, «сен мага жардам бердиң, рахмат, сенин да ишиң илгерилесин»-деген сыяктуу сөздөрдү айтуу;
- өзүңө да, бирөөгө да чоң, катуу талап койбоо, диалогго келерден мурда өзүн тынчтандыруу, өзүңө ишенимдүү жай табуу, чыдамдуулук көрсөтүү;
- жашоодо оптимисттик багытка ээ болуу, пессимизмден кутулуу;
- адамдын колунан көп нерсе келерин түшүнүү, аракет кылсак кризистен чыгабыз деп үмүттөнүү;
- ички тең салмактуулуктун, гармониянын жоктугун айтып арыздануудан пайда жоктугун түшүнүү;
- окуучунун бактысыздыгынын себебин түшүнүү, мурда адат болгон стереотиптүү ойдон кутулуу керек. Аң-сезимди өнүктүрүүгө, адебин оңдоого, ички дүйнөсүн тазартууга көңүл бөлүш керек. Кризистен чыгуу үчүн маданияттуулук керек. Маданияттуулук бул – ойлоодо, жүрүм-турумда, мамиле түзүүдө, адамдын абалын билүүдө компетентүүлүк, аракет, (адептик) билимдүүлүк, ишмердүүлүк ж.б.

Адамзаттын тарыхында көптөгөн кризистер болгон, эл кризистен чыгуунун аракети аркылуу өнүгүүнүн ар кандай жолун табышкан. Аны ар башка эл ар түрдүү чечишкен. Адамдын жашоосу жетилүүнүн мектеби болуш керек. Кризистен чыгуу үчүн учурду сабырдуулук менен кабыл ал, максатыңды аныкта, проблемага мамиленди өзгөрт, аны чечүүнүн оптималдуу жолун изде, жакшы тилек менен аракетинди пландаштыр, жаштын тилегин берерин унутпа, эми аракеттен. Унчукпай отуруш керек болгон жерде сүйлөбө, сүйлөш керек болгон жерде унчукпай калба, рухий өнүгүүгө умтул. Рухий өнүгүү жолундагылардын духу күчтүү болорун эсиңен чыгарба.

Окуучуларга стресстен коргонууга жардам берүүнүн жолдору

Коомдук-социалдык чөйрө тез өзгөрүүгө дуушар болууда, ал билим берүү системасына өз коррективкасын (оңдоолорун) киргизүүдө. Мектептин окуучуга талаптары көбөйүүдө, алардын окууда интеллектуалдык, физикалык, эмоционалдык, энергиялык резервдерин (күчүн, запасын) толук мобилизацияланышын (кандайдыр бир иш-аракетке тартышын) талап кылууда. Ошондуктан, улам өзгөргөн шартка ийкемдешүүдөн, мектептин талаптарын аткаруудан балдар чарчап, психикалык травмага (тышкы таасирдин натыйжасында жабыр тартууга), стресске (англисче stress – күчтүү таасирден чымыркануу абалына) дуушар болууда. Азыр стресске дуушар болгон балдардын проблемалары мугалимдерди көп толкундандырууда.

«Стресс» - деген түшүнүктүн табийгатын изилдеген психолог Ганс

Селъе изилдөөнүн башында: «Стресс – бул өлүм» деген. Көп жылдары изилдөөлөрдү уланткандан кийин «Стресс – бул жашоо» -деген жыйынтыкка келген. Стресс – адамдын өзү мурда түзгөн шартынын азыркы мезгилдеги натыйжасы, ал – эволюциянын мнимый (элестетилген, жалган) жетишкендиги, адамдын өз жашоосун кыйынчылыкка айландырышынын натыйжасы. Стресстин себептери төмөнкүлөр: үй-бүлөдөгү чечилбеген маселелер, жакын адамын же чоң материалдык жоготуу, ажырашуу, кырсык, түрмөгө түшүү, телевизор жана телефон аркылуу алган жаман кабарлар, жашоосу туура эмес уюштурулган, бактысыз жашоо ж.б. Анын натыйжасы: ички дискомфорт (оңтойсуздук, жайсыздык), депрессия (көңүлү чөгүү), иммунитеттин (ооруну кабыл албай, ага туруштук берүүсү) начарлашы, физикалык, психикалык дарт. Стресстин үч түрү болот: учурдагы жагымсыз окуядан, өткөндү эстеп өкүнгөндөн, келечектен коркуудан пайда болгон стресс. Чоң стресс адамдын анындагы (подсознаниедеги) ынанымды өзгөртүп жиберет. Япондор аны «сатори», индустар аны «самадхи», христиандар аны “экинчи төрөлүү” дешет.

Стресс учурунда балдар унутчаак, элейип калма, байкабас, жалдырама, шашма, калтаарыма, бошоң боло түшөт. Кунт коюусу начарлайт. Айрым учурда болбогон нерсе үчүн чыр чыгарып, өзүнө, башкаларга жек көрүүсү күчөп, өзү көзгө комсоол көрүнүп калат. Жаман эмоцияны сыртка чыгарса, терс энергия ого бетер күчөйт, анын натыйжасы жаман болот. Ал адамды тең салмактуулуктан чыгарып, кыйынчылыкка туруштук берүү жөндөмүн начарлатат, адамдын нервин бузуп, иммунитетин начарлатат. Адам өзүн мобилизациялап, терс энергиядан бошоно алса, стресстин адамга эч кандай зыяны жок болот. Ал (стресс) адамга табигый (керек) нерсе. Стресс чогулуп, дистресске өтсө гана зыяндуу болот [61].

Стресс учурунда адамдын миндеген жылдар ичинде иштелип чыккан программасы активдешет. Анда адам проблемадан качууга же агрессияга (чырга) умтулат. Стресстен бошонуу үчүн өспүрүмдөр видео (компьютердик) оюндарды көрүшөт, бирок аны көрүп жатып, канынын басымы жеңил атлет спортсмендин чуркагандан кийинки басымындай абалга жеткенин байкабай калышат. Кечинде «эс алуу үчүн» фильм көрүшөт. Эгер кылмышкерлер жөнүндө фильм көрсө, жарым түн уктабай калат. Ошентип балдар өзүнө кыйынчылык түзүшөт.

Адамдын каалаганы менен мүмкүнчүлүгүнүн ортосундагы ажырым болсо, ал адамды стресске алып келет. Азыр бизде каалаганы менен мүмкүнчүлүгү барабар эмес өспүрүмдөр көбөйгөн. Адамдан жакшылык көргүсү келген, бирок адамга жакшылык кылгысы келбеген, “алайын, алдырбайын, жулайын, жулдурбайын”-деген, жакшы жашагысы келген, бирок жакшы эмгектенгиси келбеген жаштар көбөйгөн. Алар өздөрүнүн да, башкалардын да жашоосун азапка айландырууда. Мындай стресстер жаштарды суицидге чейин жеткирүүдө. Ак эмгегинен тапкан каражатын гана пайдаланып жашоону каалаган адамдарда дистресс болбойт. Арам жол менен келген акча адамдын өзүнө зыяндуу. Америкалык окумуштуулар лотореядан чоң сумма (акча) утуп алган адамдардын келечегин изилдеп көрүшкөн. Чоң

сумма утуп алган адамдардын баарынын тагдыры дурус эмес болуп, бактыга жетпей калары аныкталган. Арам акча адамды бузат, аны жаман ойго салат. Адал эмгеги менен иштеп тапкан акча пайдалуу, эмгек адамды өнүктүрөт, эмгексиз, аракетсиз адамда өнүгүү болбойт. Өнүгүү болбогон адамда бакылуу сезим болбойт.

Ата-эне баланын абалын түшүнгүсү келбей, ага талаптарды коё берсе, аны стресске алып келет. Баланын ата-энесине карата ишеними, мээрими жок болсо, ал өз күчүнө гана ишенсе, өзүмчүл, таш боор, ырайымсыз болуп чоңоюп калат, аларга стрессти көтөрүү кыйын. Жүрөгүндө мээрими бар, ак көңүл балдар стрессти жеңил көтөрүшөт. Балага коюлган талаптын оордугунун натыйжасында алган стресс, анын мүмкүнчүлүгүнүн чегинен чыкпаса, бала ал шартка көнүп калат да, стресске туруштук берүү мүмкүнчүлүгү жогорулайт. Стресс баланын мүмкүнчүлүгүнүн чегинен чыкса, стресстик синдром (грекче syndrome – чогулуу, жыйылуу, дартка шарт түзгөн симптом) пайда болот. Ал организмге терс таасирин тийгизет, натыйжада ден соолугу олуттуу зыянга учурайт. Маалыматтардын көлөмү (дидактикалык) нормадан көп болсо, окуучу билген билимди мугалим жетишсиз деп коркутуп, опузалааса, анда балага терс таасир этип, дистресске дуушар кылат. Бала күрөшүүдөн баш тартса (пассивдүү болсо), өсүшүнө, ден соолугуна зыян. Эгерде бала кыйынчылыкты жеңүүгө активдүү аракеттенсе, анда кыйынчылыктар терс эмоцияны пайда кылат. Кыйынчылык баланын мүмкүнчүлүгүнө ылайык болсо, ал баланын социалдашуусуна да, турмуштук активдүү позицияга ээ болушуна да, медициналык көз караштан караганда (ден соолугуна) да пайдалуу.

Ибн-Сина (Авиценна) стресске карата үч түрдүү эксперимент (сынак) жүргүзгөн:

1) Семиз койдун жанына карышкырды байлап койгон. Кой үч күндөн кийин өлгөн (б.а. коркуу зыяндуу).

2) Койдун козусу өлүк төрөлгөн, койдун абалы начарлап бара жатканда, башка койдун козусун эмчегине салган, кой да, козу да тирүү калган, б.а. койдун мээрими ойгонуп кеткендиктен стрессти жеңип чыгууга мүмкүн болуп калат экен.

3) Маймылдардын үйүрүн сирена (ачуу үн менен сигнал берүүчү аспап) менен коркутушкан. Бир маймылды байлап коюшкан, ал кача албагандыктан инфаркттан өлгөн. Инфаркттын себеби – негативдүү эмоциялар. Көпчүлүгү кым-куут түшүп качып кутулушкан. Стресс учурунда организм ыкчамдаган режимде иштеп, өзүн коргоого күчүн жумшайт. Стресс узак болгондо, нерви, энергиясы жабыркагандыктан маймылдар өлө баштаган. Эч кандай аракет кылбаган маймыл үзгүлтүксүз стресске келет, алсыздыктан жаман сезимдери козголот. Демек, коркунуч стрессте эмес, ага адамдын мамилесинде, стресс учурунда токтоно билген адамдар ден соолугун сактап, өнүгүүгө мүмкүндүк алышат, муну өспүрүмдөргө түшүндүрүш керек.

Стрессти болбогон жашоону эч ким көргөн эмес. Стресстин жакшы, жаман жагы бар. Эгерде адам стрессти жаны кейибеген абалда, оптималдуу (шүгүрчүлүк кылып) кабыл алса, ал пайдалуу. Абалдын натыйжасында

кыйналса, кайгырса, наалыса, стресс зыяндуу. Стресстин пайдалуу же зыяндуулугун билиш үчүн окумуштуулар үн өткөрбөгөн бөлмөдө кыймылсыз отурган адамга акча төлөп, эксперимент жүргүзүшкөн. Айрым адамдар ага 33 минут араң чыдашкан, бир адам да мындай шартка бир күндөн көп чыдап отура албай койгон. Көрсө кыйынчылыгы жок жашоодон адам өзү тынчы кетип, анан алы кетип, чыдай албай калат экен. Демек адам ден соолугу чың болуп, жашоо үчүн өзү стресске муктаж экен (Г.Селье). Стресстин көптүгү да, жоктугу да зыян болсо, ортоңку оптималдуу (пайдалуу) бөлүгү кандай болот? Муну аныктоо кыйын. Стресстин ашыкча болушунан адамдын агрессивдүү сезимдери козголот, же андан качуунун амалын ойлонот.

Мугалим окуучуга жакпайт дейли, мугалимдин мүнөзүнө чыдаш кыйын, мындай шартта класс жетекчи окуучуга кантип жардам бере алат? Ал узак убакыт окутса, баланын ден соолугуна, психикасына зыян. Өспүрүм мугалимдин эмнеси жакпаганын, анын бала кезде тарбиясы жетишсиз болгонун аныктап алса, ал дагы аёого муктаж бечара экендигин түшүнсө, ага карата жылуу сезими туруктуу болсо, окуучу стресстен кутулмак. Муну класс жетекчилер балага айтып үйрөтүп койсо, бала стресстен оңой кутулат. Учурду дайыма жаман баалаган баланын чыгармачыл потенциалы төмөн, ден соолугу начар болот. Анткени ал «карышкыр жок жерде да аны көрөт». Жини келип турган, чыртылдама, кекээрдуу, ачуулуу өспүрүмдөрдүн чөйрөгө көнүү мүмкүндүгү төмөн, дүйнө таанымы начар болот. Алар агрессивдүү сезимдери менен мээрими, ак көңүлдүүлүктү жүрөктөн сүрүп чыгарса, өзү психикасына, ден соолугуна зыян келтирет. Жакын адамдарды жакшы көрүүдөн, мээримдүү болуудан, сүйүүдөн баш тартуу да адамды стресске алып келет. Сүйүктүү адамын, буюмун жоготкон өспүрүм да стресске келет. Адам сезиминдеги жагымсыз нерселерин айтып, сыртка чыгарып жибербесе, ал ичинен өзүн бүлдүрүүгө айланып, күчүн кетирет. Стресске каршылык көрсөткөн баланын алы кетип калат, кыжаалат кылган сезимдери туруктуу (системалуу) болсо, анын натыйжасы жаман болот, б.а. ооруга чалдыгат, нерви бузулат. Мында сезим да, акыл да, дененин реакциясы да, жүрүм-турум адаби да маанилүү роль ойнойт. Акыл рационалдуу, туура жол издейт, сезими оргоштап турган кезде адам көзөмөлүн жоготуп жибериши мүмкүн, жүрүм-турум адаби тарбияланган болсо, адам азап тартып, кыйналып жатса дагы, билгизбей, аракеттенет. Адам ички резервин (запасын) мобилизациялап, терс энергиядан убагында бошонсо, стресс таптакыр зыянсыз, ал турмушта зарыл нерсеге айланат.

Окуучу мугалимди капа кылып койду дейли. Эми ал мугалимге мурдагы таарынычын айтып, кечирим сурашы керек, жагдайды өзгөртүүгө аракеттенсе, терс эмоциялардан кутула баштайт, Окуучу эч кандай аракетсиз болсо, эми стресстен кутула албай калат. Окуучу ак көңүл, аракетчил болсо, стресстен кутулат. Ак көңүл, аракетчил адамдар көп жашашат.

Кандай учурда стресс зыяндуу болот? Стресстер чогулганда, адам өзү стресске алып келүүчү жагдай түзгөндө, терс эмоциядан кутулбаган учурда ал зыяндуу болот.

Мындан 100 жыл мурда чөгүп кеткен кемедеги адамдар ачкадан өлгөндүгү аныкталган. Азыр адам бир нече күн ачка болуудан өлбөстүгүн илимпоздор билишет, бирок андан өлбөш үчүн ачкалыкка адамдын нерви бузулбаш керек. **«Эгерде адам көп убакыт азыксыз ачка калып, бирок өзүн сабырдуу кармай билсе, организм абадан өзүнө керектүү заттарды синтездей алат»**-дейт Поль Брэгг. Мезгил-мегили менен ачкачылыкты башынан өткөргөн адамдар узак жашашат [51].

Системалуу стресске келген баланынын тынчы кетет. Тынчы кетүү, коркуу учурунда организмде адреналин, норадреналин бөлүнөөрү шексиз. Анын натыйжасы – нерви бузулуу, кан басымы көтөрүлүү, жүрөгү дүкүлдөө, маанайы бузулуу, уйкусу качуу. Стрессти жеңе албагандар жалгыз болгусу, өткөндү унуткусу келет, коркок болот, ооруга чалдыгат, келечеги жөнүндө пессимисттик ойлорду ойлойт, кубануудан калат, эч нерсеге кызыкпайт, алар көбүнчө өз шыгын аныктай элек болот. Стресстин көптүгүнүн натыйжасында бала соматикалык дартка (ичи, башы оору, аппетити качуу ж.б.), психикалык проблемага (уйку качуу, коркуу, таарынуу, тынчсыздануу) дуушар болушу мүмкүн. Азыркы мезгилде мектепке келген балдардын 20%нин психикалык проблемасы бар экендиги медициналык текшерүүдө аныкталган. Биринчи классты бүтүргөн мезгилде алар 60-70% түзөт, 10-11-классты бүтүргөн мезгилде 90% түзөт. Өзгөчө эркек балдар стресске көп туруштук бере алышпайт. Россияда 15-17 жаштагы балдардын профилактикалык медициналык текшерүү мезгилинде балдардын 94,5% ар кандай оорудан жабыр тарткандыгы аныкталган. Ал текшерүүгө 6 млн. окуучу катышкан. Мындай абалдан чыгуу үчүн окуучуга ой жүгүртүүнүн өзгөчө стилин үйрөнүү, өз жүрүм-турумун башкаруу, кыйынчылыкка чыдамдуулук көрсөтүү, жүрүм-турумдун стратегиясын туура тандоо боюнча атайын билим керек. Стресс учурунда жашоонун ритмин туристтик жүрүш, табийгатка экскурсия, спорт аркылуу өзгөртүп турса, стресс үзгүлтүксүз дозадан ашпаган сыяктуу көрүнүп, коркунучтуу стресс пайдалуу нерсеге айланат, б.а. стрессти башкара билүүгө окуучуну үйрөтүп койсо, ал организмдин уусунан дарыга өтөт [42, 26-38-б].

Окуучунун стресс алуусунун дагы бир себеби – анын көз карашынын, ынанымынын туура эмес калыптанышы. Окуучу программанын оордугуна чоң адамдар күнөлүү деп эсептесе, агрессиялуу сезимдери козголот. Ага сабыр кылып, анын да кереги бар десе, ал пайдалуу нерсеге айланат. Бүгүн зыяндуу көрүнгөн нерсе, кийин пайдалуу болушу мүмкүн. Кубаныч, канааттануу адамдын күчүнө күч кошот, коркуу, дистресс алсыздандырат. Айрым окуучулар жагымсыз эмоциясын жашырышып, жашоодо лунатик (уктаганда элирмеси бар адам) сыяктуу жүрүшөт. Бир мезгилде жасалмалуулук кайдан чыгып жатканын, эми эмне кылаарын билбей калышат. Алар өзүнө эмоционалдык жактан «коргон курдум» деп ойлошот, чындыгында активдүү жашоодон, өзүн көзөмөлдөй албай калуудан коркушат. Реалдуулуктун көзүн тике карай алышпайт. Бирөөнү капа кылып койсом, мени карабай коёт деп коркуп, терең санаага батып, сыртына чыгарбай жүрө беришет. Жаман сезимдерин ооздуктабагандардын кырсыгы

көп болот. Сезимине такыр эркиндик бербегендер да проблемалуу болушат. Жакшы сезимдерине эркиндик бербегендер туткундагы адам сыяктуу жашашат. Жакшы сезимсиз адам жаман сезимдерден уугуп, депрессияга чейин жетет. Мындай жашоо өтө оор. Балдардын сезимдери терең, күчтүү, курч болот.

Конслагерде дайыма стресс абалда болгондордун ичинен биринчилерден болуп кылмышкерлер, ачуусу чукулдар, жакшылыктан үмүтү үзүлгөн адамдар өлүшкөн. Аристократтар (ак сөөктөр), динге ишенген адамдар аман калышкан, алар ак көңүл, жүрөгүндө сүйүүнүн запасы көп адамдар болушкан. Бала кезде стресске көп дуушар болуп, стрессти жеңип чыга албай калган балдардын мүнөзүнүн калыптанышына ал терс таасирин тийгизет. Мүнөзү жаман калыптанган баланын тагдыры тайкы болот. Ачуулуу кекээрдуу, чыртылдама мүнөзү бар окуучу, адам менен мамиле түзө албаса, чөйрөгө адаптациялануу (көнүү) мүмкүнчүлүгү төмөн болот. Анда анын агрессиясы жогорулап кетет, чыгармачыл потенциалы төмөндөйт, жөндөмү начарлайт.

Стресстин ден соолукка тийгизген белгилери төмөнкүлөр:

– ичеги-карыны ооруйт, кан тамырдын согушу тездейт, уйку качат, чарчайт, жүдөйт, балдар тырмагын тиштеп кемирет, кыжырданат, туталанат, жини келет, эске тутуму начарлайт, нерви бузулат, кунт коюусу начарлайт, таттууну көп жегиси келип, «сиркеси суу көтөрбөй калат», спирт ичимдигине тартылат, баңгизат колдонгусу келет, оорукчал болот, милдетин аткаруудан баш тартат ж.б. Эми стресстен кутулуу үчүн эмне кылуу керек, ошого токтололу: дене тарбияга көңүл бөл, жөө бас, тамашага таарынба, юмор сезимин сакта, ызы-чуудан, көпчүлүктөн алыс бол, эс ал, массаж жасат, жаңы кийим сатып ал, рациондон кофеинди, консерванттарды ж.б. өндүрүштө даярдалган тамактарды алып ташта. Антропологиялык изилдөөлөргө караганда мезгил-мезгили менен планетада өзгөрүү болбосо, киши адам болуудан калмак. Муну мугалим да окуучу да билгени дурус.

Зыяндуу стресстен чыгууга карата кеңештер:

– өзүң кызыккан китепти оку, билимди алыңа жараша өздөштүр, ар бир күндү ыраазычылык менен кабыл ал;

– өзүңө жаккан ишти, өнөрдү, илимди, ийримди танда, шыгыңды, максатыңды өзүң аныкта, аракетти каниеттүүлүк менен кабыл ал, адам сүйүктүү ишин күндөп-түндөп иштөөгө жөндөмдүү болот, өзүңө ылайык иштин ритмин (акырындыгын, тездигин), өзүңө жаккан окууну танда, жашоонун өзүңө ылайык стилин (түрүн) иштеп чык;

– эки ишти бир мезгилде бүтүрүүгө умтулба, өзүңө жакпаган адам менен мамиле түзбө, жакпаган ийримге катышпа, иш-аракеттин бир түрүнөн экинчи түрүнө өтөөрдө бир аз тынык;

– көп кыймылда, кыймыл (басуу, чуркоо), спорт – стресске каршы күрөшүүнүн натыйжалуу каражаты, кыймылдын узактыгын, интенсивдүүлүгүн (күчөгөндүгүн) өзүңө жаккандай танда, кан басымы, жүрөктүн ритми (кагышы) нормалдуу болушуна көңүл бөл;

– бир калыпта туура дем ал, таза, адал, натуралдык азык зат менен

азыктан, табийгаттын ыргагына ылайык (түндө уктап, күндүзү) аракетчил бол, табийгатка жакын бол, сууга түш, токойдон бүлдүркөн тер, тоого чыгып, таза аба менен дем ал, каникулду туура пайдалан, маңыздуу жашоого умтул, ар бир күнгө кубан, аракетине канааттан, туура эмес ойдон, күнөөлүү иштен оолак жаша.

Эми стресстен депрессияга жеткен окуучуга кандай жардам бериш керек, ошого көңүл бөлөлү:

- баланын абалын үй-бүлөдөн (ата-энесинен) жашырбаш керек;
- врачка кайрылуу, аны таза, ак, жарык бөлмөгө которуу, пардаларды ачуу;
- ак түстөгү идиш, буюмдарды берип, күндөн коргоочу көз айнегин алып салуу;
- ойдун позитивдүүлүгүнө, туура багытка умтулуу, эрте туруу, жаман ойдон эмоциядан кутулуу;
- тынчсыздануудан, ындыны өчүүдөн, үмүтсүздүктөн, айла куруудан, түнт болуудан, пассивдүүлүктөн, жек көрүүдөн, ичи тардыктан, көрө албастыктан, томсоруудан, сурдануудан, атаандашуудан, сындоодон (сын тагуудан) ж.б. жаман сезимдерден кутулуу;
- жаман адаттардан кутулуу, жаман адаты бар адамдардан оолак болуу;
- терсаяктыктан, чыдамсыздыктан, сабырсыздыктан, ыкка көнбөөчүлүктөн, пессимизмден кутулуу. Төмөнкү эмоцияларга, сапаттарга умтулуу керек;
- ак көңүлдүүлүккө, жашоого ийкемдүүлүккө, шайыр болууга, кечиримдүүлүккө, турмушка оптимисттик көз караш менен кароого;
- максатка умтулууга, кызматташууга, башкаларды урматтоого, кунт коюуга, кыска так, аз сүйлөөгө;
- чыдамдуулукка, сабырдуулукка, айкөлдүккө умтулуу керек.

Жогоруда көрсөтүлгөн сунуштар – психоанализдин каражаттары. Ал аңды (подсознаниени) комплекстен (кем тутуу сезимдерден), стресстен тазалоого багытталган, бирок адам жан дүйнөсүн (ниетин, оюн) тазалабаса, ал (аңдоо) тазаланбайт жана адамдын жүрөгүндө мээримди, сүйүүнү камсыз кыла албайт. Мээримсиз, сүйүүсүз жана ишенимсиз адамга стресстен, (эдипов) комплекстен, күнөөлүү сезимден кутулуу кыйын. Адам чоң кубанычка качан жетет? Болгонго каниет кылып, кичине ийгилигине болсо да кубана билгенде, өткөн өкүнүчүнөн, таарынычынан кутулганда жетет.

Ички гармония жана дилдин (психиканын) соолугу аркылуу адамдын өзүнө ишенимдүүлүгү пайда болот, б.а. ички сезимдерди, оюн системалуу жөнгө салганда гана кризистен кутулат. Стресстен нормалдуу өтүп жүргөн өспүрүмдөр өзүнө ишенимдүү болушат, бай тажрыйба топтошот, эч кимден көз каранды эмес болуп калышат, тынч турмушта жашашат. Өзүн олуттуу алып жүрөт, өткөндү кубанып эстейт, өзүнө жетилген адамдай мамиле кылат. Окуучу ар кандай өзгөрүүнү жакшы маанайда кабыл алышы керек.

Агрессивдүү өспүрүмдөр менен иш жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү

Азыркы мезгилде жогорку класстын окуучуларынын агрессиясы жогорулап кетиши – коомдогу курч проблемалардын бири болууда. Окуу-тарбия процессин уюштурууда анын зыяны тийүүдө. Агрессиялуу жүрүм-турумга азгырган себептер кайсылар? Мындай проблеманы чечүү боюнча окумуштуулардын кандай ойлору бар? Агрессиясы жогору балдар менен тарбиялык иш-чараларды уюштурууда мугалимге кандай аракет, амал керек? Азыркы биздин максатыбыз – ушул сыяктуу суроолор боюнча пикир алмашып, мугалимдерге методикалык жардам көрсөтүү.

Психологиялык адабияттарда балдардын агрессиясы жөнүндө аныктама жок экен. К.К. Юдахиндин Орусча-кыргызча сөздүгүндө: «Агрессия деп – бир (же бир нече) мамлекеттин башка өлкөлөргө алардын территориясын, байлыгын тартып алуу жана элдерин эксплуатациялоо, (бир мамлекеттин экинчи мамлекетке) экономикалык же саясий жактан багынтуу максатын көздөп, кол салышын» атаган. Агрессия деп – бирөөнө, өзүнө, коомго, аны курчаган дүйнөгө физикалык, моралдык зыян келтирүүнүн ар кандай формасын аташат. Агрессивдүүлүк деп – адамдын бир объектке карата душмандык мүнөздөгү мамилесин аташат (Н.Л. Маленкова) [42]. Балдардын агрессиясы деп көбүнчө каалаганын күч менен тартып алууга умтулуусун же (ага кол салган учурда) анын аман-эсенчилигине күч аркылуу коркунуч туулгандыгын сезгендеги реакциясын аташат. Балдар каалаганын күч менен тартып алгысы келгенде да, өзүнүн психикалык же физикалык аман-эсенчилиги үчүн күрөшкөн учурда да асоциалдык (психикалык процесстер менен байланышкан) жүрүм-турумга келишет. Агрессиясы жогору балдар аны жакшы көрбөгөндүгү, ал каалаган нерсени бербегендиги, аны түшүнбөгөндүгү үчүн адамдан, коомдон, бул дүйнөдөн өч алгысы келишет. Балада кандай учурда агрессивдүү аракет болот? Психолог адистердин пикири боюнча төмөнкү учурларда агрессивдүү болот:

- белгилүү бир максатка жетүү үчүн;
- чыр-чатакты жоюп, психикалык жактан тынчтануу үчүн;
- эмне кыларын билбей калгандан кутулуу үчүн;
- жашыруун талабын ачуу үчүн;
- өзүнүн позициясын бекемдеп, оюндагысын ишке ашыруу үчүн

балдардын агрессивдүү аракети болот.

Балдардын агрессивдүүлүгү өжөрлүк (көк беттик) көргөзгөндө, ачууланып (кыжырданып, албууттанып, каарданып), чыр чыгарган учурунда билинет. Балдарды агрессиялуу жүрүм-турумга тартып туруучу психологиялык өзгөчөлүктөр (себептер) төмөнкүлөр [7]:

– интеллектинин төмөндүгү жана эл менен мамиле түзүү компетенциясы өнүкпөй калгандыгы;

– өзүн өзү жөнгө салууга жөндөмсүз, өнүктүрүүчү оюндарга, иш-чараларга катышуу жөндөмү өнүкпөй калган, курдаштары менен мамиле түзүү эрежесин билбейт, ошондуктан чыр чыгарат, тынч ритмди бузат.

Футболду жакшы көргөндөр андан чоң балдардын ага карата агрессиялуулугунан коркушат. А.Фрейддин ырастоолоруна караганда мунун негизинде эдипов комплекси (атасы менен атаандашуу андан коркуу менен

байланышкан психикалык проблеманын чогулушу) жатат. Сабакта өз ара мелдештирүү формасындагы оюнду көп колдонгон учурда коллективде эдипов комплексиндеги балдар көбөйөт, атаандашуу балдарга үмүтсүз ойлорду салат, алардын жыныстык айырмачылыгы болгондугун эсине түшүрүп, жагымсыз сезимге алып келет. Мындай сезимдерден чыр чыгат, баланы невротикалык ооруларга чалдыгышына ал себеп болот (А.Фрейд.) [64, 84-6].

Америкалык психолог, педагогикалык жактан кароосуз калган балдар менен иштөө боюнча белгилүү адис М.Раттер: «Балдардын билими боюнча башкалардан артта калышынын, алардын агрессивдүүлүгүнүн жогорулашы менен байланышы бар»- деп ырастайт. Агрессивдүү балдардын 1/3и жакшы окуй алышпайт. Балдардын агрессивдүүлүгүнүн себептери:

- үй-бүлөдө жагымсыз шартта чоңоюп жатышат;
- баланын темпераментинин өзгөчөлүгү чыргоо, б.а. жүрүм-түрүм эрежелерин бузууга жакын;
- тамеки тарткандар, ичкилик ичкендер, баңгизат колдонгондор көп;
- окуудан көңүлү калган, негативдүү эмоциялары басымдуу, бирөөлөргө таарынычы бар, дайыма биринчиликти каалайт, өзүнө ишенбейт;
- акылдын өсүшүнө көп көңүл бөлүп, ыймандык, адептик-рухий тарбиянын жетишсиздиги б.а. балада гармониялуу өсүүнүн жетишсиздиги;
- ЖМКда агрессивдүү маалымат көп, информациялык зордукка орун берилген;
- түнкү козиолор, кечки клубдар, дискотекалар, шоу программалар (б.а. уйкудан системалуу калуу, кумарданткан оюндарга кызыгуу);
- элдин социалдык жана жалпы маданий деңгээлинин төмөндөшү, жалкоолук, иш кылбай сайрандоону каалоо, жаман адаттар, жардылык, жумушсуздуктун натыйжасында иш билги балдардын кетип жатышы;
- социомаданий мекемелердин алыстыгы же жоктугу, аны ачууга каражаттын жетишсиздиги.

Өзүнө ишенбеген адамдардын ички таянычы бекем эмес болот, ошондуктан алар сырткы таяныч издейт. Алар баарын кооз, жакшы жасалгалайм деп отуруп үй-бүлөсүндө, коллективде мамиле түзүүдө кыйынчылыкты пайда кылат. Перфекционист (моралдык жактан өркүндөө доктринасын жактоочу) адам менен жашаган адамдар алардын агрессивдүүлүгү жогору экендигин жакшы билишет. Алар «жогорку максат» коюп алышып, ага жетүү реалдуу эмес болгондуктан фрустрацияга (өзүн жагымсыз сезип, кайгырууга) психикалык проблемага келишет. Перфекционисттер сынды такыр кабыл алышпайт, ошентип отуруп, өзүн аёосуз сындаган абалга жеткенде агрессиясы ого бетер жогорулап кетет. Баланы капа кылып, кемсинтип, кордоп, өз билгенин кылып, башкалардын кызыкчылыгын эске албай, аракет кылган адам да балдардын агрессиясын козгойт.

Азыркы мезгилде педагогикалык жактан кароосуз калган балдар көбөйгөн. Андай балдардын агрессивдүүлүгү (көбүнчө) жогору болот. Россияда көзөмөлдөнбөй калган балдар жөнүндө ар кайсы ведомстволор

(генералдык прокуратура, ИИМ (МВД), көз каранды эмес эксперт) ар кандай цифра айтууда. Ал жерде 1-4миллион тентип жүргөн (селсаяк) балдар бар. Бул цифра Улуу ата-мекендик согуштан кийинки жана Граждандык согуштун учурундагы кароосуз калган балдардан көп (М.А. Галатужева) [18]. Акыркы кырк жылда 55 миллион өспүрүм колонияда, абактарда (түрмөлөрдө), изолятордо отурган. Биздин жарандарыбыздын сабатсыздыгы жоюлган деп айтып жүрөбүз. Камалган өспүрүмдөрдүн 40% сабатсыз экен. (Аргументы и факты. №24. 2004). Бишкек шаарынын ичинде эле 29 миң кароосуз калган балдар бар, көчө балдары бардык балдардын 20%, кыздары 6% ин түзөт деп деп ырастайт Мари Вернхам. (Көчө балдары менен иштөө. Бишкек. 2008). Ал Ош областынан 780 баланы сурамжылап көргөн. Балдардын 66% мектепке барабыз десе, 33% мектепке барбайбыз деп билдиришкен.

Өспүрүмдөрдүн 60% стресске дуушар болгондо өзүн адекваттуу алып жүрүшөт (коркунучтан качат, аракеттенет, адаптацияланат, өзүн коргоп мушташат). 25% өспүрүмдөр коркконунан аракетсиз калат, 15% стресс болсо эле мушташып, чыр-чатак чыгарып киришет, булар агрессивдүү өспүрүм болуп эсептелет, демек мугалимдин жардамына муктаж.

Агрессиянын түрлөрү төмөнкүчө классификацияланат:

Агрессиянын багытына жараша бөлүнүшү.	Гетерагрессия башкага багытталган, өлтүрүү, зордук, тепкилөө, уруу, коркутуу, басынтуу, жаман сөз айтуу.	Аутоагрессия өзүнө багытталган, өзүн-өзү жемелөө, өзүн-өзү бүлдүрүү, психосоматикалык оорулар, суицид.
Агрессиянын пайда болуу себебине жараша бөлүнүшү.	Реактивдүү агрессия – чыр-чатакка, урушка карата адамдын реакциясы	Өзүнөн өзү чыккан агрессия, себеби байкалбаган, психоз учурунда терс эмоциянын чогулуп калганда, ички импульсивдүүлүктүн таасири менен чыгат.
Максатка багытталышына карата бөлүнүшү.	Инструменталдуу агрессия бир натыйжага жетүү үчүн жасалат: мисалы, спортсмен ийгиликке жеткиси келгенде, оорулуу тишти стоматолог жулганда, бала энесинен бир нерсени алгысы келгенде пайда болот.	Максаттуу агрессия – атайын пландаштырып ишке ашат, объектке зыян келттирип, залакасы тиет, аны капа кылгандан өч алат же тартып алуу үчүн жасалат.
Агрессиянын ачык	Түз агрессия анын	Кыйыр агрессия –

чыгышына карата бөлүнүшү.	жинине тийип койгон объектке карата багытталат.	коркунучсуз агрессия, ал объекттин түз эле ачуусун келтирбесе да сезимдерин козгоп, кыжаалат кылат.
Агрессиянын чыгуу формасына жараша бөлүнүшү.	Вербалдуу агрессия – сөз менен коркутуу, кордоо, адамга терс эмоциясын чыгаруу, моралдык жана материалдык зыян келтирүү	Экспрессивдүү агрессия – шилтөө, жандоо ымдоо, интонация менен чыгат, физикалык – адамга күч колдонуу менен моралдык же материалдык зыян келтирет

Н.Хохлова «Крик детской души» (Вечерний Бишкек.11.01.2004) деп аталган макаласында өз мектебинде балдардын кризиси боюнча (аларга) көмөк көрсөтүү борборун уюштургандыгы жөнүндө жазат. Ал «Үй-бүлөлүк зордук» -деген темада дил баянынын конкурсун уюштурган. Ага 500 бала катышкан. Балдардын көпчүлүгү ата-энесинин ичкилигинин айынан оорукчал болуп калганын, жакырчылыктын азабын тартып чоңоюп жаткандыгын, өз ата-энесинен мыкаачылык, кордук көргөндүгүн, жана алар психологдун жана социологдун жардамына муктаж экендигин билдиришкен.

Азыркы мезгилде өспүрүмдөр арасында компьютердик фанаттар көбөйдү. Алар бешинчи муундагы компьютердин кызматын колдонушуп, агрессиясы жогору программаларды көрүшүп, шахмат, триктракт, жардыруу, бүлдүрүү, адам өлтүрүү катышкан оюндарын ойношууда. Адам менен мамиле түзгөн сыяктуу компьютер менен мамиле түзүп жашаган балдар бар. Алар «эл баса элек жолду басышып, өтүшүүдө». Андай балдардын аң-сезими төмөн, агрессиясы жогору боло тургандыгы психология илиминде белгилүү, адам менен мамиле түзгөн балдардын аң-сезими жогору болот, анткени адамдын аң-сезими компьютердикинен жогору болот [66].

«Эгерде картинаны тарткан сүрөтчүнүн, чыгарманын авторунун аңында (в подсознании) агрессия жогору болсо, ал тарткан сүрөт (картина), чыгарма баалуу болот. Ошондуктан сүрөтчүлөрдүн, чыгармачыл адамдардын көпчүлүгү спирт ичимдигин ичишет, аялдарды (моралдык жактан бузулган ишти), акчаны жакшы көрүшөт. Чыгарма аркылуу автордун аңындагы агрессия көрөрмандарга, окурмандарга өтөт» (С.Н. Лазарев). Бул да балдардын агрессиясынын өсүшүнө өбөлгө болууда [38].

Адамдын агрессивдүү сезимдери канчалык көп болсо, анын натыйжасы ошончолук оор болот. Андай адамдар айыкпаган өнөкөт дартка чалдыгышат. Турмушунда кырсык, проблемалар көп болот. Агрессиялык эмоциялар канчалык масштабдуу болсо, мейкиндикте негативдүү маалыматтын тыгыздыгы ошончолук жогору болот, бара-бара адам өзүн курчаган дүйнөнү бүлдүрүүгө, андан соң өзүн бүлдүрүүгө программалайт, б.а. агрессивдүү эмоция башка адамга багытталат, бирок ал программа өзүнө кайрылат. Адам

узак убакытка чейин таарынычты сактабаш керек, жек көрүү, сындоо, бирөөдөн өч алууну каалоо, табалоо, ж.у.с. сезимдер болбош керек, болсо эртедир-кечтир өзүн-өзү бүлдүрүүчү программага айланат [38]. Муну байыркы акылмандар билишкен. Ошондуктан «Чыныгы жоокер агрессивдүү болбойт, согушканды билген ырайымсыз болбойт»- деген Лао Цзы.

Квалификациясы төмөн, бирок амбициясы жогору болгон мугалим окуткан балдарынын көпчүлүгүнүн агрессивдүүлүгү жогору болоору аныкталган. Туура эмес педагогикалык (авторитардык, обочолонгон) стиль тандаган (В.Элисеос), чабуул коюу стратегиясын тандаган (В.А. Рохматалиева) мугалимдердин колунан тарбия алган балдардын ичинен агрессиясы жогору балдар көп чыгат. Квалификациясы төмөн, бирок амбициясы жогору адамдардан турган өкмөт башкарган элдин агрессиясы жогору болоору белгилүү (агрессия чондордон элге, балдарга жугат). Демократиялык атмосфера түзө билген мугалимдерде тарбияланган балдарда асоциалдык жүрүм-турум эң төмөн болот. Анда жашыруун агрессивдүүлүгү 25,6% болгондугу аныкталган. В.Элисеос: «Коркок балдарга авторитардык стиль эффективдүү, ал эми импульсивдүү балдарга ал стиль жараксыз, аларга катуу талап коюу, адилеттүү сын, эмпатия (бирөөнүн кайгысын бөлүшүү) деңгээли жана жоопкерчиликтүүлүгү жогору мугалимдин аракети эффективдүү болот» [7].

Агрессиясы жогору балдар менен мамиле түзүүдө педагогдордун ишиндеги кенен тараган кемчиликтер төмөнкүлөр: Аларга үнүн бийик көтөрүү, баланын кадыр-баркын кемсинтип, татыксыз сөз айтуу, оозеки чабуул жасоо. Д.И. Фельдштейндин пикири боюнча педагогдун эмоционалдык жактан өзгөрмөлүүлүгү балдарды психикалык жактан жабыр тартуусуна алып келет. Мугалимдин кебиндеги (речиндеги) терс аспектилер балдардын ачуусун келтирет, кем тутуу комплексин пайда кылат, коркок, курулай шектенген балдардын санын көбөйтөт. Кыйынчылыктан чыгуунун бир гана жолу бар, башка жолу жок деп ойлогондор агрессивдүү болушат. Айрым үй-бүлөдө килемди тазалаш керек болсо, «үй-бүлөнүн биримдиги үчүн» чыр чыгарышат. Ушул сыяктуу болбогон нерселерге чыр чыгарып отуруп, агрессиясы жогорулап кетет [63].

Аң-сезим жана акыл-эс 9дан 11ге чейин активдүү эс алат. Саат 10до жатпаган балдар аң-сезиминин акыл-эсинин функциясы жабыр тартат. Бул психикалык, интеллектуалдык проблемага алып келет, кунт коюусу начарлайт. Түнкү саат 11ден 1ге чейин (дайыма) уктабагандар жашоого умтулуу күчү (физиологиялык функциясынын активдүүлүгү) жабыр тартат. Булар шалдырап, табити төмөндөп, дени оор тартып, психикалык, физикалык проблемага келишет, пессимисттик ойлорду ойлошот. 1ден 3кө чейин уктабагандардын эмоционалдык күчү жабыр тартат, психикалык күчү начарлайт. Алар туталанган, кыжырданган абалда болуп, агрессиялуу, антогонисттик ойлорду ойлошот. 10дон 12ге чейин системалуу уктабагандар бара-бара депрессия абалына келишет. Акылдын күчү начарлап, адам унутчаак боло баштайт, нерви бузулат, урушат же ыйлайт. 12ден 2ге чейин уктабагандардын эрки, иммунитетти начарлайт. Саат 3төн 4кө чейин ойгонуп,

рухий практика, сүкүт чалуу, байкоо жүргүзүү, окуу пайдалуу. Мындай аракети бар адамдар акылман болушат. 4төн 5ке чейин эрте туруп, иш күнүн баштагандар пессимизмден оптимизмге өтүүгө жөндөмдүү болушат. Саат 5тен 6га чейин эрте тургандар психикалык, соматикалык жактан соо болушат, 6дан 7ге чейин ойгонгондор – мезгилдин мыйзамдарын билбегендер же ага баш ийбегендер, алар турмушунда чоң ийгиликке жете алышпайт. 7ден кеч тургандардын иммунитетти начар болот, энергия жетпейт, кандын басымы жогору же гипотония, шакый, ашказан, боор ооруга, суукка чалдыгуу көп болот. 8ден кийин ойгонгондордун жашоосунда кыйынчылык, ден соолугунда проблемалар көп болот. Алар турмуштук жагдайды туура эмес баалап, туура эмес чечим чыгарышат. Жашоодо туура жол тандай алышпайт. Депрессияга, апатиеге чалдыгышат, жашагысы келбейт, тагдырына таарынып, коркуу сезимдери козголуп, ачуусу келет. Таңкы 3төн 6га чейинки акыл кечки 3төн 6га чейинки акылдан эки эсе натыйжалуу иштейт [62].

Агрессия – рухий кризистин белгиси. Адам ичинен узак убакыт кыжаалат болуп жүрө берсе, каарданып чыгат. Акыркы мезгилде агрессивдүү адам менен кагылышпаган адамдар аз болуш керек. Агрессиянын төрт түрү болот (К.Теппервайн).

1) Инстинктивдүү агрессия. Бул адамдын чуу чыгарып, муштумун көрсөтүп, столду чаап, эшикти тарс жаап жаткан учурда байкалат.

2) Оор басырыктуу, салкын кандуу чечимдин натыйжасында ыза болуп, андан өч алуу учурунда байкалат.

3) Белгилүү максатка жетүү каражаты катары агрессиясы чыгат. Өз кызыкчылыгына жетүү үчүн өз көз карашын тануулап, бирөөлөрдүн артыкчылыгын далилдөө үчүн аракет этүүдө, бийликке жетүүдө агрессия пайда болот.

4) Ички буусун чыгаруу каражаты катары агрессия пайда болот. Жан дүйнөсүндө орун алган жаман сезимдерди чыгарарда пайда болот.

Психологдор – бирөөлөрдү басып алган коомдун, агрессиясы жогору адамдын өзүн өзү баалоосу төмөн деп ырасташат. Агрессивдүүлүк адамдын аң-сезиминин төмөндүгүнүн көрсөткүчү боло алат. Чындыгында агрессорлордун өзүн-өзү баалоосу менен реалдуулук барабар эмес. Ошондуктан алардын коркунучу бар. Коркуу агрессияны жогорулатат. Андан «коргоном» деген шылтоо ага каршы агрессияны пайда кылат. Адам бузулган айлампадан чыга албай калат. Батыш коомунун агрессиясы жогору, алар колониялык системаны түзүшкөн, азыр да Чыгыш элдерине кол салуу, чуу чыгаруу фактылары көп болуп жатат.

Агрессивдүү сезимдерден кутулуу үчүн төмөндөй аракеттер керек:

– терс, жаман, пессимисттик ойлордон, негативдүү сезимдерден кутулуу;

– агрессивдүү адамдар менен мамиле түзбөй, адамкерчиликтүү, рухий өнүгүү жолунда жашаган адамдар менен мамиле түзүү;

– бейкүнөө бирөөлөрдү күнөөлөбөй, өз проблемасынын себебин аныктоого аракеттенүү;

- ишеними, көз карашы, багыты, ынанымы (же алардын бири) туура эмес экендигин моюнга алуу, аны өзгөртүү;
- бирөөлөрдүн бирдемесин тартып алууга, укугун басынтууга, душмандыкка, кастыкка ж.б. умтулбай, башкалардын укугун сыйлоого, достукка, бир туугандыкка, толерантуулук сезимди өстүрүүгө умтулуу;
- адамзаттын рухий өнүгүү жолунда жашаган бөлүгүн сүйүү, дүйнөнү болгонун болгондой кабыл алуу;
- аң-сезимин саясый демогогиядан, жоопкерчиликсиз асоциялдык коомдордон, псевдомаданий чөйрөлөрдүн таасиринен оолак, таза абалда кармоо;
- экрандан агрессиясы жогору берүүлөрдү көрбөө, дело № гезитинен, детектив, кылмышкерлер жөнүндө чыгармаларды окуудан баш тартуу;
- компьютерден бүлдүрүү, жардыруу, (адам) өлтүрүү катышкан агрессиясы жогору оюндардан баш тартуу;
- терс эмоцияны козгогон искусстводон (ырлардан, драмадан, сүрөттөрдөн ж.б.) баш тартуу;
- жаратылыштын ритмине ылайык жашоо.

Эми агрессиясы жогору балдарга жардам берүү жөнүндө кыскача айта кетели. В.П. Кащенко төмөнкү жолдорду сунуш этет: врачтар менен педагогдордун интеграцияланган (бирдиктүү) аракети керек, баланы эркин тарбиялоо, сапаттарындагы кемчиликтерди оңдоого, коркуудан кутулууга, мүнөзүн оңдоого жардам берүү, жаман нерселерди этибар албоо методу, күлкү терапие, эмгекке үйрөтүү методу, аффект (туталануу) абалы менен күрөшүүгө үйрөтүү, далысынан сылоо, мугалимге өз күнөөсү болсо, моюнга алып, кечирим суроо, мактоо, көңүлүн көтөрүү, комплимент (көшөкөрлөнгөн сөз) айтуу, жылмаюу, анын жылмайып коюусун өтүнүү, кагазга анын ачуусун келтирген адамдын сүрөтүн тартып, тытуу, кагазды буту менен тебелөө, ватмандан (кагаздан) түтүкчө жасап, ээн жерде ага кыйкыруу, боксёрлор машыккан алмурутту, маникенди (кишинин сөлөкөтүндөгү кум салган мүшөктү) уруу, башка тапшырмага көңүл буруу, анча-мынча агрессияны байкамаксан болуу, чырдан «кооз» кутулуу, «сен тартиптүү баласың, бирок азыр чектен чыгып бара жатасың»- деп токтотуу, педагогдун өзүнүн негативдүү сезимдерин көзөмөлдөө, балдарга шерик сыяктуу мамиле кылуу. Үнүн бийик көтөрбөй, интонациясын (үндүн көтөрүңкү же басаң чыгышын) байкоо, аларга үстөмдүк кылбоо, ачууланып колду жаңсабоо, шилтебөө, өтө катуу талап койбоо, кысымга албоо, чыр-чатакка алып келүүчү сөздөн оолак болуу, «баягысын баштабады», «сен дайым ошентесиң»-деген сыяктуу сөздөрдү айтпоо. «Иштин ийгиликтүү болуусу үчүн администрациянын, педагогдордун, психологдун, укук коргоо органынын кызматкерлеринин, диний билимдүү адамдардын бирдиктүү аракети керек» - дейт Н.А. Борщов [5].

Өспүрүмдү кылмышы, жазыктуу иши үчүн элдин көзүнчө жазалабай (сындабай, жаман баалабай), мүмкүн болушунча тез аранын ичинде өзүнчө сүйлөшүү керек, анын (кылмыштын) зыяндуу жагын түшүндүрүү зарыл. Баланын беделин түшүрбөй, «сен аны капа кылгың келбегендир, бирок...

ушундай болуп калды, эми кечирим сурап кой»-деген сыяктуу компромисс (бири-бирине жол берүү аркылуу келишим) издөө керек. Өспүрүмдү унчукпай угуу, бир аздан кийин пикирин сылык сыпайы айтуу, балага дем берүү, ишендирүү, анын ийгилигине кубануу керек.

Эгерде баланын ээлигип же агрессивдүү болуп турганын байкасаңыз, бала тарабынан сизге каршылык көрсөтө турган эч нерсе жасабашына аракет кылыңыз. Сиз балага жөн гана боор оору менен «Сен эмнегедир капа болуп турасың. Кийинчерээк сен өзүңдү жакшы сезгенде сүйлөшөлү. Өзүнө бек бол», -деп айтыңыз. Кийин аны менен сүйлөшкөндө баланын сөзүн бөлбөй, кунт коюп угуп, суроолордун ачык түрүн пайдаланып, балага жөнөкөй тил менен сүйлөнүз, «сендей балдар» деп өзгөчө басым жасабаш керек. Катары менен суроолорду тез-тез бербегиле, ал баланын жинин келтирет. Тез сүйлөбөгүлө. Оң жыйынтыктагыла. Мисалы, «Сен борборго келсең, ошол жактан жолугабыз». Аларга жайдары мамиле түзгүлө, ар дайым өзүңөрдү ыңгайлуу сезгиле, аларды урматтагыла, алардын проблемасынын себебин түшүнүүгө аракеттенгиле, алардын чыгармачылыгын өнүктүрө турган, жөндөмүнө жараша бир секцияны, ийримди, борборду тандаганга жардам бергиле, бирок алар үчүн силер тандабагыла. Балдарды бир нерсе жасаганга зордобогула. Алардын аң-сезиминин абалын баалабай койбогула, аларды чоңдордой көрбөй, бала экендигин эске алгыла, терс эмоцияны көргөзбөгүлө, тескери карабагыла, сындап же жийиркенип жатканына каршы көргөзбөгүлө, ата-энелер менен иш жүгүзгүлө.

Кенже балдарга арналган адабий китептерди окуу да агрессиядан кутулууга өбөлгө болот. Алар окуп жатып, каармандар болгон шартта кыйынчылыктан чыккан азаматтардын үлгүсү шыктандырат. Кыйынчылык болсо да аракеттенген адам ийгиликке келет тура деген жыйынтыкка келсе, андай ишеним агрессияны төмөндөтөт. Талаш-тартышта туура мамиле кылганды үйрөтүш керек. Сезимдер уйгу-туйгу болуп турганда жакшы чечим чыгара албай жатсаңар ашыкпай коё туруш керек. Сезимдин бороону болуп жаткан кезде орустар 1ден 100гө чейи санаганды сунуш этишет, индустар мантра кайталашат, мусулмандар келме кайталашат. Агрессия эч кимге пайда алып келбейт, ал аркылуу проблема чечилбейт.

Жалган маданий окууга (окультизм, экстрасенсорика, сыйкыр, астрология ж.б.) ишенген, туура эмес ынанымы же багыты бар адам туура эмес ойлонот, системалуу туура эмес ойлонгон адам туура эмес аракет кылат, андайлар бир мезгилде кризиске келишет. Кризиске келгендер да көп ачууланышат, кыжаалат болушат. Ошондуктан балдарга көчөдө сунуш эткен окууларга, диний секталарга ишенбегиле, турмуштан туура жол издегиле, ойлонгула деп түшүндүрүш керек.

Балдардын оң сезимдерин тарбиялоо үчүн социомаданий чөйрө түзүү жана төмөнкү иш-аракеттерди уюштуруу максатка ылайык:

- окуучулардын жашоосунда өз алдынчалыкка, жоопкерчиликке, тиричилик кылууга, аракетчил болууга социомаданий, жагымдуу чөйрө түзүү иштерин уюштуруу;

- окуучулардын өнүгүүсүнө жагымсыз (терс) чөйрөлөрдүн таасирин

чектөө; өспүрүмдөрдүн укук бузуусунан, кароосуз калуусунан профилактикалык аракет этүү;

- класстан тышкаркы иштерге балдарды тартуу, балдардын бош убактыларында пайдалуу аракет кылууга тартуу максатында иш-чараларды уюштуруу, алардын жаңы формаларын изденүү;

- социомаданий уюмдар менен кызматташтыкты өркүндөтүү, өспүрүмдөрдүн укугун коргоо;

- окуучулардын кызыкчылыгын диагноздоо, жөндөмүнө жараша класстан тышкаркы ийримге тартуу, айылдын (микрорайондун) социомаданий өзгөрүүсүн байкоо;

- окуучулардын кызыкчылыгына жараша ийримдердин тармагын кеңейтүү;

- айыл өкмөтү менен биргелешип өспүрүмдөрдү өндүрүмдүү эмгекке, жыгач усталыкка, тикмечиликке, зергерликке, кол өнөрчүлүккө үйрөтүү максатында адистерди, каражаттарды тартуу;

- окуучулардын агрессивдүү аракетин (тартып алуу, укук бузуу, ж.б.) аныктоо боюнча рейд, коомдук кеңеш уюштуруу;

- криминалдык дүйнөгө аралашып кетүү коркунучу бар балдар менен иш жүргүзүү;

- өспүрүмдүн социалдык, психикалык, адептик аң-сезиминин абалын байкоо;

- өспүрүмдөрдүн өзгөрүүсү боюнча (мониторинг түзүү) байкоо жүргүзүү;

- ата-энелер менен педагогикалык-психологиялык агартуу иш, балдарга коррекциялык иш жүргүзүү.

Жогоруда көрсөтүлгөн иш-чаралар аткарылса, төмөнкүдөй натыйжа күтүлөт. Айылда (микрорайондо) педагогикалык жактан кароосуз калган балдар болбош керек. Окуучулардын укук бузуу фактылары азаят, маданий деңгээли жогорулайт, класстан тышкаркы убакта окуучулардын талап-кызыкчылыгы канааттандырылып, өзүнүн жөндөмүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүккө ээ болот, (үй-бүлөдө, коллективде) өз ара мамиленин жакшыруусу күтүлөт, окуучулардын агрессивдүү аракети азаят.

Коом балага мээримдүү мамилени туура эмес көрүп, катаал мамилени туура көрсө, андай коомдон агрессиялуу, зордукка атүгүл канибализмге жөндөмдүү адам чыгат. Эгерде балдарга жакшылык каалап, камкордук көрүп, балдарды агрессиядан коргосо, андай коомдон, улуттан айкөл, жоош, момун балдар көп чыгышы мүмкүн.

Мектептеги зордуктун түрлөрү

Зордук деп – бир класстын, социалдык топтун, адамдын саясый, экономикалык, укуктук артыкчылык (привилегия) алуу максатында башка бир класска, социалдык топко, адамга карата ар кандай формадагы мажбурлоону аташат (Советский энциклопедический словарь. – М., 1980).

2010-жылы «Кут билим» газетасына «Кыргызстандык мектептердеги зордук» деген аталышта макала жарык көргөн. Анда Борбордук Азиядагы

А/Consulting компаниясы, БУУ (ООН) Юнисефтин Балдар фонду, Омбусмендин институту, Билим берүү жана илим министрлигинин колдоосу менен изилдөө иштери жүргүзүлгөндүгү жөнүндө жазылган. Изилдөөгө 1330 респонденттер – мугалимдер, администрация, ата-энелер, жана 55 мектептин 5-11-класстын (ар кандай тилде окуган) окуучулары катышкан. Орто звенодо окугандардын 70%, жогорку звенодо окуган окуучулардын 60% өз курдаштары менен мамилеси «эң жакшы» деп баалашкан. Жогорку класстын окуучуларынын 37%, орто звенодо окуган балдардын 26%, өз ара мамилесин «жакшы» деп баалашкан. 5% балдардын өз ара мамилелери начар экендигин билдиришкен. 5-8-класстын 4% окуучулары өз ара мамилелерин «эң жаман» экендигин белгилешкен. Орто жана жогорку класста окуган окуучулардын 0,8% душмандык мамиледе жашап жаткандыгын белгилешкен. Жогорку класстын окуучуларынын 10,5%, орто звенодун 5% мектепте авторитардык башкаруудан жүдөгөндүгүн билдиришкен.

Мектептерде психологиялык, сөз түрүндө кысым көрсөтүү, уруу, карактоо (рэкети), тартып алуу нормага айлангандыгы аныкталган. Социологдор Ош, Баткен областында коркунучтуу фактыларды аныкташкан. 10% окуучулар башка диний ишенимдеги балдар менен парталаш болуп отургусу келбегендигин билдиришкен. Мектеп кылмышкерлердин дүйнөсүнүн, экстремисттердин объектине айлана баштагандыгын билдиришкен. «Кыргызстандын мектептеринде зордуктун динамикасы» деп аталган отчеттун автору Н.Жакубова: «Мектептерде улуулар кичүүлөргө, күчтүүлөр чабалдарга кордук, зордук кысым, рэкетчилик кылууда»- дейт. Улуулардын кысымына карата балдарга жардам көрсөтүлбөй келүүдө.

Кыргыз Республикасында бир жылда 2000 окуучу кылмыш ишине катышууда. Жаш балдардын криминалдык активдүүлүгү өсүүдө. Мугалимдердин силерге мамилеси кандай? - деген суроого жогорку класстын окуучуларынын 88,5%, ортоңку звенодун окуучуларынын 94,4% “жакшы” деп жооп беришкен. Жогорку класстын балдарынын 0,5% жана ортоңку звенодун 0,8% душмандык мамилеси бар экендигин билдиришкен.

Ушул эле суроону мугалимдерге берип көрүшкөн, алардын 58% жолдоштук мамиледе деп, 35,4% өтө ынтымактуу мамиледе деп, 5,4% мамилеси начар экендигин билдиришкен. Ысык-Көл, Ош областында мугалимдер душмандык мамиле күчөп бара жаткандыгын билдиришкен. Нарындык, Чүйлүк, Жалал-Абаддык окуучулар менен мугалимдердин 58% мамилелери “эң жакшы” экендигин билдиришкен. 29% окуучуларга мугалимдин башкалар менен салыштырганы, эскерткени жакпайт. 8% окуучуларга мугалимдин көрсөткүч (указка) менен ургандыгы жакпайт, 3,7% жогорку класстын балдарына, 2% ортоңку класстын окуучуларына кежигеге коюп жибергендиги, кулагынан чойгондугу, өзүн көзөмөлдөбөгөн (цензурананбаган) сөздөрдү айтып тилдегени, шылдыңдаганы жакпастыгын белгилешкен. Директор да капа кылып, агрессиялуу мамиле кылганын билдиришкен. 1% балдар мектепте зордук бар деп эсептешет.

2009-жыл менен салыштырмалуу 2010-жылда үй-бүлөлөрдүн

ажырашуусу 0,8% өскөн. Эксперттин пикири боюнча толук эмес үй-бүлөдө чоңойгон балдардын санынын көбөйүшү балдардын психологиялык абалынын начарлашына алып барат. Үй-бүлөдөгү жаман атмосфера баланынын жүрүм-турумунун начарлашына өбөлгө болот, ал мугалимдер менен окуучулардын мамиле түзүүдө терс таасирин тийгизип, мектепте агрессиянын жогорулашына түрткү болот, анткени толук эмес үй-бүлөнүн балдары зордукка көп кабылышат.

«Азыр мектепте зордуктун ар кандай: физикалык, психикалык, сексуалдык түрү бар. Зордуктун акыркы түрү, сөз аркылуу ыза кылуу, кемсинтүү, коркутуу, опузалоо өтө көп тараган. Экинчи орунда буюмун тартып алуу, өзүнөн кичүү балдарды эксплуатациялоо (иштетүү, эзүү) кол көтөрүү турат. 2,1% орто звенонун, 0,5% жогорку класстын окуучулары сексуалдык зордукка дуушар болушууда. Талас, Жалал-Абад областында психологиялык зордук көбүрөөк. Рэкет, тартып алуу Нарын, Баткен областында кенен тараган. Ысык-Көлдө окуучулардын агрессивдүүлүгү жогору болгондуктан, бири-бирин тепкилөө көп кездешет. Ага кыздар да катышууда, 188 бала физикалык зордукту көрүшкөн (2010). Социологдор: «Физикалык зордукту көргөндө кандай сезимге келдиңер»-деп сураган. жогорку класстын балдарынын 42% агрессорду өздөрү ордуна коё аларын (өч аларын) билдиришкен. Ортоңку звенонун 83% балдары коркуп, үрөйү уча тургандыгын билдиришкен. Жогорку класстын балдары буга кайдыгер мамилесин жашырышкан эмес. Жогорку класстын балдарынын 2,9% мушташтын, зордуктун катаал, ырайымсыз таш боор түрүн көргөндө ырахат аларын билдиришкен. Демек, балдар бири-бирине ырайымсыз, мээримсиз болуп бара жатат.

Психологдордун пикири боюнча балдардын психикасын ондобосо, булар криминалдык дүйнөнүн толуктоочулары болушат. Юнисефтин эксперти дагы бир кызыктуу жагдайды байкашкан. Жарды үй-бүлөлөрдүн 50% энелеринин орто билими бар экен. Дипломдуу энелердин балдарынын 42% инин аттестаты жок, энелер балдарын бала бакчага да бербейт, өздөрү да тарбиялабайт экен.

Рэкеттин көпчүлүгүн жарды үй бүлөлөрдөн чыккан балдар түзүшөт. ПРООНдун эсептөөлөрү боюнча Кыргызстанда 1800000 жардылар жашашат экен. Юнисефтин статистикасы боюнча 78% жардылар айылда жашашат. Орто эсеп менен 6 адамы бар үй-бүлөнүн бир айлык кирешеси 1500сом болгон абалда жашап жатышат (2010). Дүйнөлүк өлчөм боюнча жардылыктын индикатору (көрсөткүчү) – бир адамга бир күндүк чыгымы 2,15 доллар, б.а. 130сом туура келсе, ал адам жарды болуп эсептелет. Кыргызстанда мындай адамды орто молчулук деп эсептелет. Психологдордун ырастоолору боюнча жардылыктын азабын тартып чоңойгондордон кийин гиперкомпенсация (тарткан зыянынын ордун төлөтүү) күтүлөт. Мындай балдар чоңойгондо мүмкүн болгон жана болбогон жолдор аркылуу бирөөнүн эсебинен өзүнүн «пайдасын табат». Бала кезде албай калганын тартып, алдап, уурдап алат.

Дело № 8.02.12 газетасынын билдирүүсүнө караганда: “Ар бир

төртүнчү педофил – кыздын өзүнүн атасы болот. Аны аныктоо өтө кыйын. Өз педофил атасы кызына айбанча мамиле кылат. Ал аталар көбүнчө эл урматтаган интеллигент болуп эсептелет. Педофилиянын 40% үй-бүлөнүн мүчөлөрү (өгөй атасы, агасы, ж.б.) болушат. 15% үй-бүлөнүн туугандары, жакындары, достору зордукташат. Азыр 13-14 жаштагы кыздар өз атасынан боюна бүткөн фактылар кездешүүдө”-деп ырастайт.

Өткөн жылы адамдын өнүгүү потенциалынын индекси (ИРЧП) боюнча Кыргызстан 109-орунду ээледі. Биз Гандурас, Мальдиви, Индонезия сыяктуу өлкөлөрдөн артта калдык. Ал индексти аныктоого элдин жашоосунун узактыгы, саламаттыкты сактоо, билим берүү деңгээли, маданий өнүгүүсү, маалыматка (интернетке) кирүү мүмкүндүгү, социалдык жактан корголушу, экономикалык абалы, кылмыштуулуктун абалы, адам укугунун сакталышы, ар бир адамга карата улуттук жалпы кирешеси (ВНД) эске алынат. Туркмения -87, Өзбекстан-102, Тажикистан -112 орунда турат.

Башкаларга зордук көрсөтүү менен өзгөчөлөнгөн балдар «идеал» болууда. Ак ниети менен эмгектенген адам азыр идеал болуудан калууда. Бул туура эмес. «Башкалардан өзгөчөлөнө берүүнү, башкага окшобогондукту жогору баалаш керек эмес», -деген Гегель, анткени мектепте белгилүү тартип боюнча иш жүргүзүлөт. Ар бир бала өзүнчө «оригиналдуулугун» көрсөтө берсе, жалпы билим берүүчү мектептердин эрежеси бузулат, тарбиянын натыйжасы төмөндөйт (Гегель.) [62, 82-б.].

Айрым өспүрүмдөр сойкулукту, кызыл кулактыкты, жатып ичерликти айыптабай калышты. Атактуу кылмышкер менен тааныштыгын сыймык менен айткандар бар, б.а. антисоциалдык, мнимый (жалган) сапатты моралык баалуулук катары баалаган балдар пайда болду. Айрым жергиликтүү рэкет (каракчы) зөөкүр, ээн баш балдар «менден милиция өзү коркот»-деп сыймыктанышат.

Социологиялык өнүктүрүү министрликтин Балдардын укугун коргоо Башкармалыгынын маалыматына караганда 2012-жылы 404,5 миң бала (жалпы балдардын 18%) социалдык коргоого алынган. Проблеманынын негизги себеби балдардын көзөмөлдөнбөй калышы. Кароосуз калган балдардын саны 10 миң. Ушул балдардын криминалдык иш кылып коюу ыктымалдуулугу жогору.

Изилдөөчүлөр төмөнкү парадоксту ачышкан: зордукка байдын да, кедейдин да балдары дуушар болушат, биринчилерге психологиялык кысым жасашат, анткени алар чабал, экинчилерге көрө албастыктан кысым көрсөтүшөт. Жаман окугандарга да, эң жакшы окугандарга (даана көрүнбөй, ылдыйла деп) да кысым көрсөтүлөт. Азыр бардык балдар ызага дуушар болууда. Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин билдирүүсүнө караганда мектептерде өтө коркунучтуу тенденция жүрүп жатат. Балдар актар (динге ишенгендер), кызылдар (укук коргоо органдарына ишенгендер), жашылдар (ботаниктер, насыбай, кара куурай, наша чеккендер), каралар (криминалдык күчтөргө ишенгендер), боздор (сектага ишенгендер) болуп бөлүнүшөт. Тарбиялык иштердин мазмунун өзгөртүү керек. Биздин билим берүүбүздүн тарбиялык аспектиери жараксыз

болууда. Материалдык ориентирден (багыттан, максаттан) рухий ориентирге өтүү зарыл.

Педагогдор балдардын жаман тарбиясына ата-энелерди, коомду күнөөлөшөт. Ата-энелердин көпчүлүгү жумушсуздуктан балдарын туугандарына калтырып, соодага чыгышкан. Ал эми коомчулуктун тарбиясы натыйжасыз болуп жатат. Кыргызстанда 1 миллион 36000 окуучу, 233000 студент, 2220 мектеп, 68900 мугалим бар. Эгерде башталгыч класстын мугалимдерин жана жогорку окуу жайлардын окутуучуларын кошсок, 1,5 миллион адам болот. Бул чоң коом, бирок тарбиялык таасири күчтүү болбогондугу өкүндүрөт. Мугалимдердин айлыгы төмөн болгондуктан, сабагын берип коюп, тарбия маселесине жеткиликтүү көңүл бөлбөй жатат. Тарбиялык маселерге мамлекет да жеткиликтүү көңүл бөлбөй жатат. Класс жетекчилердин, мугалимдердин айлыгын жогорулатуу керек. Класстан тышкаркы иштерди жандандыруу маселеси да актуалдуу болууда.

Үй-бүлөлүк тарбия боюнча мугалимдерге кеңеш

Үй-бүлө – адам баласынын бул дүйнөдө алгачкы кадам таштоого үйрөнүүчү жайы, адамдын алгачкы “уясы”. Адамга мээримди, бейпилдикти, теңдикти, сүйүүнү, жарыктыкты, айтор бардык кең дүйнөнү үй-бүлө көрсөтөт. Үй-бүлөнүн ролун мурда ата-бабаларыбыз жакшы түшүнүшкөн. Кыргыздар үй-бүлөнү бузууга (ажырашууга) жол бербөөгө аракеттенип жашап келишкен. Ошондуктан төмөнкүдөй накыл кеп айтылып келген. «Үңкүр да болсо үйүм, аюу да болсо эрим болсун», «Үй-бүлөнү бузган шаарды бузганга барабар», «Үйдүн куту – эр менен катын, кыштын куту – эт менен отун», «Үйүнө батпаган талаага батпайт», «Үйдө ыркы жоктун, талаада баркы жок», «Үй-бүлөдөн ыракат таппаган, сырттан береке таппайт», «Үйүн сагынбас адам болбойт, элин сагынбас эр болбойт». Ушу сыяктуу үй-бүлөнүн жогору баалаган нускалуу макалдар бар. Келин барган жерине бата албай кыйналып жүрсө, ага «Кетпей кегин алгын, өлбөй өчүн алгын»-деп кеңеш беришкен.

Совет доорунда саясый, укуктук, аскердик чөйрөдө ажырашууга көңүл бөлүшүп, үй-бүлөнү мамлекеттин ячейкасы (баштапкы уюму) катары санашып, анын бузулушун трагедияга теңешкен. Партиялык, аскердик жетекчилик кызматка алууда адамдын үй-бүлөгө мамилеси каралган. Ажырашкан адамды моралдык жактан туруксуз адам катары баалап, кызматтан четтетип койгон. Ошондуктан СССРда үй-бүлөнүн ажырашуусу азыркыга салыштырмалуу аз болгон. XX кылымдын 50-жылдарында ажырашкандардын саны СССРда 3%, АКШда 43%, Улуу Британияда 42% түзгөн. Кыргызстанда азыр үйлөнгөндөн кийинки алгачкы 4 жылда ажырашуу 40% түзөт. Ажырашуу «дарты» бизге Батыштан ооп келе жатат. Үй-бүлөнүн ажырашы балдарынын психикалык жактан жабыр тартышына себеп болот [32].

Педагогикалык изилдөөлөргө караганда адамдын ийгиликтүү инсан катары калыптанышында үй-бүлөнүн ролу өтө жогору. Үй-бүлөлүк тарбия

канчалык натыйжалуу болсо, баланын адептик-рухий, интеллектуалдык, эмгектик көндүмдөрү ошончолук бай, физикалык, психикалык абалы жакшы болот. Үй-бүлөлөр кандай (ыймандуу, аң-сезимдүү, нарктуу) болсо, анда өскөн бала ошондой калыптанат. Үй-бүлөдө калыптандыруучу сапаттарды мектеп, коом, ж.б. калыптандара албайт. Адамдын моралдык туруктуулукка үйрөтүүдө, чөйрөгө адаптацияланууга үй-бүлөлүк тарбиянын ролу өтө жогору. Адептик, жарандык аң-сезимдин калыптанышында да үй-бүлөнүн ролу жогору. Үй-бүлөлөр кандай (толук, соо, кем, проблемалуу) болсо, коом ошондой болот. Үй-бүлөлөрдүн өнүгүүсү менен бала өнүгөт, алардын (оң же терс) өзгөрүүсү менен реалдуулук кошо өзгөрөт. Үй-бүлөлөрдүн тарбиясы аркылуу элдик традициялардын уланмалуулугу муундан муунга өтөт. Келечекте үй-бүлөнүн түзүүчүсү үй-бүлөлүк тарбия аркылуу калыптанат. Адамдын инсандык сапаттарынын калыптанышында, жөндөмүнүн өнүктүрүүдө, турмуштагы жолун аныктоодо, кесип тандоо боюнча багыт берүүдө үй-бүлөлүк тарбиянын мааниси өтө жогору. Тилекке каршы азыркы мезгилде жаш үй-бүлөлөр арасында жеңил ойлуулукка жол берип, болор-болбос себептин натыйжасында ажырашып кеткендер көбөйүүдө.

Эми үй-бүлөнүн ажырашуусунун себептерине токтололу:

- мектепте, үй-бүлөдө кыз баланы келечекте эне, уул баланы ата болууга даярдоого жеткиликтүү көңүл бөлүнгөн эмес, үй-бүлөнүн астындагы милдетин жаштар жакшы түшүнбөй чоңоюшкан;

- үйлөнө элегинде бири-бири менен таанышып, анан үйлөнбөй, ала качып алып, анан таанышкан;

- турмушта кездешүүчү кыйынчылыкка даяр эмес, жалкоолук, бекерпоздук, керектөөчүлүк, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнө талабы өтө жогору, өзү пайдалуу болууга жөндөмсүз;

- чарба жүргүзө албайт, тиричилик кылууда бири-бирине жардам бербейт, биринин тилине экинчиси көнбөйт, күйөөсүнө келинчеги баш ийгиси келбейт, келинчеги балалуу болууну каалабайт, «өзү үчүн жашагысы келет», «өзүм билем», «бул менин укугум»-деген сыяктуу ынанымы бар;

- акылсыздык, тарбиянын, сүйүүнүн жетишсиздиги, бирөөнүн сүйүүсүнүн объектиси болууну каалайт, кечиримсиздик, кежирлик, ыймансыздык, сараңдык, түркөйлүк, адамгерчиликсиздик;

- келинге жигиттин ата-энеси «жакпайт», алар менен жашагысы келбейт, бөлүнүүнү каалайт турмушту көңүл ачуу, ырахат издөө, «романтика» катары баалайт ;

- эки тараптын тең үй-бүлө курууга, мамиле түзүүгө даярдыгы жок, жеңил ойлуу, бири-бирин кордойт;

- келинге кайын журтунун адеби, жашоо стили жакпайт; «жылдызы келишпей калды» деген шылтоосу бар;

- көз карашы, ынанымы, ишеними, кызыкчылыгы бири-бирине дал келбейт;

- биринин (же экөөнүн тең) жаман адаттары бар: спирт ичимдигин ичет, баңгиликке, зомбулукка, кумар оюндарына берилүү;

- бири-бирин түшүнбөстүк, биринин «көзүнө экинчиси чөп салуу»;

– сезимге караганда акыл үстөмдүк кылган мамиле түзүү, керт башынын гана камын ойлоо;

– үй-бүлөнүн тапканы менен экөөнүн талаптары эквиваленттүү эмес, болгонго каниет кылууну билбейт, мүнөзү жаман калыптанган;

– келиндин же жигиттин психикалык (депрессия, психопатие, невроз, ж.б.) проблемалары бар, ал проблемадан кутулууга камкордук көргөн адам жок;

– келиндин (жигиттин) рухий дүйнөсү жарды, аң-сезими пас, ою чектелүү, жашоодогу мотиви өзүмчүл, балдардын келечегине камкордугу жетишсиз;

– жашоодо бардыгы мен каалагандай болушу керек,-деген талабы бар;

– Батыш маданиятын туурайт, телесериалдарды көрүп, автор ойлоп тапкан образдарын, идеалдуу образ катары баалап, ошондой шерик эңсейт ж.б.

Эми үй-бүлөнүн ажырашуусунун натыйжасында келип чыккан проблемалар жөнүндө айта кетели:

– баланы тарбиялоого атасы, энеси бирдей эле укуктуу, бирок ал укуктан бири ажыратылат, анда турмуштун катаал жолуна “күндүн астындагы жашоого чыкпай, бүлбүлдөгөн шам чырак менен чыккан сыяктуу болот, ал кичине шамалдан эле өчөт”;

– ажырашуунун натыйжасында баланын тарбиясы өксүйт, чоң-энесинин, чоң-атасынын ж.б. туугандарынын мээриминен камкордугунан куру калат, анда бала күн көрбөгөн өсүмдүк сыяктуу, рухий кубатсыз жарым жан абалда чоңоёт;

– үй-бүлөдө энергияга, мээримге тоюнбаган балдардын атаандашуу (конкурент) жөндөмү төмөн болот;

– үй-бүлөнүн каражат табуусу начарлайт, анда өлкөнүн экономикалык абалы начарлайт;

– педагогикалык жактан кароосуз калган балдар көбөйөт, коомдун маданияттуулугу төмөндөйт;

– эки жүздүү мораль, социалдык чечилбеген маселе көбөйөт, адамдын өзүнө ишеними төмөндөйт;

– эртеңки күндүн жашоосу бактылуу болушу күмөндүү болот;

– жумушсуздуктан, кароосуз калуудан, келечектеги аныксыздыктан баланын коркуусу көбөйөт, мунун баары, нервин бузуп, стресске дуушар кылат, өспүрүмдөрдүн психикалык, соматикалык проблемалары көбөйөт;

– аялзатынын иши эки эсе оор болот, жумуш иштеп, бала багуу кыйын, өзү кыйналган эне баласына жеткиликтүү мээрим төгө албай калат;

– муундар арасындагы үй-бүлөлүк байланыш үзүлөт;

– прессада турмуштук маселенин негизинде пайда болгон чыр-чатак, кырсык, криминалдык окуялар ж.б. негативдүү маалымат көбөйөт, коом рухий жактан деградацияга дуушар болот элдин материалдык абалы начарлайт;

– жалпы билим берүүчү мектептерде иштөө кыйын болуп, педагогика илиминде чечилбеген маселе көбөйөт;

– жетим балдар үйүндө миндеген балдар толот, толук эмес үй-бүлөлөр балдарына алгылыктуу жол көрсөтө албай калгандыктан, маңкуртчулуктун илдетине чалдыккан коом түзүлүп, түшүнбөстүктөр көбөйөт, жалпы элдин турмуштук «арабасы» кыйшайт, атасы (энеси) өзү турмушту кандай «көз айнек» менен көрсө, балдарына ошондой «көз айнек кийгизет». Азыр толук эмес үй-бүлөлөрдө ушул процесстердин баары жүрүп жатат.

Мындай кризистик шарттан чыгуу үчүн үй-бүлөгө жардам берүү боюнча педагогдорго төмөнкүдөй кеңеш берүүгө болот. Ата-энелер менен авторитардык стилдеги мамиле түзүүдөн баш тартыңыз. Анткени жоготор кызматы жок ата-энеге ал усул натыйжасыз болот. Алар менен мамиле түзүүдө үй-бүлөгө жардам берүүгө кызыктар болуңуз, анда алар сизге тартылышат. Аларга жакшылык кылууга умтулуп, проблемасына жараша ырайымдуулук көрсөтүп, кеңеш бериңиз, аракет кылыңыз.

Азыр үй-бүлөлөргө жардам берүү максатында КМШга кирген өлкөлөрдө коом, мектеп, чиркөө (христиандарда), мечит (мусулмандарда), үй-бүлө, укук коргоо органдары, башкаруу системасы биригип, үй-бүлөнүн проблемасын чечүү боюнча кызматташып жатышат. Мектеп жана гуманитардык фонддор, коомдук валонтёрдук (өз эрки менен келген чет өлкөлүк) уюмдар, Кызыл жарым ай коому, ж.б. биригип, үй-бүлөгө жардам берүү маселесин чечип, тарбиялык программаларды иштеп чыгып, аны жүзөгө ашырып жатышат. Бизде мындай кызматташтык сейрек кездешет. Үй-бүлөдө, мектептерде, маданий мекемелерде укук коргоо органдарында, ж.б. баланын келечегине камкордук көрүүдөн да маанилүү маселе барбы?- деген суроону койгуң келет.

Үй-бүлөнү сактап калуу үчүн өспүрүмдөргө төмөнкү сапаттарды тарбиялоо зарыл: ыймандуулук, акыл-эстүүлүк, гумандуулук, талыкпас жаратман эмгек, изденүү, аракетчилдик, жигердүүлүк, жоопкерчиликтүүлүк, мээримдүүлүк, адамгерчиликтүүлүк ж.б.

Эми мектепте ата-энелерге үй-бүлөлүк тарбия боюнча окулуучу лекциялардын тематикасына көңүл бөлөлү.

- 1) Үй-бүлө баланы социалдашууга үйрөтүүчү алгачкы институт (сентябрь).
- 2) Баланын инсандык сапаттарынын калыптанышында үй-бүлөлүк тарбиянын ролу (октябрь).
- 3) Азыркы шартта үй-бүлөлөрдү өнүктүрүү өзгөчөлүктөрү (ноябрь).
- 4) Үй-бүлөнүн негизги функциялары, жана мүдөөлөрү (декабрь).
- 5) Үй-бүлөлүк тарбияда балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу (январь).
- 6) Үй-бүлөлүк тарбиядагы типтүү жаңылыштыктар, катачылыктар (февраль).
- 7) Стереотиптик ойломдун, аракеттин жана кенен ойломдун, эффективдүү аракеттин натыйжасы, (март).
- 8) Үй-бүлөлүк тарбиядагы укуктук маселелердин негизин түшүндүрүү (апрель).
- 9) Жаңыча аракетке ата-эненин каршылык көрсөтүшү туурабы же туура эмеспи (май).

Администрациянын ата-энелер менен бирдиктүү аракети аркылуу

балдарды пайдалуу ишке кызыктыруу үчүн уюштурулуучу клубдары
Балдарды ар кандай өнөргө үйрөтүү – бекерпоздуктун алдын алат. «Балдардын укугун коргоо клубу», «Сайма саюу, токуу, илме шибеге менен токуу клубу», (Балык чарбасына жакын жашаган балдар үчүн) «Балык асыроо клубу», «Үй-бүлөлүк жашоого үйрөтүү клубу», «Чыгармачыл чеберчилигин өнүктүрүү клубу», «Мектепти жашылдандыруу клубу», «Долбоорлоо, дизайнер, жасалгалоо клубу», «Компьютердик техниканы өздөштүрүү клубу», «Жыгач устачылык клубу», «Тигүү, майда буюм жасоо клубу», «Өнүктүрүүчү оюндар клубу» ж.б.

Предметти тереңдетип өздөштүрүү максатында уюштурулуучу ийримдер: Математика, физика, химия, биология, информатика, экономика, укук таануу, чет тилдер, адабият, көркөм өнөр, жаш натуралист, жаш техник ж.б. Акы төлөнө турган билим берүү кызматы: ийримдер, репетитор (сабакка жетишпеген бала менен кошумча сабак өтүү), чет тил үйрөнүү, психологиялык консультация, ден-соолукту чыңдоочу профилакторий, кошумча билим берүүчү курс, факультатив, музыкалык билим берүү, психологиялык диагностика, шаарларга экскурсия, узартылган күндө группа менен иштөө ж.б.

Класстан тышкары иштерде адептик-рухий тарбиянын формалары, методдору

- хор, элдик бийлер, комузчулар, вокалдык ж.б. ийримдерге, клубдарга катышуу, өздүк көркөм чыгармачылыгы;
- моралдык-этикалык темага арналган эмгектерди окуу, элдик педагогикалык берметтерди (учкул сөздөр, макал-лакаптар, адыстар, санат-насыят ойлор ж.б.) өздөштүрүү;
- предметтик ийримдерге катышуу, таанып билүү кызыгуусун канааттандыруу;
- спорттук секцияларга катышуу, спартакиада, мелдеш, кросс ж.б.
- социалдык өзгөртүүчү аракет, коомдук пайдалуу эмгек;
- экологиялык билим берүүчү ийримдерге катышуу, жашылдандыруу;
- аскердик-патриоттуулук темадагы иш чараларды уюштуруу;
- искусство (театр, сүрөт көргөзмөсү ж.б.) менен таанышуу;
- адабий (поэзия, проза, драматургия) чыгармалар, элдик оозеки чыгармачылык ж.б. менен таанышуу;
- элдин маданияты, каада-салттары, фестивальдары, майрамдары;
- экспедициялардын иши менен таанышуу, тарых таануу, музей таануу;
- дүйнө түзүлүшү (макракосм, микрокосм, рухий кубат ж.б.) жөнүндө билим менен таанышуу;
- конструкция, реконструкция, долбоорлоо, жаратман эмгек ж.б.;
- прикладдык эмгектин түрлөрү (сайма, курама төшөк, шырдак, оймо ж.б.) үйрөнүү;
- түйүү, өрмөк согуу, макраме, илме шибеге, токуучу станок менен иштөө;
- эстетикалык табитин өстүрүү (аппликация, чийүү, сүрөт тартуу ж.б.);

- ийримдердин иштеринин көргөзмөлөрү, презентация, чыгармачыл отчет;
 - оюнчуктарды, боз үй, идиш ж.б. жасоо, пластилин, саман, чүпүрөк, жыгач ж.б. менен иштөө;
 - зергерчилик, устачылык, тикмечилик ж.б. өнөр үйрөнүү;
 - ШТК (КВН), кече, конкурс (абдан мыктысын тандоо) ж.б.
 - тегерек стол, конференция, талкуу, викторина (бири-бирине байланыштуу суроолорго жооп берүү оюну), олимпияда (спорттук жарыш, предметтик мелдеш) ж.б.
 - оозеки түшүндүрүү, маектешүү, ишти жөнгө салуу боюнча көрсөтмө берүү;
 - эмгектин ыкмаларын, практикалык көнүктүрүүчү иш көрсөтүү, операцияларды экранда көрсөтүү, видео тасмаларды көрсөтүү;
 - электрондук билим берүүчү ресурстарды колдонуу, керектүү мазмунду кайталап көрсөтүү, мультимедия ыкмаларды колдонуу;
 - өзүн өзү көзөмөлдөө, статистикалык анализ, материал таап келүүгө тапшырма берүү, байкоо, проблемалуу учур түзүү, билим берүүчү оюндар.
- [10].

Батыштын субъективдүү маданиятынын жаштарга тийгизген терс таасири жана андан кутулууга карата сунуштар

Азыр өспүрүмдөрдүн жарандык аң-сезимин өнүктүрүү проблемалуу болууда, анткени Батыштын субъективдүү маданияты ЖМКда көп чыгып, индивидуализмди тандаган балдар жыл сайын өсүп жатат. Батыштын рухий абалы биз элестеткендей идеалдуу эмес, бирок аны жаштарыбыз билбейт. Эмгектин максаты жаштарга Батыштын субъективдүү маданияты жөнүндө кыскача маалымат берүү, аларды оң жолго түшүү зарылдыгын түшүндүрүү, педагогдорго билим берүү системасындагы айрым мүчүлүштүктөрдү оңдоого көңүл бөлүүсүн эскертүү.

Батышта жыныстык тарбиянын айрым мүчүлүштүктөрү бар, анын айрым үлгүлөрү КРда сунушталган, мисалы, Б.М. Шапиронун ЖСМ (жашоонун сергек мүнөзү) боюнча программасы, “Аллис” коомдук бирикмелердин “Репродуктивдүү ден соолук”, “Мен кичине бала эмесмин, бирок чоң да боло элекмин”, “Балдар кайдан пайда болот”, “Жаш муундар саламаттыкта болуу үчүн” ж.б. аталыштагы китепчелери. Ал китепчелерде Батыштын моралдык жашоосу пропагандаланган. Мындай китепчелердин терс таасири жаштарга тийип жатат. Алар КББАнын сынагында жактырылган эмес.

Батышта жаштарга жыныстык тарбияны туура эмес түшүндүргөндүктөн, алар сексуалдык эркиндикти эңсешет. Германиянын окуу программасында секс жөнүндө ашыкча маалыматтар киргизилген. Андай “билимди” балдар 3-класстан баштап алышат. 12 жашар балдар “трахатся”, “занимается сексом”, (кечиресиздер, бул сөздөр маданияттуу которулбайт) “жыныстык байланыш түзүү” деген сөздөрдүн кайсынысы жагары жөнүндө мугалимге жооп бериши керек. Мындай окуу программадан шок болгон айрым ата-энелер балдарын

мектептен чыгарып, үйдөн билим берүү практикаланат. Окуу мекемелеринин жетекчилери аларга милдеттүү мамлекеттик билимден баш тартып жатат деген айып тагылып, сотко беришкен. Бул жөнүндө “Целомудренным детям не место в школе”-деген макаласында С.Н. Лазарев кенен жазат. Ал макалада Батышта гомосексуалдык коомдордун абалы, үй-бүлөнүн жоктугу, ишенимдин жетишсиздиги, коомдогу рухий кризис жана алардын кесепети кенен жазылат.

Батышта үй-бүлөнү сактап калгандар аз, индивидуализмди жактаган, эркин жашоону жактырган жаштар көп. Андай эркиндикти эңсеген жаштар үй-бүлөсүн сактай алышпайт. Үй-бүлөсүз жашоонун арты жыныстык жол менен жугузган оорулардын “букетине” алып келет. Азыр Батыштын жаштары чалдыккан оорулар: сифилис, гонорея, хламидия, СПИД ж.б. Тартипсиз жыныстык жашоо образын тандаган Батыштын жаштары бири-биринен оору жугузушат, бир уколдон кийин оору жугузгандары да бар, азыр алар сыркоодон айыга албай 100 миңдеген долларды сарпташууда, бирок СПИДден (ВИЧ инфекциядан) айыга албай азап тартышууда. “Ден соолугундун чың болушун кааласаң, сойкулуктан оолак болгула”-деп ал жерде да медицина илими эскертет, бирок аларды уккан жаштар аз [38,11-б].

Батышта адамдын негизги максаты – акча табуу, үй-бүлө экинчи пландагы маселе. Мындай жашоонун образын туура көрүп, Батышты туураган жаштар көбөйүүдө. Азыр канча наристелер балдар үйүнө калтырылган, алардын арасында социалдык жетимдер да бар, социалдык жетим деп атасы, энеси бар, бирок баласын асырагысы келбеген, же “асыраганга шарты жок”, кароосуз үйдө же интернатта калган балдарды аташат. Азыр КРда балдар үйүндө тарбияланып жаткандардын жарымы – социалдык жетимдер. Ата-энесинен бөлүнүп, балдар үйүндө тарбияланып жаткандар ата-эненин ырайымынан куру калышат, андай балдар мерес болуп чоңоюшат. Жетим балдардын психикалык абалына караганда ташталган балдардын абалы алда канча начар болот. Өз баласына ырайым кылбаган жаштар кимге ырайым кылышы мүмкүн? Булар – эң ырайымсыз адамдар, коом ырайымсыздыкка ооп бара жатат.

Батышты туураган жаштардын арасында жарандык “никени” (никесиз союздун) тандагандар пайда болду. Никесиз союздан кийин аборттун саны көбөйөт. РИА (Россиялык Илимдер Академиясынын) билдирүүсүнө караганда 2005-жылы 1млн. 611 миң аборт жасалган. КРда 64 миң аборт жасалган. Статистика боюнча бул Россияда боюна бүткөн келиндердин 60% түзөт. Натыйжада төрөлгөн балдардын саны азайып жатат. Медицина кызматкерлердин ырастоолоруна караганда ар бир аборт аялдын физикалык, психикалык соолугуна зыян, муну жаштар билишет, бирок аборттун зыяндуулугун билип туруп, анын саны азайган жери жок. Туура эмес тарбияланып калган жаштар өзүн тыя албай калышат. Элдин ден соолугу начарлап бара жатат. Сексуалдык “эркиндиктин” натыйжасында бирин-бири өлтүрүү көбөйөт. Бир аялды эки эркек талашса, арты чатак, кырсык, киши өлтүрүү менен бүтөрүн укук коргоо кызматкерлери жакшы билишет.

Жаштардын үй-бүлө күтүүгө карата жоопкерчилиги төмөндөп бара

жатат. Бул да – Батыштын кинолорунун, субъективдүү маданиятынын “жемиши”, биздин үй-бүлөлүк тарбияга жетишерлик камкордук көрбөй жатканыбызга бул далил боло алат. Жыныстык тарбия туура жүргүзүлгөн чөйрөдө жигит үй-бүлө күтөрү менен үй-бүлөнүн кожоюну болот. Бул менин өмүрлүк жарым, балам деп, аларга камкордук көрүп, багат. Алардын алдындагы жоопкерчилигин билет. Ал эми туура эмес тарбия жүргүзүлгөн же тарбияланбаган жигит көрүнгөн гүлдүн нектарын соруп, курт чачкан көпөлөккө окшош. Аны менен жыныстык байланышта болгон келиндин боюна бүтүп калса, “Мен кайдан билем, бала меникиби же башканыкыбы, бул сенин проблемаң, эмне үчүн мен сени багышым керек,”-дейт. Күнөө экөөндө тең бар, бирок, эми күнөө кызга оодарылат. Үй-бүлөнү күткөндөр өз баласына сүйүктүү ата-эне болушат, алар нормалдуу коомду түзүп, анын өнүгүшүнө салым кошуп жашайт. Үй-бүлө күтпөгөн “көпөлөктөр”, жеңил ойлуу кыздар – коомдогу проблеманын булагы болууда.

Үй-бүлөнү сактап калыш үчүн жубайлардын бири-бирине карата таза, ак болушу маанилүү. Үй-бүлөнүн бузулушунда жубайлардын биринин жеңил ойлуулугу себеп болушу мүмкүн. Үй-бүлөнүн бузулушу менен бала көбүнчө эне тарабында калып, атадан, туугандарынан кол үзүүгө мажбур болот. Бул мурда биримдиги бар куда-сөөктүн бөлүнүшүнө алып келет. Никелүү үй-бүлөнү сактап калгандар гана куда-сөөк тарабынан мамилени сактап калууга жөндөмдүү болушат. Ажырашкан үй-бүлөнүн балдарынын көпчүлүгү ата тегинин же таята-таене тарабындагы жакындарынын ким экенин билбей чоңоюшат. Туугандарын билбеген бала жакындарына жат болуп чоңоёт. Мунун баланын өсүшүнө, адам катары калыптанышына терс таасири тиет.

Сексуалдык эркиндиктин натыйжасынын бири – гомосексуализм (бачабаз). Коомдо адептик нормалар сакталбаса, баарына уруксат берилгендикке (вседозволенность) жол ачылат. Бир адепсиздикке көз жумулат, экинчисине жол берилет, бара-бара адепсиздик нормага айланат. Гомосексуализм бир күндүк адепсиздиктин натыйжасы эмес, башында эки жигит “жөн эле” чогуу сууга түшөт, анан бири-бирине “жөн эле” тамашалайт, ошол “жөн эле тамашалардын” арты эмне болгонун өздөрү билбей калышат. Азыр Батышта гомосексуализм менен лизбияндардын саны өсүп жатат.

Техас Университетинин окумуштуусу Марк Рагнерус мындай дейт: Бир жыныстуу үй-бүлөлөрдүн 24% чейин психикалык ооруларга чалдыгат. Бул ыплас иштин кесепетинен дүйнө жүзүндө 40% адамдар гонорея оорусу менен ооруйт, 60% сифилис оорусун жугузгандар гомосексуалисттер (бачабаздар) түзөт. Дагы алардын көпчүлүгү гепатит Б, ичеги-карын (гейсиндром, туберкулез ж.б.) ооруларга чалдыгышкан. Нарколог врач Шайлобек Өмүралиев мындай дейт: “Эки эркектин биригип жашоосу (бачабаздыгы) урология жагынан, жыныстык ооруларга алып келет. Ошону менен бирге эркектик сапатты жок кылат, тукумсуздукка алып келет. Бачабаздык азыркы күндө айыккыс оору СПИДдин (ВИЧ) көбөйүүсүнө себеп болот. Медициналык адистердин пикирине караганда бачабаздардын орточо жашоо-өмүрү 40 жаш, алардын 9% гана 65 ке чейин жашашат.

Психология илиминин адистеринин пикирине караганда бачабаздардын үй-бүлөлүк никеде жашагандар өздөрүн бактысыз сезишет. Бачабаздардын кылмыштуулугуна токтоло кетсек: Лос Анжелестин статистикасы боюнча 6-7 жаштагы балдардын зордукталышы 30% бачабаздарга туура келет. АКШнын жан кесиликтин (суциддик акттын) жарымын бачабаздар түзүшөт. Алардын укугун коргош керек,-дешет, алар соо балдарды бузуп жатышса, соолордун укугун ким коргош керек!? Мамлекет сойкулуктан “пайда” табат (андан налог алынат). Мындай “пайданын” зыяны канча? Аны ойлонууга жөндөмсүз адамдар Батышта көбөйгөн. Адам үчүн баарынан коркунучтуу нерсе – адамдык ар-намысын, ыйманын, уятын, абийирин, ырайымдуулугун жоготуу. Андан кийин адам жаныбарга окшошуп, эч кандай тартиби жок жашоого өтөт.

3.Фрейд: “Бардык психикалык дарттын себеби – диний (христиандык) нормаларды сактап, интимдик жашоодон уялуудан пайда болот, (интимдик) жакындыктан өзүн тыюу нервди бузат”-деп ырастаган. Ошондуктан Европада “Андай жашоодон уялбаш керек”-деп эсептешет. Эми бул теориянын натыйжасы кандай болгонун айта кетели. Америкада күнүнө 1900 аял сексуалдык зордукка дуушар болот. Алардын 20% өзүнө жакын эркектер (атасы, өгөй атасы, агасы ж.б.) зордукташат, 47% физикалык (денеси) жаракатка дуушар болуп, зордукталат. Кызматта иштеген аялдардын 42% (көбүнчө жетекчиси) акидей асылып жүрүп, мажбурланат. 1995-жылы Американын сойкулуктан түшкөн кирешеси 2500 миллион доллар түзгөн. Жер жүзүндө СПИДге кабылгандар 50 миллиондон (2008) ашты. Кароосуз калган балдардын саны 90 миллиондон ашты. БУУнун маалыматы боюнча дүйнө жүзүндө СПИДден (ВИЧ инфекциядан) каза болгон жаштар 20 миллиондон ашты (2013). Ар бир секунд сайын 15-20 жаштар ВИЧ инфекциясын жугузуп жатышат. Алардын саны күнүгө 6 миңге көбөйүп жатат. Алардын жарымынан көбү 25 чыга элек жаштар, өспүрүмдөр. КРда 2008-жылы инфекциядан 3976 бала чарчаган. 2009-жылы 3923, 2010-жылы 3909, 2011-жылы 3611, 2012-жылы 3591, баары 18932, нерв оорудан чарчагандар - 216, жугуштуу оорудан чарчагандар – 229, тубаса оорудан (хромосом, деформация, бузулуу) – 1994, дем алуу органдары 2305, төрөлө электе пайда болгон дарт – 5868 ж.б. Бул тизме толук эмес, муну уланта берүүгө болот.

Россияда физикалык, психикалык, сексуалдык зордукка дуушар болгон өспүрүмдөр 40% ке жетти, КРда 26% түзөт (2009). Башкы прокуратуранын маалыматы боюнча 2010-жылы жашы жете элек кыздарга карата зордуктоо фактылары 75, 2011-жылы 80, 2012-жылдын 9айында 116 катталган. Анын 67си 10 жашка чыга элек наристелер (Н.Абдыкадыров) [4]. Азаттык радиосунун 19-20.07. числодогу билдирүүсүнө каранганда 2011жылы Москва шаарында эле кыргыз кыздары 200 бала төрөп, айрымдарын өлтүрүп, айрымдарын таштап кетишкен. Коом рухий сырκοо абалга жетти. Аялзатына ушундай баадагы «эркиндиктин» кереги бар беле? Батыштын идеологиясын, глобалдык саясатын жүзөгө ашыруу максатын көздөгөн, балдардын агрессивдүүлүгүн жогорулатууга багытталган, сексуалык эркиндикти

пропагандалаган компьютердик оюндар бар. Адамдын оорулуу болушуна көбүнчө коом да табийгат да күнөлүү эмес, адам өзү күнөлүү, анын негизги себеби – жашоосу акыл-эстүү уюшулбаган. (Н.М. Амосов. Раздумье о здоровье).

Азыр никеден тышкары аялзатынын төрөшүнө элдин мамилеси кандай, ошого көңүл бөлөлү. Турциянын – 86,3%, Египеттин – 95%, Ирандын – 79,9%, Кыргызстандын – 80,9%, АКШнын – 43,4%, Франциянын – 27,4% элдин мамилеси терс экендигин билдиришкен. Гомосексуализмди кабыл алыш керекпи, деген суроого “ооба” деп жооп берген өлкөлөрдүн жарандарынын пайыздык көрсөткүчүн айта кетели. Швеция – 86%, Франция – 83%, Чехия – 83%, Испания – 82%, Германия – 81%, ж.б., ал эми Египет – 1%, Эфиопия – 2%, Кения – 3% ж.б. (Pew Global Attitudes Project 2007). Байкаңыз, Чыгыш элдердин көпчүлүгүнүн бул маселеге карата позициясы (мамилеси, карманган жолу) туура, ал эми Батыш мамлекеттеринин жарандарынын позициясы туура эмес.

Балдарга эмне таңууланса, алар ошону өздөштүрүшөт, ошентип дүйнө таанымы туура же туура эмес калыптанат. Ага сунушталган туура эмес маалыматтарды сиңирип алгандан кийин аларды манипуляциялоо жеңил болуп калат. Биздин өлкөнүн жарандарына мурда коммунисттик идеология жана атеисттик билим таңууланса, азыр Батыштын идеологиясы жана космополитисттик билим, глобалдык саясат таңууланып келе жатат. Бир америкалык директор мугалимдерге төмөнкүдөй мазмундагы кат жөнөтүптүр: “Мен фашисттик концлагерде болгом, бир адам да көргүс нерсени көргөм, билимдүү инженерлер газга ууландыруучу камера курган, билимдүү врачтар, медициналык айымдар балдарды ууландырып өлтүрүшкөн, жогорку окуу жайдын бүтүргөн адамдар балдарды, аялдарды куйкалап өлтүрүшкөн, ошондуктан мен билимдүүлүк адамды адептик-рухий жактан да калыптандыршына ишенбейм, Окуучуларга адам болууга жардам бергилечи, силердин аракетинер билимдүү “бокочо”, билгич психопат, Эйхмандар болууга алып келбесин. Билимдүүлүк адам болгондо гана пайдалуу”.

Идеалдуу адамдын образы азыркы биздин педагогикада жок. Ошондуктан биз каалаган образды эле билебиз. Ар бир мугалим баланын окууга мамилеси боюнча гана баалайт. Анын ички ынанымына, ыйманына жеткиликтүү көңүл бөлбөй жатабыз. Жашынан туура эмес ынанымда калыптанган жаштар оомо болушат. Ынанымы туура эмес калыптангандардын ичинен өзүнүн өздөштүргөн билиминин негизсиз билим экенин түшүнгөндөр чыгат. Ал ынанымдын астындагы методологиялык негизи ишенимдүү эместигин түшүнбөй кеткендер да бар. Негизсиз билимди өздөштүргөндөр жан дүйнөсү жардылана берет. Аны “пайдасыз билим”-деп атайт. Пайдасыз билим алуу – пайдасыз жумуш аткаруу, туура эмес багытта жолду басуу сыяктуу. Адам андан көңүлү калып, кризиске, депрессияга келет. Азыркы адептик-рухий кризистин себебинен кутулбай, анын натыйжасынан кутула албайбыз. Муну түшүнүү керек.

В.С. Кукушин “Тарбиялык иштердин теориясы жана педагогикасы” –

деген китебинде: “Батыш өлкөлөрдө антипедагогикалык кыймыл пайда болду, алар баланы ар кандай тарбиялык таасирден коргош керек,- дешет. Алардын пикири боюнча: “Мугалим баланы тарбиялабай эле бала менен достошуу керек. Батышта баланын образы да антипедагогикалык, адамдын модели да антипедагогикалык. Бала өзүнө эмне керек экендигин сезет, ал тарбиялоонун объектиси эмес”- дешет. Австриянын антипедагогикалык ассоциациясы “Балдар менен достошуу”-деп аталат. Мунун аталышы жагымдуу көрүнгөнү менен идеясы шектүү. Бул ассоциациянын пикири боюнча: “Тарбиялоо бул – максатка багытталган зордук, ал баланын инсандык сапатын бүлүндүрөт” (В.С. Кукушин). Биздин пикирибиз боюнча тарбиялоо – педагогдордун кызматташуу аркылуу балдарга таасир этүү [37, 29-б].

Батыштын педагогдору СССРдын билим берүү системасын катуу сынга алышат: мектепте авторитардык стиль өкүм сүрөт, мажбурлап окутушат, окуучуларда кубануу жок, коомдун баалуулуктары туура эмес, ошондуктан тарбиялоо системасы натыйжалуу эмес ж.б. Мында чындык жок эмес, бирок Батыштын адептик-рухий тарбиясы СССРдыкынан дурус эмес. Мындай күрөш бүгүн эле пайда болгон жок, эртең эле бүтүп калбайт. “Биз Батыштын идеологиясына туруштук беришибиз үчүн өзүбүздөгү ар кандай “мифтерден” кутулуп, атаандашуу (конкурент) жөндөмүбүз жогору болуш керек”, - дейт А.В. Гладкий. Ал “Билим берүүнүн максаты жана билим алууга (баланын) укугу”-деген эмгегинде “акыркы он жылдыкта төмөнкү мифтер бар”-деп жазган. Биринчи миф техникага, технология байланыштуу. Элдин жашоосунда мурда биринчи орунду дин ээлесе, азыр техника, технология ээледі. Мурда билим берүүнүн максаты – адамдын моралдык сапатын жогорулатуу, ата-бабалардын рухий мурастарын үйрөтүү болгон. Азыр өндүрүш, продукция, квалификациялуу жумушчу күчү, капитал, үй-бүлөгө киреше алып келүүчү адам керек болуп калды. Мугалимди билим берүүнүн, тарбиялоонун технологиясын үйрөтүп койсок, натыйжа камсыз болот деген иллюзия пайда болду. Окуучу деталь эмес, мугалим конвеердин жанында турган жумушчу эмес. Чыныгы инсан чыгармачыл педагогдун жеке аракети аркылуу калыптанат.

Экинчи коркунучтуу миф – өспүрүмдөрдүн “өзгөчө маданияты”, чоңдор менен балдардын тең укуктуулугу жөнүндөгү миф. Официалдуу документтерде “Мектеп окуучуларга билим берүү боюнча кызмат кылыш керек”. Мындай шартта мугалим өзүнүн көз карашын, ынанымын, табитин таңуулаганга укугу жок болот. Ата-энелердин мугалимдердин авторитети төмөндөйт, анткени турмушта бардыгы ойдогудай эмес. Анда мугалимдердин өзүнө ишенимдүүлүгү төмөндөйт. Балдар ата-энесин сыйлабай калат. Балдар башка жактан авторитеттүү адам издешет. Мындай шартта уятсыз ишкерлер, бейөкмөт уюмдар (НПОлор) вакуумду толтурган авторитет болууга аракеттенишет. Жаштардын кызыгуусу, кээде сырткы таасирден, кээде ички мотив менен өзгөрүп турат. Батыштын идеологиясын жактоочулар аң-сезимдүү жана пландуу түрдө аны таратууда. Алар жаштарга оңой акча табууну пропагандалоо максатын көздөйт. Пропаганда теле, радио,

кино, реклама аркылуу жүргүзүлөт. Бул жыйынтыкка советтик же постсоветтик окумуштуулар эмес, а бүт өмүрүн билим берүү маселелерине арнаган АКШлык профессор А.Блум келген.

Үчүнчү миф – акчанын “чектелбеген бийлиги”, пулуң болсо, бардык маселе чечилет деген идеология. Чыгышка (Кытай, Корея, Япония ж.б.), Россияга караганда АКШда билим берүүгө көп акча сарпталат. Бирок Чыгыштын, Россиянын тарбия-таалими алардыкынан натыйжалуу экендигин америкалык адистер да танышпайт. Билим берүүдө экономикалык маселелер эң маанилүү нерсе эмес. Интеллектуалдык, рухий маселе маанилүү. Төртүнчү миф – педагог-новаторлор жөнүндөгү миф, А.В. Гладконун пикири боюнча окутуунун жаңы технологиясын билген педагогдор баарын чечет деген миф, ал Сталиндин бийлигинен кийинки жылдары пайда болгон. Таланттуу педагог В.Ф. Шаталовдун эмгектеринде да технократизм, механикалык жаттатуу, тоталитардык ойлом байкалат. “Ата-энелердин эскерткичинде” чогулушка келбеген ата-энелердин себебин аныктап, атайы чогулушка салуу керек деп айтылат.

Бешинчи миф – Батышта билим берүүнүн алтын доору болуп жаткан сыяктуу маалыматтар берилүүдө. Биз бир доордо Батышты аябай сындасак, бир мезгилде жерге, сууга тийгизбей мактап жатабыз. “Акыркы жылдары Батышты мактоо, чет өлкөлүктөргө көшөкөрлөнүү, космополитизм менен күрөшүүдөн да терс тарбиялык таасири бар формага өттү”-дейт В.С. Кукушин. А.В. Гладконун пикири боюнча: “Баарынан коркунучтуу миф – кандай билим берүү жакшы, кайсынысы жаман, рынок талаш-тартыштын барын токтотуп, ордуна коёт деген миф. Бул миф экономиканын коомдогу ролун ашыкча баалагандыгында. Адамзаттын рухий жашоосу жана коомдук түзүлүштөр өндүрүштүн базисинде түзүлгөн деген мнимый идея көпчүлүктүн аң-сезимине “отурукташууда”. Чындыгында экономикалык абалдын маанилүү болгонуна карабастан, ал адамзаттын турмушунун бир гана тарабы, рынок экономиканы тартипке салат, ал эми турмуштун башка бөлүгүн (билим берүүнү, адептик, рухий тарбияны, динди, искусствону) жөнгө сала албайт. [32].

“Өз армиясын асырай албаган өлкө, башка өлкөнүн армиясынын жоокерлерин асырайт”-деген Суворовдун сөзү бар. Өз балдарынын таалим-тарбиясына жеткиликтүү көңүл бөлбөгөн өлкө, өз балдарын башка өлкөлөрдүн жарандарын толуктоочулары кылып тарбиялайт экен, муну практикадан көрүп жатабыз. “Билим берүү системасына үнөмдөгөн өлкө, кийин түрмөлөрдү курат”-деген Бисмарк Отто. Эртең өкүнбөш үчүн бүгүн аракеттенүү керек.

Сөзүбүздүн акырында Я.А. Коменскийдин оюна көңүлүнүздү бургубуз келет: “Байдын да, кедейдин да, башчынын да, баш ийгендин да, акылдуунун да, акылсыздын да балдарын окутуу керек. Аялдар да билимдүү болуш керек, алардын колунда адамзат тарбияланат, аялдын акылсызы түбү жок кумарага окшош, канчалык жуусаң түптүү жана таза болбойт. Анын тазалыгынан кимге пайда! Зээндүү ыймансыз акыл жаман нерсени көп чогултат, акмакчылыкты жасап коёт, башчылар жакшы башкаруу үчүн, баш ийгендер

акыл-эстүү болуш үчүн, байлар урпакка тойгон чочкодой болбош үчүн, жардылар акылсыз эшектей болбош үчүн, билим берүү системасы окуучуну интеллектуалдык жактан өнүктүрүп чектелбей, тарбияга көңүл да бөлүшү керек. Мектептен окуучу эмнени алып жатат, маанилүү нерсе – анын күндөлүгүндөгү баа эмес, анын мээсинде жана жүрөгүндө калган нерсе маанилүү”.

Эми окуучуларга берилген кеңешке көңүл бөлөлү:

- 1) Башка элдин маданиятын туураган эл өз маданиятынан ажырайт, маданиятынан ажыраган элди эч ким сыйлабайт. “Бирөөнүн элинде султан болгуча өз элинде ултаны бол”-деген накыл сөздү унутпагыла.
- 2) Ата-Мекенинде адамдан рахмат күтпөй эле жакшылык кыла бергиле, бактылуу жашоого адам жакшылык кылып отуруп жетишет, Ата Мекениндин да өсүшүнө салым кошосуңар.
- 3) Жыргалдуу, берекелүү күндөрдү көп эстегиле, бактысыз күндөрдү унутууга аракеттенгиле, биздин да Мекенде бактылуу күндөр келечекте болорунан үмүт үзбөгүлө.
- 4) Көрүнгөн элди туурабагыла, ал маданиятсыздыктын белгиси, бирөөлөрдү тууроо – өз сапатын өлтүрүү сыяктуу. Кимди туурасаңар, ошолор келген психикалык проблемага келериңерди унутпагыла.
- 5) Кыргыз болуп төрөлдүк, кыргыз болуп жашайлы. Кыргыз маданияты – негиздүү, адамды өрчүтүүгө, өнүктүрүүгө багытталган, адамдын кулк мүнөзүн, турмушун жакшыртууга арналган маданият. Көңүлүңөрдү көтөрө турган нерсени ойлогула, сергек, тың болгула, бирөөлөрдүн көңүлүн көтөргүлө.
- 6) Өзүңөргө кызыктуу иш тапкыла, өзүнө жаккан иштен адам чарчаганын билбейт, силерге жакпаган адам жөнүндө ойлонбогула.
- 7) Улуттук мурастарды, маданиятыбызды, тарыхыбызды эстегиле. “Эси жок курсагы тойгонуна кубанат” болбойлу. “Эси кеткен итке, түлкү каткыраын” (тамсилди) унутпагыла.

Жогору педагогикалык көңүл бурууну талап кылган окуучулар менен иштөө ыкмалары

“Адамдардын зээндүүлүгү, зиректиги, акыл-эстүүлүгү, түшүнүү жөндөмү, интеллекти, чыгармачыл ойлому мурунку кылымдар менен салыштырмалуу кийинки кылымдарда төмөндөп келе жатат”-деп ырасташат британдык психолог окумуштуулар. Алар Викториаан доорундагы адам менен азыркы адамдын реакциясын салыштырып изилдешкен. Изилдөөнүн жыйынтыгына караганда адамдардын интеллект коэффиценти жыл сайын төмөндөп келе жаткандыгы аныкталган. 1889-жылда эркектердин реакциясы 183мил/сек. болсо, 2000-жылы 253мил/секундага төмөндөгөн. Аялдардыкы 188ден 261мил/секундага төмөндөгөн. Реакциянын төмөндөшү интеллект коэффицентиинин төмөндөшүнө өбөлгө болот. Психология илиминин доктору. Майкл Вудли адамдардын IQ (интеллект коэффиценти) 1880-жылдан бери ар бир он жылдыкта 1,23 баллга төмөндөп, 14пункт ылдыйлагандыгын

белгилейт. РББАнын (РАО) академиги проф. А.М. Матюшкиндин пикири боюнча Ата-мекендик окуучулардын IQ (интеллект коэффициенти) жыл сайын 1,5-3% төмөндөп жаткандыгын билдирет. Бул статистикалык маалыматка дал келет [32].

Биринчи класска келген окуучулардын арасында интеллектти төмөн, эмоционалдык абалы начар, нерв оорулуу балдардын санынын өсүшүн психолого-логопеддик кызматчылар белгилешет. Балдар сүйлөөдө сөздүн маанисин түшүнбөйт, тыбышты так айта албайт, сөз байлыгы жарды, логопеддин жардамына муктаж. Жыл сайын абитуриенттердин ЖОЖго даярдыгы 3-5% ке төмөндөп келе жаткандыгын О.А. Максимова (Ново-Черкасск шаарындагы Өнөр жайлык гуманитардык колледждин педогоикалык кафедрасынын жетекчиси) ачкан, ЖОЖдордун окутуучулары буга макул болууда. Окумуштуулар 1950-жылдары биздин мээбиздин 50% колдонула тургандыгын айтып келишкен. Азыркы окумуштуулар акыркы изилдөөлөрдүн негизинде мээнин 1% гана колдоно тургандыгын ырасташат, б.а. тарбия иштерин оптимизациялоого жолтоо болгон, объективдүү себептер, мугалимдердин ишинде объективдүү кыйынчылыктар бар. XX кылымдын аягында элдин массалык алкоголизмге, баңгиликке кызыгышынын, экологиялык абалдын начарлашынын, социалдык фрустрациянын (лат. frustration – алдоо, жолу болбоонун, иренжүүнүн натыйжасында пайда болгон психикалык абалдын) натыйжасында КМШда драмалык тенденция – балдардын интеллектти төмөндөө пайда болду [37]. Бул абал тарбиянын натыйжасыз болуп жатышына таасирин тийгизүүдө. Азыркы мезгилде тарбиянын натыйжасыз болуп жаткандыгынын дагы бир себеби – педагогикада окуучулардын аң-сезимине таасир этүүгө өзгөчө маани берилип, ал эми бейаңдын (бессознательное) жана аңдоонун (подсознание), иррационалдуу ойломдун ролуна жеткиликтүү көңүл бөлбөй келе жаткандыгы менен байланыштуу деген окумуштуулар бар (Подласый И.П.) [37].

Окуучулардын интеллектуалдык жактан массалык төмөндөө тенденциясын илимде – децелерация деп аташат. Массалык децелерациянын натыйжасында витагендик (vita – латынча жашоо) педагогикалык технологиялар ПКТК (педагогикалык көңүл бурууну талап кылган) класстарга ылайык ыкмалар актуалдуу болууда, б.а. балдардын интеллектинин, аң-сезиминин абалына жараша окуу-тарбия процессин уюштуруу педагогикасы актуалдуу болууда. Ошондуктан Россияда көп жылдан бери интеллектти төмөн балдар үчүн мектептер, жалпы билим берүүчү мектептерде атайын (ПКТК) класстар ачылууда. Ал класстарга которуунун негизи – психолого-педагогикалык диагноздун жыйынтыгы негиз боло алат. Мындай класстарда 12-18 окуучу кабыл алынып, атайын методика менен окутулат. Диагностика сентябрда жүргүзүлөт. КРда мындай мектептер массалык түрдө (кудайга шүгүр) жок, бирок интеллектти төмөн, логопеддин жардамына муктаж балдар жок эмес.

Массалык децелерациянын себептери:

- элдин массалык алкоголизмге, баңгиликке берилиши;

- ата-энелердин дары-дармектерди көп пайдалануусу;
- боюнда бар аялдардын табигый (натуралдык) азыктар менен азыктанбай, сапатсыз азыктар менен азыктанышы;
- Чернобыль авариясынын терс таасири;
- афган, чечен согушунун таасири;
- телегония (аялдын өмүрүндөгү биринчи эркектин генофондго терс таасири). (Подласый И.П.) [37].

“Семья” журналынын 1990-жылкы №2 санында В.П. Кащенкоун пикири боюнча: Россияда төрөлгөн балдардын ар бир бешинчиси оорулуу, алардын 5-8% тукум куучулук боюнча дарты бар, 1% тубаса дарты бар, 30% балдардын психикалык дефектилери (майып, кемчилиги) – интеллектти, кеби, нерв системасы, колунун кыймыл аракетинин, эмоционалдык проблемалары бар. Россиялык изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда 10-15% балдардын гана кызыгуу дүйнөсү ар түрдүү, оңой дифференцирленет, 20-30% рухий майып балдар, аларды акча табуу эле кызыктырат, 45-50% балдардын кызыкчылыгын табуу кыйын, аларды эч нерсе кызыктырбайт, эч нерсе кылгысы келбейт. Бул азыркы реалдуулук, аны менен эсептешпей коюу – кылмыш сыяктуу.

1980-жылдан баштап компьютер тармагынын тездик менен өнүгүшүнөн улам видео оюндарын жана компьютердик оюндарды көргөн окуучулардын абалын изилдөө абдан көбөйгөн. Краут Ж.Б. изилдөөчүлөрдүн эң маанилүү табылгасы катары, колдонулуп жаткан интернеттин негизинде пайда болгон депрессия барган сайын көбөйүп жаткандыгын билдиришкен. Интернетти көп колдонуу стрессти көбөйүшүнө алып келери, ал үй-бүлөдөгү мамилелердин азайышына, начарлашына, социалдык көйгөйлөрдүн тарашына алып келери далилденген (Esgin vd 2012:17). Оюндар стресстен агрессияга, компьютердик көз карандылыкка чейин жеткизе тургандыгы далилденген. Азыр балдар чондордун коргоосуна муктаж болгон доордо жашап жатабыз. Кэндл К. аттуу изилдөөчү интернетти керектүү өлчөмдөн көп көрүүнү – психикалык көз карандылык деп атаган (Цзсан ve Buzlu 2005: 20). Бишкек шаарынын 6-8 классынын окуучуларынын 77,4% компьютерди, 58,7% интернетти оюн максатында колдоноору аныкталган. Мунун натыйжасында балдардын өз ара мамилеси начарлап, адамгерчиликсиздик, көрө албастык, ачуулануу, ырайымсыздык, мактанчаактык, кошоматчылык, чыккынчылык, уятсыздык, сараңдык көбөйүп, балдардын чыр-чатагынын, себеби болууда.

РФлык ИИМдин билдирүүсүнө караганда кылмыштуулуктун 70% жашы жете элек өспүрүмдөргө, жаштарга туура келет. Өспүрүмдөр чыр-чатакка социалдык конфликттерге жакын болуп, мыйзамсыз бизнесте, рэкетке, кылмыштуулукка катышуу жыл сайын өсүп жатат. Мындай жагымсыз тенденциялар социалдык фрустрациянын, келечектин аныксыздыгынын натыйжасынан инсандын эч кимге “керексиздигинен”, социалдык жактан корголбогондугунан пайда болот. Андан да терең себеби: баланын окууга, инсандык өнүгүүгө мотивациясын жоготуудан болот. РФдагы Балдардын Институтунун изилдөөлөрүнө караганда 14% балдар

жалгыздыктан жапа чеккендигин белгилешет, 20% нин достору жок, 60% нин достору болгону менен алардын жалпы кызыкчылыгы, рухий жакындыгы жок. Ошондуктан окууга мотивацияны жогорулатууну гарантиялоочу, өз ара мамилени гумандаштыруу, билимди актуалдаштыруу, интеллекти жогорулатуу педагогикалык технология иштеп чыгуу маанилүү болууда.

Эми мындай өспүрүмдөр менен кантип иштөө керек, ошого токтололу. Окуучулардын массалык децелерациясынын натыйжасында пайда болгон проблеманы чечүүгө арналган технологияны витогендик (vito-латынча жашоо) технология деп аташат. Алар педагогикалык жогору көңүл бөлүүнү талап кылынуучу эле класста эмес, стандартты өздөштүргөн жөндөмдүү балдар менен иштөөдө да колдонулат. Дене тарбия сабагында, турмушта, эмгекте, социалдык ийкемдешүүдө (адаптацияланууда) ийгиликтүү аракеттенүүгө өбөлгө болуучу көнүгүүлөрдү жасатуу керек. Балдарды кыймыл аракетке өбөлгө болуучу оюндарга кызыктыруу зарыл. Интеллектин өнүктүрүүгө өбөлгө болуучу математикалык көнүгүүлөрдү иштетүү пайдалуу. А.Г. Спалвистин: “Эсепте – физикалык көнүгүүнү аткар” (алар 25тен ашык), арифметикалык, спорттук, экологиялык, табият таануучулук мазмундагы маселе чыгаруу да пайдалуу. Ар бир сабакта окуучуларды жөндөмүнө жараша дифференцирлеп (эң жөнөкөй, орто татаалдыкта, татаал) тапшырма берүү керек. Окуучулардын өнүгүшүнө жараша бир топтон экинчи топко которуу керек. Мындан тышкары төмөнкү витогендик (турмуштук тажрыйбасына негизделген, аны интеллектуалдык-психикалык өнүктүрүүгө багытталган) технологияга көңүл бөлүү керек:

- көп аспектилүү (турмуштун ар кандай жагдайын чагылдырган) сүрөт, доордун образы, чыгармачыл долбоор, кодоскоп, диапроектор, видео жана кино, слайд көрсөтүү;

- жаздын, күздүн, жаштыктын, эненин, Ата Мекендин, жеңиштин образын ар кандай сүрөт, чийме каражаты менен сүрөттөө;

- жандуу табийгатты сөз каражаты менен сүрөттөө, мисалы: “Токойдогу мөлтүр суунун шыңгыраган үндөрү”, “Жазгы келгин куштардын аңгемеси”, “Зуулдаган шамал кайдан келди?” ж.б. “Эски үйдүн арманы”, “Шаардагы күз”, “Мен мажрүн талмын”, “Мен талаа бүркүтүмүн” ж.б. темада үйгө тапшырма берүү керек. Баланын жандуу табийгатка кайрылышы анын мурда көргөн нерселерин эске салат, эмоционалдуу дүйнөсүнө таасир этет. Мындан тышкары эски архитектуралык сүрөттү калыбына келтирип, тарттыруу да пайдалуу.

Академик А.С. Белкин витогендик тажрыйбаны муундан муунга өткөрүүчү төмөнкү жети негизги шартты белгилеген.

- 1) Баланын “суверенитетин”, укугун сыйлоо, баланын ички сырын, сезимдерин, тажрыйбасын сыйлоо.
- 2) Ата-энеси менен педагогикалык туура позиция тандоо, педацентризмден (педагогдун борбордо болушунан), эгоцентризмден (өзүмчүлдүктөн), чектен чыгуудан оолак болуу.
- 3) Ата-энелердин витогендик тажрыйбасын баалоо, ага адамгерчиликтүү

позицияда болуу.

- 4) Үй-бүлөдө ата-бабалардын арбагын сыйлоо, санжыраны, уруунун, улуттун тарыхын (генеалогияны) үйрөнүү.
- 5) Дайыма өзүнүн турмуштук маселелерин кантип чечип жатканын байкоо, маалымдуу болуу, көңүл оорутуучу насыятсыз (зекибей), туура багыт берүү.
- 6) Балдарды үй-бүлөлүк маселени чечүүгө катыштыруу, жөн эле пикирин билдирүү эмес, аракеттенүүгө катыштыруу.
- 7) Предметтик мугалимдер, балдар мекемелери менен өз ара кызматташуу, балдардын абалын билүү менен балдардын өсүшүнө өбөлгө болуу. Улуу муундардын турмуштук тажрыйбасы – тарбияда өзүнүн маанисин жоготпой турган баалуулук катары баалоо [37].

Бул үй-бүлөдөгү өз ара байланыштан көз каранды: консультациялык, шериктештик, нейтралдуу, негативдүү, конфликтүү.

В.С. Библердин пикири боюнча үчүнчү миң жылдыкта кичи окуу топтор менен иштөөнүн ролу жогорулайт. Бул коомдун өнүгүүсүнүн негизи болот, социумдун маданиятын аныктайт. Балдардын өз ара туура мамиле кылууга үйрөтүү социалдык өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчү болот.

Тарбияланышы кыйын балдар менен иштөөнүн ыкмалары

Ар бир класс жетекчи өз практикасында тарбияланышы кыйын балдардын проблемасы менен кезигет. Андай балдар менен иштөө – класс жетекчинин практикасындагы эң оор милдет. Ошондуктан, бул маселени толук өз мойнуна албастан, социалдык педагог, психолог, ата-эне, милиция (ИДНдин инспектору) менен биргелешип аракеттенүү – максатка ылайык. Класс жетекчилерди мындай балдардын жүрүм-туруму көп убара кылат. Акыркы жылдарда окуучулардын укук бузуу аракети, аракеттик, уурулук, рэкет, мектептин мүлкүн сындыруу ж.б. кылмыш иштери өсүп жатат. Окуучулар арасында топко бөлүнүп мушташуу көбөйдү. Анын натыйжасында балдардын ден соолугуна зыян келтирүү, майып кылуу, баланы өлтүрүү фактылары пайда болду. Укук бузгандыгы үчүн мурда балдар эле кармалчу эле, азыр кыздар да кармалып жатышат. Жүрүм-туруму ар кандай (укуктук, моралдык) нормадан четтеген формалары байкалууда. Бул эмгектин максаты – класс жетекчилерге, ата-энелерге тарбияланышы кыйын балдар иш алып барууга карата багыт берүү. Азыр окуучулардын терс сапаттарынын өсүшү боюнча статистикалык маалыматка көңүл бөлөлү.

Терс сапаттар	5-6-класс	7-8-класс	9-11-класс
Тамеки тартуу	6%	12%	16%
Ичкилик ичүү	4%	13%	36%
Богооздук	20%	45%	33%
Сабак калтыруу	12%	26%	15%

РФнын Генералдык прокуратурасынын 1996-жылкы отчетунда төмөнкү маалыматтар белгиленет. Акыркы беш жылдыкта 15жашка чейинки балдар 3,7 миллионго, бир жылда 700 миңге азайган. Жыл сайын 600 миң

бала ата-энесинин бирин жоготууда. 288 миң бала никесиз төрөлгөн, 533 миң жетимдер бар (1996). 12 млн. балдар жардылыктын азабын тартышууда. 300 миң өспүрүм үй-бүлөсүнөн качып кетишкен. Балдар үйүнө келген 13-14 жашар балдар окуганды, жазганды билишпейт. 17 миң баланын өмүрүнө кол салынган, 2000 бала суицидден өлгөн. 15 миң кыз (бала) сексуалдык зордукка дуушар болгон. 10 миң бала баңгибизнеске тартылган, ар бир төртүнчү кылмыш, өспүрүмдүн мас абалында ишке ашкан. Акыркы 20 жылда мүмкүнчүлүгү чектелүү (акылы кем) балдардын саны 20 эсе көбөйгөн. 90% балдар гиповитаминоз (витамин жетишпеген) абалда жашайт. 1992-жылдан бери котур оорусу 4 эсе, сифилисти жугузуу 20 эсе өскөн. 797 миң токсикоман, 2 млн. баңги катталган. 4млн. өспүрүм баңгинин “даамын көрүшкөн”, 4млн. балдар кароосуз калган. Акыркы эки жылда анын саны 115миңге өскөн, акыркы үч жылда балдар өлүмү 25-36% өскөн. (РФнын Генералдык прокуратурасынын 1996-жылкы отчетунан алынды).

Азыр дүйнө жүзүндөгү жана КМШнын курамындагы өлкөлөрдө деградациялык тенденция даана байкалууда. Мектеп курагындагы балдардын кылмыштуулугу, зордук-зомбулук өсүүдө. Россияда алкоголиктер – 2 млн., баңгилер – 320 миң, тамеки тарткандар 24 млн. окуучулардын 1/5 12-14 жашынан, 1/2си 15жашынан тамеки тартышат, 14-15 жашар балдардын кылмыштуулугу эки эсе өстү (2006). Дүйнө жүзүндө (1.01.01.) СПИД (ВИЧ инфекция) жугузгандар 34 млн, 1 млн. оорулуулар бар, африкада экватордун түштүгүндө эле 23 млн., Германияда 37миң, Украинада 68 миң, АКШда 900 миң ж.б. аны таратуучулар бар. Христиандар жашаган өлкөлөрдө үй-бүлөнүн кризисинин натыйжасында үйлөнгөндөрдүн 50% ажырашып жатышат. АКШнын окумуштууларынын пикирине караганда үй-бүлөнүн ажырашы балдардын кылмыштуулугунун, тарбияланышы кыйын балдардын санынын, психикалык проблемалардын өсүшүнө түрткү болот. Ажырашуу балдарга ата-эненин өлүмүнөн да оор сокку болот деп ырасташат алар (В.С. Кукушин.) [32, 225-229-б].

5-класстан баштап 11-класска чейин (500) окуучулардан анкета чогултуп, анализдөө аркылуу тамеки тартуу, ичкилик ичүү 5-класстан башталып, 11-класска чейин өсүп жаткандыгы аныкталды. 7-8-класстарда балдарды мектепке караганда көчө көбүрөөк кызыктырат экен. 10-11-класстарда адептик-психологиялык жактан деформацияланган (кысымга алынган, өзгөргөн) окуучулар көбөйдү. Жаштардын мыйзамга ылайык эмес (формалдуу эмес) кыймылына, топко, секталарга кирүү пайда болду. ЖМКда негативдүү маалыматтар арбыды. Анын таасири ушул куракта өтө күчтүү болот. Ошондуктан окуучулар арасында девианттуу (адептик нормадан четтеген), деликвенттүү (укуктук нормадан четтеген) балдар өсүүдө. Бул окуу-тарбия процессинде проблемаларды пайда кылууда. Мындай фактылар билим берүү системасынын окуу-тарбия процессинин оптималдуу жолдорун таба албай, окуучулардын психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүгүн жетишерлик баалабай, тарбиялык иштерди оптимизациялоого жетишерлик маани бербей жаткандыгыбызга далил болот.

Тарбияланышы кыйын балдардын жүрүм-турумун девианттуу жүрүм -

турум деп аташат. Девианттуу жүрүм-турумдун негативдүү формасы – өзүн демонстрациялаган, социалдык адептик нормаларды бузган формасы. Деликвенттүү (укуктук нормадан чектеген) жүрүм-турум деп – девианттуу жүрүм-турумдун негативдүү формасына жеткен, бирок кылмыштуу (криминалдык) иш боюнча кодекстин (мыйзамдын жыйнагынын) негизинде жазалоо деңгээлине жете элек формасын аташат. Ага жеткен формасын аддиктивдүү жүрүм-турум деп аташат. Аларга: токсикомания, бангилик, кумар оюндарына кызыгуу, ичкилик ичүү, компьютердик көз карандылык ж.б. кирет. Тарбияланышы кыйын абалга жеткен баланын жашыруун формасы төмөнкүлөр: бала пассивдүү, тынчы кеткен, коркок, агрессивдүү, эмоциясын башкара албайт. Мындай балдар педагогдун, ата-эненин жардамына муктаж (Т.Н. Феодосова). [68].

Девианттуулук (моралдык, этикалык нормадан четтөө) – ички жана тышкы, көрүнгөн жана жашыруун кемчиликтердин натыйжасы. Ички кемчиликке окуу-тарбия процессинин өркүндөбөгөндүгү, мезгилдин талабына тарбиянын жооп бербей калгандыгы, коллективдеги социалдык-психологиялык климаттын (шарттын, абалдын) проблемалуулугу (чечилбеген маселелери көп болгондугу), башкаруу ыкмаларынын оптималдуу (эң жакшы) эместиги, ата-энелердин балдарын кароосуз калтыргандыгы ж.б. кирет. Тышкы кемчиликке чөйрөдөгү кризис, үй-бүлө менен мектептин кызматташтыгынын жетишсиздиги, өспүрүмдөрдүн социалдык, педагогикалык жактан жеткиликтүү каралбай калгандыгы кирет. Көрүнгөн кемчиликтерге жеңил диагноздолуучу билим берүү кемчиликтери кирет. Мисалы, мониторинг, билим сапаты ж.б. Жашыруун кемчиликке педагогикалык анализдин жетишсиздиги, күн санап өзгөргөн чөйрөгө баланын көнүү жөндөмүнүн төмөн болушу, социалдык өз ара байланышты көрө билүү жөндөмүнүн жетишсиздиги, баланын өз алдынча билим алууга жөндөмсүздүгү ж.б. кирет. Балдардын девианттуу жүрүм-туруму элдин тынчсыздануусуна себеп болууда.

Россиялык социологдордон турган эксперттик топ өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумун изилдешкен. Эмне себептен булардын жүрүм-туруму нормадан четтешет? Эксперттин изилдөөсүнүн натыйжасында өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумга түрткү болуучу шарттар (себеп, байланыштуулук) аныкталган. Аларга: ата-энелердин камкордугунун жетишсиздиги, жардылык, экранда өтө эле көп агрессивдүү маалыматтын, зордук-зомбулуктун, секстин көрсөтүлүшү, эмоционалдык эксплуатация (баланын чын көңүлдөн чыккан сезимин башка бирөө пайдаланышы), мектептеги татыктуу тарбия-таалимди жетишсиздиги, азыркы идеологиянын ишенимдүү болбой калышы, окуучулардын колу бошто барып өнөр алууга, билим үйрөтүүчү мекемелердин жетишсиздиги ж.б. кирет. Өспүрүмдөрдүн психологиялык конфликтогендик (чыр чатак, жаңжал, кызыкчылыктардын карама-каршы болушу, келишпестик), деликвенттик (укук бузуу, кылмыш) актылардын себеби:

– өзүнө ишенимин бекемдөө, өз пикиринин тууралыгына ишенүү, өз позициясын чыңдоого умтулуу;

- инсанга социалдык басым жасоо, психикасынын бузулушу;
- тез өнүктүрүүчү методдордун кемчилиги.

Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумга келишинин оңтойлуу шарттары:

- ата энелердин мамилесинин жакшы эместиги, пикир келишпестик, чыр-чатактын көп чыгышы;
- жанга тийген (курч) сезимди эңсөө, ата- энелердин камкордугунун жетишсиздиги;
- баланын билим алууга кызыкпастыгы, мүнөзү тарбияланбагандыгы, ичи тардык (өзү боло албайт, болгонду көрө албайт), ачуулануу, жек көрүү сезими бар.

Баланын жүрүм-туруму четтен чыгууга (психологиялык) даярдыгынын (негизги) белгилери:

- турмуштагы кыйынчылыкты жеңүү менен байланышкан (кризистик) жагдайды адекваттуу түшүнүүгө жөндөмдүү эмес;
- чөйрө менен мамиле түзгөндү билбейт, өзүн-өзү көзөмөлдөөсү, өзүн өзү тарбиялоосу начар өнүккөн;
- эмоциясы туруктуу эмес, психологиялык жактан жабыр тартуучу жагдайдан натыйжалуу жол таба албайт.

Девианттуу өспүрүмдөр көбүнчө аткарылышы кыйын талаптарды канааттандырышат. Мугалимдин, ата-эненин кыжырын келтирип, адам чыдагыс жагдай түзүп, арга түгөтүп, айла кетирет. Анан инсанга максатка жетүүнүн “актуалдуулугу” баштагыдай маанилүү эмес болуп калат. Кылганын кылып койгондон кийин, баланын сезимине жаман ой келет. Психикасына негативдүү таасир этилген соң, терс эмоциядан кутулуу принциби боюнча жүрүм-турумун моделдештирет. Мугалимдин жаман баасынан, теңтуштарынын, үй-бүлөсүнүн мүчөлөрүнүн шылдыңынан мамилеси сууп, алардын алысташынан кантип кутулуунун айласын таба албайт. Ушундай кризис мезгилде өзү эмоционалдык жактан канааттангысы келет, ырахат издеп, негативдүү сезимдерди компенсациялоого (ордун толуктоого) аракеттенет. Сынчыл ой, эскертүү нааразычылык ж.у.с. негативдүү маалыматтар көбөйгөн сайын, баланын психологиялык жактан коргонуусу натыйжалуу эмес болот. Өспүрүмдүн нерви бузулат, ичиндеги жүрүп жаткан “бороонду” сыртка чыгаргысы келет. Анан адам чыдагыс шарттан коргонуу ыкмасы катары психотропдук зат (спирт ичимдиги, бангизат, ууландыруучу зат) колдонот. Өспүрүмдүн ансыз да чечилбей жаткан психикалык проблемасына ал зат ого бетер проблема кошот. Ошентип адамдын нормалдуу эле мамилесине баланын реакциясы (тышкы таасирге жообу) агрессиялуу болуп, девианттуу балдар өзүн өзү өлтүрүүгө чейин жетип жаткандыгын психологдор ырастышууда. КРда 2007-жылы 475 (18ден 30га чейинки) жаштар өзүн өзү өлтүрсө, 2008-жылы эки айда 84 адам өзүн өзү өлтүргөн. Азыр 3 күндө эки адам суицид болууда. Өспүрүмдүн психотропдук затты кабыл алууга даяр болушу, анын психикалык жактан проблемалуу экендигинин критерийи катары эсептесе болот. Өз убагында диагноздогон балдар менен профилактикалык (ден соолугун сактоого,

чыңдоого карата көрүлгөн чаралардын жыйындысы) иш жүргүзүш керек. Ар бир мектепте ушундай проблемаларды чечүүгө психолог адис керек. Тилекке каршы иш жүзүндө психологдун айлыгы аз болгондуктан, ал мугалим катары сабак өтүүгө аргасыз болот. Девианттуу балдар үчүн психолог көп мугалимдердин бири сыяктуу көрүнөт, ал ишенимдүү болбой калат. Ишенбеген адамга өспүрүм сырын ачпайт. Ошондуктан психологдун аракети натыйжалуу болбойт. Анын иши натыйжалуу болушу үчүн биз практикада колдонуп жүргөн түзүлүштү (структураны) өзгөртүү керек. Психологдун ишине кийлигишпеш керек, анын эмгегинин бааланышы мектептин администрациясынан көз каранды эмес болуш керек. О.А. Миничтин ою боюнча социалдык педагогикалык борбор түзүп, райондук билим берүү башкармалыктын карамагына киргизүү керек, ал администрациянын (мектептин жетекчилеринин) тапшырыгы (заказы) боюнча өспүрүмдөргө жардам көрсөткөнү дурус. Бул маселени чечүүдө ата-энелер четте калбаш керек.

Жогоруда көрсөтүлгөн кемчиликтердин жана Батыштын таасиринин натыйжасында (темир көшөгө ачылганда) өспүрүмдөр арасында кылмыштуулук өстү. Адептик баалуулуктардын системасы бузулганда аномия (байыркы грекче *anomia*-мыйзамсыз, башкарууга мүмкүн болбогон) башталат, б.а. индивиддин коомго карата сезимине бүлүк (нааразычылык, кыжырлануу ж.б.) түшкөндө аномия башталат. Инсанда уланмалуулук сезими жоголот, башкаларга карата милдетин унутат. Аномия — бул инсандын кризиси, элдеги девианттуу (моралдык нормадан четтеген) жүрүм-турумдун арбышы, кылмыштуулуктун өсүшү, ажырашуулардын, никесиз жыныстык байланыштардын көбөйүшү, баңгиликтин өсүшү, өзүн өзү өлтүрүү, психикалык проблемалардын өсүшү ж.б.

Девианттуулук конструктивдүү, деструктивдүү болуп бөлүнөт. Конструктивдүү (иштиктүү) девиацияга киргендер калжандаса да, иштиктүү сунуш айтып, аракети болот. Деструктивдүү (бүлдүрүүчү) девиацияга психологдор аддиктивдүү, антисоциалдык, суициддик, конформисттик, нарцисттик, фанаттык, аутисттик жүрүм-турумду киргизишет. Жүрүм-туруму нормадан четтеген, тартип бузган балдардын жети тиби бар. Мунун ар бири адамды бүлгүнгө салат, айрымдары чөйрө үчүн коркунучтуу (О.А. Минич. Идейно-нравственное воспитание. М., 2004).

Кылмыштуулуктун өсүшү телекөрсөтүүдөгү реклама, зордук, зомбулук, таш боордукту ж.у.с. өспүрүмдөр бейаң (аң-сезимдүү эмес) туурап жатышы менен байланыштуу деп ырастайт О.А. Минич. Девиация (этикалык нормадан кыйшаюу) баланын Батыштагы айрым топтун “маданиятынын” (субкультуранын) нормаларын өздөштүргөндө жаралат-дейт А.Метрон. Андай топко башын тысырайта кырган рокерлер, металлисттер, хиппи кыймылы (аристократиялык чөйрөдөгүлөрдүн кийимин, стилин, жүрүм-турумун туурагандар) ж.б. кирет. Анын пайда болуу себеби: жумушсуздук, жокчулук, аз акы төлөнгөндүгүнө жаштардын нааразы болушу, толук эмес үй-бүлөдөн чыккан балдардын проблемалуулугу, жардылык, рухий кризис ж.б. кирет. Рокерлер классикалык рок-н-ролго, техникага, ылдамдыкка

кумарланышат. Галлюцинацияга (мээнин бузулгандыгынын натыйжасында жок нерсени элестетип көрүүгө) алып келүүчү бангизат пайдаланышат. А.Метрондун ырастоолоруна караганда девиация социум кубаттоочу максат менен ага жетүүгө каражаттын жоктугунан, топтун максатын көпчүлүк адамдардын тануусунан пайда болот, ал коомдун рухий кризисине туура келет. Моралдык нормадан четтеген өспүрүмдөргө бангилер, алкогольдук ичимдик ичкендер, сельсаяктар, өзүн өзү өлтүргөндөр ж.б. кирет [12]. Акыркы жылдарда “Баланын укугу жөнүндөгү конвенцияны” (көбүнчө шаардык балдар) угуп алышып, өз укугун жакшы билген, милдетин жетишээрлик билбеген балдар көбөйдү. Алар өзүн урматтоосун кадимкидей талап кылышат, ал эми өздөрү ата-энени, мугалимди ж.б. урматташ керек экендигин унутуп калган сыяктуу. Бири-бирин урматтабаган, пикирин сыйлабаган, биринин ыгына бири көнбөгөн чөйрөдө чоңойгон балдар прокурор сыяктуу, бирөөлөрдүн терс иштерине тергөө жүргүзүшөт, сын тагышат. Балдардын чабуулунда калган өспүрүм психопат, психоастеник, истерик, паранойик сыяктуу жүрүм-турум стилине келиши мүмкүн. Андай балдар класска жаңы келген баланы аябастан сындашат. Мугалимдин, ата-эненин ачуусун келтирүүгө аракет кылып, провокациялык (чырга чакыруучу) суроо беришет, анын мыктылыгын “текшеришет”. Аларга “көз боочулук” кылышып, ар кандай айла, амалдарды ойлоп табышат. Анан бир мезгилде “биз инсан катары эч кимге керегибиз жок” деп арызданышат. Мындай класста күнөөлүүнү бат эле таба салышат да, аны коллективден чыгарабыз деп чыгышат. Анан кийинки күнөөкөргө “кандидат” табылат. Айрым учурларда балдардын адилетсиздигине кайдыгер класс жетекчи “бириң кайың, бириң тал, бириң өлүп, бириң кал”- деген сыяктуу мамиле кылат. Андан өкүнүчтүү учур да болот, класс жетекчи балдарга кошулуп алып, бир баланы “төө басты” (жабылып, күнөөлөшөт) кылышат. Башталгыч класста педагогикалык чеберчилиги төмөн мугалим окуткан класс ушундай проблемалуу болот. Ошондуктан ата-энелерге балдарынын девианттуу жүрүм-турумун эрте диагноздоп, профилактикалык иш жүргүзүү максатында башталгыч класстын мугалиминин башкаруу стилин, аракетин байкап туруу керек. Анткени мугалимдин (методиканы билгени менен) балдар менен мамиле түзүүдө компетенттүү (иш билги) эместиги аныкталган учурлар аз эмес.

Азыр КМШга кирген өлкөлөрдө окуучулардын жеке өзгөчөлүгүн, шартын эске алуу менен, билим берүүнү модернизациялап жатышат. Авторитардык системанын ордуна инсанга багытталган окутуу, гуманисттик билим берүү жана тарбиялоо системасы кирип жатат. Мурда девианттуу окуучуларды жазалап, тыйып, насаат айтуу менен тарбиялачубуз. Азыр тарбияланышы кыйын балдардын жүрөгүнүн ачкычын таап, баланын так өзүнө ылайык тарбиялык чара, амал, ыкма табыш керек, бул өтө кыйын маселе.

Эми девианттуу балдарга кантип жардам бериш керек, кандай жол менен тарбиялаш керек, ошону билүү маанилүү болуп турат, ошого токтололу. Алардын ички абалын, жүрүм-турум мотивин билиш керек.

Агрессивдүү балдардын тынчы кетишинин себептери: класстын лидери болгусу келиши мүмкүн, башка балдарга үстөмдүк кылгысы келиши мүмкүн. Бул аны түшүнүү этабы. Көпчүлүк педагогдор тарбияланышы кыйын балдарга карата стереотиптик (көнүмүш, кайталанма сөзү) мамилеси бар болот. Баланын мындай жүрүм-туруму педагогдун ачуусун келтирет. Планы бузулат, жаман сезимге алып келет, кыжырын кайнатат, айласын түгөтөт. Анын адам болушуна карата мугалимдин кээде үмүтү үзүлүп, капа болот. Бул мугалимдин чыгармачыл эмгектенүүсүнө жолтоо болот. Бирок мугалимге, ата-энеге өз стереотипинде калууга болбойт, ал өзүнүн милдетин унутпаш керек. Мугалимдин, ата-эненин жардамысыз баланын негативдүү ою, жүрүм-туруму оңолбойт. Бул – экинчи этабы. Үчүнчү этабы тарбиялык таасир этүү, жардам берүү. Мисалы, Асан орой, агрессивдүү, калп айтат, ачуусу чукул, күйкөлөктөмө, атасы ичкилик ичет, кээде эле иштейт, энеси үй түйшүгүнөн өтө чарчагандыгынан баласын тарбиялоого колу тийбейт. Психологдун пикири боюнча Асан адамдын мээримине муктаж. Үй-бүлөдө анын курсагы ток, кийими бүтүн болгону менен, ага колдоо, камкордук жетишпейт. Атасынын ичкилиги Асанды капа кылат. Энеси чарчап келет, баласы менен сүйлөшкөнгө чамасы жок. Ал эмоционалдык жактан эч ким менен мамиле түзбөй, адам менен мамиле түзүүнүн жол-жобосун үйрөнбөй, өзү менен өзү калган. Мугалимдер кечигип келгени үчүн, үй тапшырманы аткарбай калганы үчүн жемелешет, ошондуктан аларга негативдүү мамиле калыптанып калган.

Эми мындай балдар менен иштөөгө карата сунуштарга көңүл бөлөлү: Асан менен сүйлөшүү керек, ал калп айтса, “сен калпычысың”, “дагы калп айтып жатасыңбы?” дебегиле. “Мага жалган сөз жакпайт”, “калп – ырыс кесет, абийириңди ачат, ишенимден кетирет, калп – дарт, жандын душманы”. Чын айткандын досу көп, калп айткандын касы көп болот” десе болот. Анын чын сөзүн байкап, көңүлүн көтөрүңүз. Анын кызыгуу чөйрөсүн аныктаңыз, анын кызыккан ишин классташтары менен бирдикте аткарууга шарт түзүңүз. Окуучунун милдетин аткаруусун байкаңыз. Ийгиликтүү аракетке жолдомо бериңиз. Өзү жактырган спорт секциясына, туристтик жүрүшкө жөнөтүңүз. Эсиңизде болсун, атасы ичкилик ичкен бала ичимдик менен байланышкан маалыматты уккусу келбейт. Атасына психологдун, наркологдун жардамын, телефонун сунуштаса болот. Үй жумушу боюнча энесине жардам берүүсүнө көңүл бөлүңүз. Балага мээрим тартуулаңыз, далысын сылап, ага жароокер болуңуз. Өзүңүздү карманыңыз, ачууга жеңдирбеңиз, агрессивдүүлүгүңүздү көрсөтпөңүз.

Экинчи мисалга көңүл бөлөлү. Айгүл жаман уктайт, болбогон нерсеге нерви бузулат, ата-энесине орондоп жооп берет, кээде эшикти жаап алып, ата-энесин киргизбейт. Эч ким менен сүйлөшкүсү келбейт. Ата-энесинин жаман адаттары жок. Анын мындай жүрүм-турумунун себеби: кичине кезинде ал жаман баа алса, ата-энеси жазалап койчу, ал колуна келишинче окуйт, кээде уктабай тапшырманы аткарам деп, эртеси тургусу келбей, тамак ичкиси келбей калат, мектептен кыртышы эч кимди сүйбөгөн абалда чарчап келет, сабакты жакшы окугандыктан жана эч ким менен чырдашпагандыктан,

класс жетекчиси анын проблемасын байкабай жүрөт, ал жазадан коркот. Мындай окуучуга тапшырманы аткарууда жардам берүү керек, ага талапты төмөндөтүү керек. Ата-энесине кыздын мүмкүнчүлүгү менен эсептешүү жөнүндө эскертүү керек. Күн тартибин ойлонуп көрүп, эс алууга шарт түзүңүз, ийгилиги көп болгон эмгектин түрүн (ырахат тапканын) сунуштаңыз. Аны башка окуучулар менен салыштырбаңыз.

Энеден мээрим, атадан камкордук көргөн, жакшы маанайдагы, оң эмоциялуу үй-бүлөдө чоңойгон бала ишенчээк болот. Ынтымак, тынчтык, ишеним жок үй бүлөдө чоңойгон бала кимге ишенет, эмнеге ишенмек эле? Мындай балдар дайыма эле болгон. Окуучуну үйдөн энеси “келесоо” деп урушса, атасы “шалапай” деп кошумчаласа, мугалим “туура эмес” десе, балдар “ургула муну” десе, бала өзүн эмнеге программаламак эле? Балдардын девианттуулугунун негизги себеби ушул. Инсандын адептик аң-сезимдүүлүккө тарбияланышында же девианттуу болуп калышында үй-бүлөнүн ролу чоң. Ошондуктан ата-энелерге педагогикалык билим берүүгө багытталган лекцияларга, семинарга катышып турган оң.

Ата-энесинин, мугалимдин салкын мамилесин сезген бала “мени эч ким жакшы көрбөйт, түшүнбөйт, менин эч кимге керегим жок” –деген ойго келиши мүмкүн. Жаман ой маанайды бузат. Маанайы пас чоңойгон балдардын интеллекти төмөн болот. Бала оюн оңдобосо, аң-сезиминде өсүү болбойт. Оюн оңдош үчүн бала менен сүйлөшүү керек. Сүйлөшүү учурунда баланын талуу жерине тийбей, кыжырына тие турган сөз айтылбаш керек.

Девианттуу балдарга дайым жылмаюу жетишпейт. Мугалимдин жылмайып койгону балага даары сыяктуу. Психологдор жылмаюунун натыйжалуулугун жакшы билишет. Жылмайган мугалим баланын ички дүйнөсүнө жакшы таасир этет. Л.Н. Толстой: “Ар ким адамзатты өзгөртүү жөнүндө ойлонот, эч ким өзүн өзгөртүү жөнүндө ойлонбойт”-деген. Биз да өзүбүздү өзгөртүүнү ойлобойбуз. Мугалим өзүнүн ички дүйнөсүн позитивдүү жакка өзгөртө алса, ата-энесине жакшы ой айтылат, анан балага мамиле өзгөрөт, анан бала өзгөрөт. Мугалим өз маанайын жакшыртса, бала аны карап ойлонот, анан жакшырат. Маанайы жарык мугалимди балдар жакшы көрүшөт. Өзү үтүрөйүп, кабагы ачылбаган мугалим эч кимге жылуулук тартуулай албайт. Айрым мугалимдер сүйлөсө эле оозунан баланы өнүктүрүүгө себеп болчу сөз чыгат, бул анын адаты, айрым мугалим сүйлөсө эле баланын шагын сындыруучу сөз чыгат, бул да анын адаты. Тилди көзөмөлгө алган дурус. Жаман сөз айтылгандан көрө унчукпай калган дурус, унчукпагандан көрө акылдуу, жагымдуу, өнүктүрүүчү сөз айтылган дурус. Балдарга дайыма нускалуу, өнүктүрүүчү, жагымдуу сөз айтууга көнүккүлө.

Девианттуу балдарды өнүктүрүүчү коррекциялык (оңдоочу) иштин ыкмалары (кыскача мазмуну) төмөндөгүдөй:

- психологиялык тесттердин (сүрөттөр аркылуу диагноздоочу) жардамы менен баланын проблемасын аныктоо;
- (Шмишек, Басс-Дарк, Айзенк, Филлипс, түзгөн) суроолорду берип, өспүрүмдөрдүн аракетинин мотивин аныктоо;
- конкреттүү (айкын) маселе боюнча психолог менен кеңешүү (жардам

алуу), ата- энесине проблеманы түшүндүрүү;

– баланын проблемасы аныкталгандан кийин, ага окууга жана эс алууга ылайыктуу режим түзүп берүү.

Белгилүү окумуштуу О.С. Газман окуучуларга педагогикалык көмөк көрсөтүү концепциясын иштеп чыккан. Аны жүзөгө ашыруу үчүн:

- балага карата мээримдүү болуу, аны адам катары сыйлоо, жылуулук тартуулоо, көңүлүн калтырбоо, аны угуу, абалын билүү, ырайымдуулук, чыдамдуулук, кечиримдүүлүк керек;
- субъект-субъект катары (ыгы жок көзүн карабай, теңтуштук мамиле кылбай) мамиле түзүү, балдар менен сүйлөшүү керек;
- проблеманы чечүүдө ийгилик күтүү, субъективдүү баадан баш тартуу;
- баланын укугун, инсандык сапатын сыйлоо, эркиндик берүү, баланын пикири менен эсептешүү керек;
- өз алдынча (жакшы) аракетин колдоо, көз каранды эместигин, өзүнө ишенимин бекемдөө, күчтүү жактарын издөө, аны өнүктүрүү керек;
- көз карашын сыйлоо, өз алдынча анализ кылууга жол берүү, өз проблемасын өзү чечүүгө үйрөтүү керек;
- балага шериктеш насаатчы болуу, ага жан тартуу, аны коргоочу (адвокат) сыяктуу болуу, чын дилден жардам берип, анын ордуна эч нерсе талап кылбоо керек;
- өзүн өзү анализдөөгө, көзөмөлдөөгө, баалоого үйрөтүү, жашоого позициясын өзгөртүү керек.

Жогоруда көрсөтүлгөн нормалар үч этап менен жүзөгө ашат, түшүнүү кабыл алуу, жардам берүү.

Эми жыйынтыктайлы. Баланын бүгүнкү абалы – педагогдордун, ата-эненин, коомдун ж.б. мурдагы эмгегиндеги кемчилигинин натыйжасы. Окуучулардын көңүлүн маданий, рухий баалуулуктарга бургула, бүтүрүүчүлөрдүн маданияттуулугу жана рухий өнүгүүсү келечекте саясатта, экономикада, айыл чарбада, өнөр жайда эл аралык мамиледе ж.у.с. бардык чөйрөлөрдүн ишинин, элдин жашоосунун жакшырышына оң таасири тийет. Ал эми маданиятсыздык, рухий жардылык күнүмдүк жашоого терс таасирин тийгизет. Өспүрүмдөрдүн рухий абалы алардын маданияттуулугуна түздөн түз тиешеси бар. Канчалык рухий деңгээли жогору болсо, бала маданияттуу болот. Алардын рухий оң абалы маданияттуу ой жүгүртүүсүн аныктайт. Класста эмгекти туура уюштуруунун, ички дүйнөнүн экологиясы жана анын мааниси жөнүндө аңгеме уюштургула. Окуучуларды салыштырбагыла. Тентек баланы үлгү катары көрсөтпөгүлө. Окуучуну көңүлүн ооруткан факторду (себепти) аныктагыла, аны ийгиликтүү балдар менен кызматташуусуна шарт түзүп, аракетине көмөктөшкүлө. Окуучунун жаңылыштыгы үчүн жазалабагыла. Окуучуга карата айтылган кебиңерди байкагыла, аны кемсинтпегиле. Эмгектенүүгө дайым убакыт тапкыла, бул – ийгиликке жетүүнүн зарыл шарты, анда тарбияланышы кыйын балдар азаят. Ойлонууга убакыт тапкыла, бул – табылганын булагы. Балдар менен ойногонго убакыт тапкыла, бул – ден соолукка пайдалуу. Окуганга убакыт тапкыла, бул – билимдин, жаңы ыкманы табуунун булагы. Жүрөгүнөр

мээрим өндүрүүчү “генератор” сыяктуу болсо, бардык терс эмоцияны (капаны, кайгыны) “ээритип” жибересиздер. Өзүңөр ак көңүл болгула, бала сизден ак көңүлдүүлүккө үйрөнсүн. Баланын көңүлүн көтөрүүгө сөз тапкыла, жакшы маанай тартуулагыла, аң-сезимин агарткыла, жарык тийгенде караңгылык өзү эле жоголот.

Тарбияланышы кыйын балдарга жардам берүү (тарбия завучу уюштурган отурумдун планы)

Максаты: окуу-тарбия процессинде жаңы технологияны колдонууга өбөлгө болуу, педагогдордун ишмердүүлүгүн жогорулатуу, ата-энелер менен кызматташуунун натыйжалуу жолдорун издөө.

Милдеттери:

- педагогикалык практикада колдонулуп жаткан ыкмаларды жана методдорду анализдөө, балдарга канчалык деңгээлде педагогикалык көмөк көрсөтүлүп жатканын баалоо;
- инсанга багытталган өз ара аракеттин, педагогикалык көмөк көрсөтүүнүн формаларын, ыкмаларын аныктоо;
- педагогикалык көмөк көрсөтүүнүн негизги технологиясын (жолдорун) белгилөө.

Отурумдун жүрүшү:

1. Окуучулар арасында кылмыштуулук жана укук бузуу фактылары. Коркунучтуу топтогу (группа риска) окуучулардын учету (тарбия завучунун сөзү).
2. Инсанга багытталган мамиле, педагогикалык көмөк көрсөтүүнүн жолдору. (класс жетекчи).
3. Окуучулардын жүрүм-туруму адептик нормадан четтешинин себептери. (социалдык педагог).
4. Психологиялык-педагогикалык практикум. Инсандын адептик деформацияланышынын себептерин жоюу (МБнин жетекчиси).
5. Тарбияланышы кыйын бала менен иштөө боюнча алдынкы тажрыйба менен таанышуу (класс жетекчи).
6. Отурумдун чечими.

Жалгыздыктан пайда болгон психологиялык көйгөйлөр

Айрым учурда бала жалгыз калууну каалашы мүмкүн. Кыска убакытта жан дүйнөгө көмөктөшкөн жалгыздыктын өнөкөткө айланышы, адамдын ден соолугуна зыяны тийе баштайт. Жалгыздык – эки мизи тең курч бычак сыяктуу десек болот. Жалгыздык адамдын социалдык чөйрөсү, аны менен байланышкан адамдардын саны менен өлчөнбөй, адамдын ички дүйнөсүндөгү сезимдери менен өлчөнөт. Ааламдашуу коомунда билим

тармагында жалгыздыкка олуттуу көңүл бурулуп, изилдене турган маселеге айланды. Анткени жалгыздык – күндөн күнгө күч алып, жайылып бара жаткан жана ден соолукка олуттуу коркунуч келтирген факторлордун бири болуп калууда. Жалгыздык сезиминин тез жайылып бара жатышынын себептеринин бири – журт которуулар (миграция), адамдын өз социомаданий чөйрөсүнөн алыс калуусу. АКШ өлкөсүндө 2006-жылкы каттоолор боюнча 29 млн. адам жалгыз калары аныкталган. Бул көрүнүш 1980-жылга салыштырмалуу 30% өскөнү аныкталган. Жеке өзүнө тиешелүү маселелерди башкалар менен бөлүшкүсү келбегендер 1985-2004 жылдары 10-25% га өскөн. Коомдо жалгыздык социалдык ажырым, тамеки, ашыкча салмактуулук сыяктуу кооптонууну жараткан коркунучтуу факторго айланды. Нейроклиникалык жана клиникалык изилдөөлөр аркылуу өнөкөткө айланган жалгыздык жүрөк кан тамырында, иммунитетте, нерв системасында терс өзгөрүүгө себеп болору аныкталган. Жан дүйнөсү жалгыздыктан жапа чеккендердин артерия тамырында ичкерүүлөр, жыйрылуулар көп кездешет. Ал жүрөктүн тез согушуна, басымдын жогорулашына, майда тамырлардын жарылуусуна алып келет. Эпидемиологиялык изилдөөлөрдө жалгыздык сезиминде жашагандардын өмүрү кыска болору, инфекция, жүрөк, кан тамыр оорулары, депрессия сыяктуу ден соолукка коркунуч туудурган кооптонуулардын жогору болору аныкталган. Ички дүйнөсүндө жалгыздык күч алган адамдарда стресстин натыйжасында шилекей бездеги, заардагы адреналиндин деңгээли олуттуу жогорулагандыгы аныкталган. Жалгыздык адамдын биологиялык, психикалык абалын начарлатат, адам өнөкөт ооруга чалдыгып, уйку качат же уйкудан чарчаган абалда ойгонот. Адам жашоого кызыгуусун, ырахат алуусун, кубанычын, бактылуулук сезимин жогото баштайт. Адамды кайгы убайым басат. Мээнин функциясы бузулат (амигдала бөлүгүнүн ишмердүүлүгү солгундайт б.а. кооптонуу, коркуу жогорулайт). Мээнин алдынкы бөлүгүнө жалгыздык таасирин тийгизет. Мээнин бул бөлүгү максат мүдөөгө жетүүгө шыктандырат, адамдын жеп-ичүү каалоосун чектейт. Изилдөөлөргө караганда жалгыздыктан жапа чеккендер мээсинин алдынкы бөлүгү жакшы иштебегендиктен, адам ийгиликке жетүүгө жөндөмсүз болот.

Бул илдетке чалдыккандар стресске кабылганда бат ачууланып, адамдардын терс жагын гана көрө баштайт. Натыйжада проблемалуу адам болуп чыга келет. Жалгыздык сезими да жугуштуу болот. Жалгыздыктан кутулуунун каражаты – ниетин оңдоо, оюн негативдүү ойломдон позитивдүү ойломго алмашыруу, жакшы адамдар менен мамилелешүү. Жалгыздыктын чыныгы дарысы – жүрөктүн жана акылдын Жаратканга күчтүү ишеним менен байлануусу. Зынданга түшкөн адамдын жан дүйнөсү бай болсо, жалгыздыктан жапа чекпейт. “Адамды үмүт жашатат, кайгы какшатат”. Зындандагы адамда үмүт болот, кайгыны ибадатка айлантат, адам эки дүйнөнүн бактылуулугунун жолуна түшөт [44].

Аракечтиктин, баңгиликтин зыяндуулугун түшүндүрүү

Аракечтик. Аракечтик – спирт ичимдиктерине такай ынтаа койгондон пайда болуп, адамдын психикасына, денесине зыян келтирүүчү, эл менен мамиленин бузулушуна алып келүүчү оору. Байыркы грек врачы Гиппократ аракечтикти “атайын (билип туруп) өзүн жинди кылуу”- деген. Ичкиликтин арты – өкүнүч. Адам ичимдик ичкенде башы деңгиреп, алсыроо (мас) абалда болот. Аракечтик адамды моралдык жактан төмөндөтөт, кырсыктарга көп учуратат, организмге олуттуу зыян келтирет, шайын оодарып, акыл эмгегине жарамдуулугун төмөндөтөт. Ууланган мээнин иштеши начарлап, эмне болуп жатканын билбей калат. Ошол маалда адам кылмыштуу иш жасап коёт. Аракечтин демилгелүүлүгү төмөндөйт, ынтызардуулугу өчөт, кайдыгер боло баштайт. Моралдык сапаттары, аң-сезимдүүлүгү төмөндөйт, акылы пастайт. Психикалык “ичкилик буулукмасы” деген коркунучтуу дартка чалдыгат. Коркуу сезиминен жүдөп, адамдар ага жамандык издеп жаткандай сезет. Галлюцинацияга дуушар болот. Өзү бактысыз болот, туугандарын азапка салат.

Өспүрүмдөр арасында негативдүү сезимдердин көптүгүнөн ар кандай аргасыз «каражат» менен кутулууга «аракет» кыла баштаган учурлар жок эмес. Коркуудан кутулуу үчүн алкогольдук ичимдик ичкен, ачуусу келип, кыжаалат болгон сезимден кутулуу үчүн тамеки тарткан, кайгысын басат элем деп марихуан, кара куурай пайдаланган окуучулар, энерговамбир (бирөөнүн энергиясы менен азыктанган) адамдын “кубаттуу” таасиринен кутулуу үчүн кофе ичкен окуучулар жок эмес. Мындай «аракеттер» аларды ого бетер проблемалуу кылып, өнөкөт дартка, чалдыгуусуна себепкер болот. Чындыгында тамеки тарткан адамдын кан тамырлары кысылгандыктан «ачуусун, кыжаалат болуусун «басып» койгондой көрүнөт. Ал эми коркуп жаткан окуучунун тамырлары кысылат, алкоголь ичимдиги аны кеңейтет, ал убактылуу «баатыр» болуп көрүнөт. Маанайы пас өспүрүм кофеиндин дозасын (белгилүү өлчөмүн) алганда убактылуу «проблема жок» сыяктуу көрүнөт. Чындыгында акыл-эстин абалын ар бир стакан ичкилик, баңгинин дозасы начарлатат. Мындай «каражаттарды» пайдаланган өспүрүмдүн ой жүгүртүүсү иретсиз болуп, мындай жагдайдан кантип чыгууга (кутулууга) болооруна акылы жетпей калат. Мас абалда адам бузукулук иш-аракетке жөндөмдүү болот. «Каражаттарды» пайдаланган адамдын ойлому рационалдуу эмес болот, турмуштук маселени чечүүгө акылы жеткис болуп көрүнөт, адамдын рухий абалы начарлайт, өз маселесин акылга салбай, жеткиликтүү ойлонбойт, рационалдуу эмес чечет. Бара-бара адамдын акыл-эси деградацияланат, стресс болуп, депрессия (көңүлү чөгөт) абалга жетет.

2000-жылда ар бир адамга 14 л. спирт ичимдиги өндүрүлгөн, 2009-жылы 18 литрге өскөн. Адамдар орто эсеп менен бир жылда 36 литр спирт б.а. 150 бөтөлкө арак ичишет. Кыргызстанда ичкиликтен соолукпаган адамдар бар. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун прогнозу (илимий маалыматтарга таянып, алдын ала айтуусу) боюнча өлкөдө ар бир адам башына 10 литр спирт ичимдиги ичилсе, андай өлкөнүн элдеринин тукуму

бузулат.

Россияда 40 миллион, Кыргызстанда 2,3 миллион адам ичкилик ичет. Россияда жыл сайын 800000 адам кемип жатат. Эгерде мындай тенденция өзгөрбөсө, 50 жылдан кийин элинин саны эки эсе азайышы күтүлөт. Азыр 13 жаштагы балдардын 5% пиво, вино ичишет. Акыркы жылдарда аракечтердин өлүмү бангилерден 10 эсе көбөйдү. 8-класстын 1/2и, 9-класстын 2/3, 10-11-класстын 4/5и ичкилик ичишет, б.а. ар бир 10 окуучунун сегизи ичип калды. Кыргызстанда 11-класстын жарымы ичип калды. Дискотекага мас болуп барышат. Спирт ичимдигинен абстиненция (оорулуу абалы) бангилердей эле өнүгөт. Аракечтер ичкилик ичкен күндүн эртеси шалдырайт, башы ооруп тердейт, жүрөгү тез согот, манжалары калтырайт. Нерв системасына, мээнин клеткаларына терс таасири тиет. 15жашында ичип баштаган өспүрүм, 21 жашында нарколог врачтын жардамына муктаж болуп жатат. Ичимдик ичкендердин башы айланат, алардын боору, жүрөгү, ичи, бөйрөгү, нерви ооруга чалдыгат. Кыймылынын координациясы бузулат, кеби (речи) байланышпай калат, кузгусу келет, уйкудан калат, көзүн жумса, мейкиндикте «учат». Алкоголизмге көнгөндөрдүн биринчи белгиси – спирт ичимдигине «толеранттуу» (жол берүүчү) мамиле кылат. Мурда 1,5л. пиводон кийин кузгусу келсе, кийин 3л. пивону ичип калат. Алкоголизмдин экинчи деңгээлдеги белгиси – кузгусу келбей калат, эртеси ичкилик ичүү керек болот, уйкудан калат, доза көбөйө берет. Мас болгондо мурдагыдай эйфория болбойт, тескерисинче ачуусу келип, кыжыры кайнайт, духу түшүп (көңүлсүз болуп), агрессиясы (кастыгы) жогорулайт. Депрессия (көңүлү чөгүү) абалына жетет. Ошого карабастан 1,5л. пивону арак менен кошо ичет. Мезгил мезгили менен ичкилик ичүү адатка айланат, 1,5л. арак ичүүгө жетет. Бир күнү мындай дозадан кийин көз жумат [32].

Ичкилик ичкен адамды жумуштан төмөндөтүп отуруп, акыры чыгарып салышат. Үй-бүлөдө тынчтык жок, балдарынын физикалык жана психикалык проблемасы көп болот. Алкоголизмден толук айыктыра албай жатышат. Алардын балдары аутизмден (сырткы дүйнөдөн бөлүнүүдөн, өзү менен өзү калуудан), дигибизмден (мүмкүнчүлүгү чектелүү, акылы кемдиктен) чыга албай жатышат. Анткени төрөлгөндө гидроцифония (мээде сары суу) менен төрөлүшүп, айрымдары эрте өлүп, айрымдары интеллекти төмөн абалда жашап жатышат. Аялдары азапка чыдабай ажырашып кетет. Аракечтер өз проблемасы менен көчөлөрдө калууда. Алардын соматикалык проблемалары көп болот: жүрөк, боор, нерв системасы оорукчал, эрте атеросклероз болушат, иммунитетти (ооруга туруштук берүүсү) начарлайт. Мурда 40 жаштан өткөндөр гипертония, гипертрофия болушчу, азыр 20 жашында эле гипертония болууда. Азыр 10 алкогольдин сегизи жаш кезинде эле жүрөк оорунун натыйжасында жүрөгү токтоп, же башка кырсыктын натыйжасында (уугуу, өзүн өзү өлтүрүү, авто кырсык, чөгүү, ток уруу, тоңуп калуу ж.б.) өлүп жатышат. Пиянкечтик адамдын өмүрүн 20 жылга чейин кыскартууда. Бала кезде баштагандар азыр 40 жашка чыкпай калып жатышат.

Ичкиликтен адамдын ой жүгүртүүсү иррационалдуу (акыл жетпеген), баш-аламан болуп өзгөрөт. Ичкиликтен адамдын аң-сезимдүүлүгү төмөндөп,

деградацияланат (кээри кетет, пас абалга жетет). Аракечтердин эске тутуму начарлап, бара-бара биротоло унутчаак болот. Эсинен ажыраган, ойлому баш-аламан, иррационалдуу адамдын турмуштук маселелерди чечүүдө акыл дарамети жетпей калат.

Алкоголдук ичимдиктерди ичкен өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунун өзгөчөлүгү төмөнкүдөй:

- 1) гиперактивдүү (импульсивдүү) болот;
- 2) кунт коюусу начарлайт;
- 3) антисоциалдык жүрүм-турум пайда болот;

4) окуусу начар, психикасы, ден-соолугу проблемалуу болот. Ичкилик ичкендердин психикалык проблемалары: уйкусу качуу, коркуу, жаман түш көрүү, алкогольдук делирий (жиндилик), психоз (белая горячка), галлюцинация, депрессия, психопатия, психоастения, шизофрения, гипомания ж.б. Депрессия — стресстин натыйжасы. Депрессия абалда адамдын эрки начарлайт, бат карый баштайт. Аларга жарык үйдө эмгектенүүнү жана жашоону, жатарда жарык күйгүзүп уктоону, ак түстөгү кийим кийүүнү сунуш этиңиз.

Баңгилик. Баңгилик деп – баңгизаттарга (апийим, морфий, кокаин ж.б.) ашкере ынта (ышкы) койгондукту айтышат. Баңгилик – баңгизатты бир жолу көрүп, дайыма кабыл алуудан келип чыгат. Баңгизаттарды И.П. Павлов нервди шал кылуучулар деп атаган. Дайыма кабыл алынган баңгизат организмди ууландырып, ден соолукка өтө коркунуч туудурат. Аны колдонгондордун “көңүлү көтөрүлүп” күлкүсү күчөп, көзү алачакмактайт. Бир аз убакыттан кийин күлкүсү тыйылып, ачуусу келип, жинденип, тегерегиндегилерге кол салууга чейин барат. Кээде баңгилер өзүнөн өзү коркуп, жалтактай берет. Айрым учурда калп айтышып, байланышсыз ой жүгүртүп, ашкере сүйлөйт. Бир-эки сааттан кийин шалдырап уйкусу келет. Аларды кабыл алып көнүп алгандар андан баш тартып коюуга эрки жетпей калат. Баңгизаттын таасири бүткөндөн кийин жүрөгү, бүт денеси, сөөктөрү ооруп тердейт. Жүрөктүн, кан тамыр системасынын иштеши начарлап, уйкусу качат. Көзүнөн жаш агып, ичи өтөт. Кээде талмасы кармайт. Коомдук ишке кызыгуулары азайып, билимин жогорулатууну каалабайт. Жалкоолонот, акыл аракети начарлап, бат чарчайт. Акырындап арам тамак, жатып ичерликке дуушар болот. Баңгилик – психикалык дарт. Бангизат колдонгон өспүрүмдүн биринчи белгилери:

- өзүнүн жүрүм-турумун көзөмөлдөй албай калышат;
- адептик-этикалык нормадан четтейт;
- интеллектуалдык деңгээли төмөндөйт;
- таарынчак, кежир, айтканынан кайтпас, эмоционалдык жактан туруктуу эмес болот, маалыматты кабылдоосу (түшүнүүсү) начарлайт, буйдалып сүйлөйт, мүнөзү түнт, ою негативдүү болот;
- эрки начарлайт же жок болот.

Деградациянын экинчи этабынадагы белгилер:

- өзүн өзү кем тутуу комплекси пайда болот;
- ачуусу чукул, чыр-чатагы көбөйүп, агрессивдүүлүгү жогорулайт;

- майда кылмыш ишине аралашат;
- секске умтулат, айрым учурда моралдык жактан бузулат;
- маанайы тез өзгөрүп турат;
- таш боордук, селсаяктык, тентип кетмей адат пайда болот;
- психопатия, церебрастения (баш ооруу, шалдырап алы кетүү), ичеги карын ооруларына чалдыгат.

Патологиялык оор формасы:

- импульсивдүүлүк (нерви козголгондо эркисиз аракеттенүү), вандализм (маданият байлыктарын ырайымсыздык менен талкалоо), бейбаштык (хулиганство, жульничество);

- үйдөн, туугандардан качып кетүү;
- уурулук, кылмыш ишке аралашуу, ичкилик менен бангизатты аралаш колдонуу;

- бангизатка көз каранды болуу, коркуу, тынчы кетүү, калпычылык.

Бангизат колдонгон балдар коомчулукка коркунучтуу, алар жалаң эле мугалим үчүн ишенимсиз (проблемалуу) болуп чектелбестен, медицина кызматкери, психолог, укук коргоо органдары, социум (чөйрө) ж.б. үчүн да ишенимсиз (проблемалуу) болуп эсептелет. Бангизат өлкөдө коомчулукту коркунучтуу абалга жеткирүүдө, үй-бүлөнүн тынчтыгын бузуп, аны колдонгон баланын өзү адептик жактан пас абалга жетүүдө. Социалдык, экономикалык проблемалардын жаралышына себеп болууда, автокырсыктарга себеп болууда. Аны колдонгон балдардын жашоосу азапка айланып, жакындарын азапка салууда. Өлкөнү криминалдык оор абалга жеткирүүдө.

Бангизат колдонгон балдардын мотиви: кызыгуу, бирөөнү тууроо, чоңдорго каршылык көрсөтүү эйфория издөө, кайф (мас) абалды сезүү ж.б.

Бангизат колдонгон балдардын ВИЧ инфекциясын (СПИД) жугузуу ыктымалдуулугу жогору болот. Мас абалында зордуктоо, бачабасарлык (гомосексуализм), лезбиян (аялдардын бузулгандыгы), педофилия (балдарды бузуу) мүнөздүү.

Реабилитациянын (мурунку абалга жетүүнүн) негизги модели:

- медициналык жактан жардам алып, ден-соолугун, психикасын калыбына келтирүү;

- алкогольдун, бангизаттын зыяндуулугу жөнүндө түшүндүрүү иштерин жүргүзүү;

- биринчи профилактикалык аракет (режимди өзгөртүү, диета, даарылануу ж.б.)

- укук коргоо органдагы кызматкерлер менен бирдиктүү аракет;

- алкогольизмге, бангиликке каршы **күрөшүү**;

- коомдук кыймылдар аркылуу таасир этүү;

- алкогольизмге, бангиликке каршы иш чара уюштурууга кызыккан коммерциялык, финансылык структуралардын (соодагерлердин, банкирлердин, ишкерлердин ж.б.) демилгесин колдоо;

- окуучулардын профилактика боюнча илимий изилдөө иштерин колдоо;

- психолог менен бирдиктүү аракет;
- ата-энелер, педагогдор, медицина кызматкерлери, диний аалымдардын бирдиктүү аракети, ыймандык темада лекцияларды угуу. Элди деградацияга учуратып жаткан тойлорду тыюу, ичимдиксиз тойлорду өткөрүү боюнча биргелешип аракет кылуу. Окуучулардын жөндөмүн, шыгын аныктоо, класстан, мектептен тышкары иштерге (илимий ийримдерге, спорттук секцияларга, көркөм өнөр чеберчилигин өнүктүрүүчү студияларга ж.б.) кызыктыруу, үй-бүлөлүк эмгекке, адептик-рухий ж.б. тарбияга, көңүл бөлүү керек.

Алкоголизмге, бангиликке каршы профилактикалык аракет

(ата-энелер чогулушунун сценарийи)

Максаты: ата-энелер менен кызматташуунун натыйжалуу жолдорун издөө, аларды мектеп менен кызматташууга тартуу; окуу-тарбия процессинде жаңы технологияны колдонууга өбөлгө болуу, педагогдордун ишмердүүлүгүн жогорулатуу,

Милдеттери:

- Ата-энелерди мектептеги реалдуулук менен тааныштыруу;
 - балдарга педагогикалык көмөк көрсөтүү жөнүндө камкордук көрүү.
- Отурумдун жүрүшү:
7. Окуучулар арасында ичкилик ичүү (баңгилик) фактылары. Коркунучтуу топтогу (группа риска) окуучулардын учету (тарбия завучунун сөзү).
 8. Алкоголдук ичимдиктен, бангизаттан көз каранды балдардын ой жүгүртүүсү жана ага каршы профилактикалык аракет (МБнин жетекчиси).
 3. Тарбияланышы кыйын балдар менен иштөө. (класс жетекчи).
 4. Аракеттик, баңгилик менен иштөө боюнча мектептеги алдынкы тажрыйба менен таанышуу (класс жетекчи).
 5. Ата-энелерге сөз берилет.
 6. Отурумдун чечими.

Таалим-тарбиянын натыйжалуулугу боюнча мыйзам ченемдүүлүктөр

Класс жетекчиге төмөнкү мыйзам ченемдүүлүктөрдү билүү, окуу-тарбия процессин натыйжалуу уюштурууга жардам берет.

Психологиялык мыйзамченемдүүлүктөр: окутуунун натыйжалуулугу окуучулардын билимге умтулуусуна, таанып билүү кызыгуусуна түз пропорциялуу. Окуучунун азыркы ойлому, сезимдери, иш-аракети жашоосундагы багытынан, мурдагы иш-аракетинен, сезиминен, акылынын математикалык, гуманитардык, техникалык ж.б. нукта калыптанышынан көз каранды (Э.Тарндайк). Окутуунун натыйжалуулугу окуучулардын окуу мүмкүнчүлүгүнө, кунт коюу деңгээлине, жеке шыктуулугуна, жөндөмүнө түз пропорциялуу. Окутуунун натыйжалуулугу алардын аткарган ишинин, көнүгүүлөрдүн, чечкен маселелердин санына түз пропорциялуу. Окутуунун натыйжалуулугу окуучулардын туура ой жүгүртүү өзгөчөлүгүнө, окуудагы интенсивдүү (күчөгөн) аракетине, эркине, мурдагы билим деңгээлине түз

пропорциялуу. Окутуунун натыйжалуулугу окуучулардын эске тутумунан, (интеллектинин) өнүгүү деңгээлинен көз каранды. Окуучулардын билимдүүлүгү алардын билимге умтулуусуна түз пропорциялуу. Окутуунун натыйжалуулугу алардын иштей билүү көндүмдөрүнүн калыптанышынан көз каранды.

Өспүрүм куракка келгенде окуучулардын жетишүүсү төмөндөйт. 11-15 жашында жетишүүсү орто эсеп менен 7-10 жаш курактагыдан 25% төмөн болот.

Окуучулардын үйрөнгөн материалды эске тутуп калуусу ага мугалимдин айтып берүүсүнүн эмоционалдуулугунан көз каранды (Е.Р. Хилгард). Иш-аракеттин натыйжалуулугу окуучунун көндүмүнөн, билгичтигинен көз каранды. Кайталоонун саны окутуунун натыйжалуулугун жогорулатат (Фон Кубе). Эсте сакталып калган материалдын проценттик бөлүгү окуу материалынын көлөмүнө тескери пропорциялуу (Г.Эббингауз). Материалдын баарын окугандан көрө ойду айрым түшүнүккө концентрациялап (топтоп) окуган метод натыйжалуу (И.Каин, Р. Уилли). Акылдын чарчашы сезүү органдардын начарлашына (токтошуна) алып келет. 4 саат билим алгандан кийин сезүү анализаторлору (анализ жүргүзүүчү мээнин белгилүү бир бөлүгү, нерв системасы, сезүү, сырттан келген түшүнүктөрдү кабыл алуусу) эки эсе төмөндөйт (И.Вагер, К.Блажек). Окуучулардын акыл эмгегине жөндөмү ден соолугунун абалынан, акыл аракетинен, режимден, курак өзгөчөлүгүнөн, жыл мезгилинен, жумадагы, суткадагы убакыттан көз каранды (М.В. Антропова ж.б.). Окуучулардын акыл эмгегине активдүүлүгү окуу сабактарын дене тарбия менен эмгек сабагын оптималдуу айкалыштыруудан (жайгаштыруудан) көз каранды (М.В. Антропова ж.б.).

Кибернетикалык мыйзамченемдүүлүктөр: окутуунун натыйжалуулугу кайтарым байланыштын (окуучунун жообун угуунун) тыгыздыгына жана көлөмүнө (көп угууга) түз пропорциялуу. Окуучулардын билим сапаты натыйжалуу көзөмөлдөн көз каранды. Убагында көзөмөлдөө окуучунун жоопкерчилигин жогорулатат. Окуучунун билим сапаты – окуу-тарбия процессин натыйжалуу башкарууга түз пропорциялуу. Окуу-тарбия процессин натыйжалуу башкаруу – көрсөтмө берилген маалыматтын сапатына, санына, аларга таасир этүүчү иштелип чыккан материалды кабыл алуусуна, окуучулардын мүмкүнчүлүгүнө, маанайынын жакшы абалына түз пропорциялуу. Эгерде мээге аткарылышы керек болгон иш-аракеттин модели (программасы) жана анын максаты алдын ала киргизилсе, окутуунун натыйжалуулугу жогорулайт (П.К. Анохин).

Социологиялык мыйзамченемдүүлүктөр: индивиддин психикалык, рухий, интеллектуалдык өнүгүшү аны курчаган, ал менен мамиле түзгөн, индивиддердин өнүгүшүнө түз пропорциялуу. Окутуунун натыйжалуулугу – таанып билүү боюнча байланыштардын жана көлөмдүн көбөйүшүнөн көз каранды. Окутуунун натыйжалуулугу – чөйрөнүн интеллектуалдык деңгээлинен, бирин-бири окутуунун интенсивдүүлүгүнөн көз каранды. Окутуунун натыйжалуулугу окуучуларга таанып-билүү үчүн чымырканып

эмгектенүүгө карата мелдеш уюштуруп, шарт түзсө жогорулайт. Окуучунун кадыр-баркы анын турмуштук позициясынан, аткарган ишинен, ролунан, академиялык ийгилигинен, жетишкендигинен жана жеке статусунан көз каранды. Окутуунун натыйжалуулугу – мугалимдин окуучу менен мамилесинин позитивдүүлүгүнөн көз каранды. Дидактогения (мугалимдин окуучуга орой мамилеси) окуучунун окууга аракетинин натыйжалуулугун төмөндөтүп эле чектелбестен, ал класстын билимге кызыгуусун төмөндөтөт.

Уюштуруудагы мыйзам ченемдүүлүктөр: окутуунун натыйжалуулугу билим берүүнү туура уюштуруудан көз каранды. Жакшы уюштурулган окутуу окуучулардын окууга талапкерлигин өстүрөт, таанып-билүү кызыгуусун калыптандырат, билимге канааттануусун арттырат, таанып-билүү активдүүлүгүн жогорулатат. Окуучунун окууга, эмгекке, өз милдетине мамилеси окутуунун натыйжалуулугуна түз пропорциялуу. Окутуунун натыйжалуулугу мугалимдин ишине берилгендигинен, жөндөмүнөн көз каранды. Окутуунун натыйжалуулугу мугалимдин педагогикалык эмгегин уюштуруу деңгээлинен көз каранды (И.П. Подласый).

Окутуудагы мыйзам ченемдүүлүктөр: Окуучу канчалык көп билим алып, ойлонуп эмгектенсе, ошончулук өнүгөт, билими күчтүү болот. (К.Д. Ушинский). Балага жашоодо эң керектүү элементардык талаптарын канааттандыруу функциялары мурда өнүгөт. (Д.Дьюи). Баланын физикалык жана рухий өнүгүшү бирдей текши болбойт (Д.Дьюи, Э.Мейман).

Америкалык мугалимдер төрт негизги мыйзам ченемдүүлүктөрдү жакшы өздөштүрүшкөн: **Өз ара байланышуу мыйзамы.** Эгерде эки психикалык актылар бири-бирине байланышта өнүксө, анын биринин кайталанышы экинчисин толуктайт, бышыктайт. **Машыгуу мыйзамы.** Машыгуу канчалык интенсивдүү болсо, эске ошончолук узакка тутулат. **Ассимиляция мыйзамы.** (лат. assimilation – окшошуу, биригүү, аралашуу, сиңирүү). Мугалимдин ар бир жаңы демилгесине баланын жооп катары реакциясы (жообу) болот.

Натыйжалуулук мыйзамы. Эгерде натыйжага баланын реакциясы жагымдуу болсо, аны узакка эске тутуп калат, эгерде реакциясы жагымсыз болсо, аны айланып өтүүнү, унутууну каалайт. Окуу процессинде окуучу канчалык көп күч сарптаса, ошончолук алган билими натыйжалуу болот (С.Г. Шацкий). Тарбиялык иш-чара канчалык максатка багытталып, жакшы уюштурулса, ошончолук натыйжалуу болот (И.П. Подласый) [49].

Окуучулардын психологиялык көйгөйлөрүнө жардам берүүнүн жолдору

Азыр Россияда балдар бакчасынан баштап мектептерде, институттарда социалдык-психологиялык көйгөйлөрдү чечүү боюнча атайын курстар ачылып, «Социалдык баш калкалоо», «Социум», «Балдарга мээрим тартуулоо», «Жардам берүү», «Камкордук», «Студенттердин демилгеси» «Кайрадан жаралуу», «Социалдык жактан тейлөө», «Үй-бүлөгө жана балдарга жардам берүү», «Карыларга, майыптарга жана балдарга жардам берүү», ж.у.с. аталыштагы борборлор түзүлүп, ар кандай практикалык

тарбиялык маселелер чечилүүдө. Бул проблемаларды чечүүнүн бир варианты катары билим берүүнүн мазмунуна ата мекенибиздин жана дүйнөлүк маданияттын диний-этикалык башатын системалаштырып киргизүү да практикаланууда. КМШ курамына кирген элдер өз улуттук маданиятына кайрылышып, диний традицияларын кайрадан калыбына келтирип жатышат. Анткени дин – адамдардын, этнос-улуттардын, элдердин бири-бири менен алака-мамиле түзүшүндө мамлекеттердин өнүгүшүндө маданияттардын калыптанышында, социалдык-психологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө аныктоочу фактор болуп келген.

Психологиялык көйгөйлөрдүн баарын психологго жүктөп коюу туура эмес. Окуучуларга жардам берүү – бардык педагогдордун милдети. Биз окуучулардын психикалык проблемаларын чечүүгө карата төмөнкү темалар боюнча класс жетекчилерге сунуштарды даярдаганбыз: “Аң-сезимди негативдүү ойдон тазалоонун мааниси”, “Эркти тарбиялоонун ыкмалары”, “Мээнин күчүн туура пайдаланууга үйрөтүү”, “Адамга ой аркылуу таасир этүүгө болобу?”, “Ой соолук маданияты”, “Ойду концентрациялоо”, “Оптимисттик көз карашты калыптандыруунун мааниси”, “Окуучуларды позитивдүү ойлоонууга, негативдүү ойдон кутулууга үйрөтүүнүн мааниси”, “Окуучуларды стресстен кутулууга жардам берүү”, “Сектага кирген окуучулар менен иш алып баруу, “Суициддин алдын алуу” ж.б.

Социалдык-психологиялык көйгөйлөрдү чечүү боюнча мугалимдерге жардам катары бир нече методикалык колдонмолор чыккан. Алар – Б.Д. Бадмаевдин “Психология в работе учителя”, В.Н. Дружининдин “Психология общих способностей”, Э.М. Казин, Н.Г. Блинова, А.И. Федоровалардын “Социально-психологические, медико-биологические аспекты и адаптация”, И.С. Кондун “Психология старшеклассника”, О.А. Семиздралованын “Психологическое здоровье педагога и пути его сохранения”, К.Теппервайндын “Как противостоять превратностям судьбы” ж.б.

Окуучулар жамааты менен иштөөдө класс жетекчи психологдон айрым маалымат алууга милдеттүү Психолог окуучуларды изилдөөгө, төмөнкү инсандык аспектилерин диагноздоодо класс жетекчиге чоң жардам бере алат:

- - окуу мотивациясын;
- - үй-бүлөгө мамилесин (менин үй-бүлөм деген тест пайдаланат);
- - интеллект деңгээлин (IQ);
- - кызыгуу чөйрөсүн;
- - жалпы жана адистикке жөндөмүн;
- - адептик баалуулуктардан эмнени биринчи орунга коёрун;
- - кесиптик кызыкчылыгын, талап-мүдөөлөрүн аныктоого керек.

Класс жетекчи бир адептик эрежени эсине түйүп койгону жакшы, психологдон алган маалыматты өтө кылдаттык менен пайдаланып, эч кимге эч нерсе билдирбеш керек, абайлап иш кылбаса (байкабай айтылган сөз), окуучуну азапка салышы мүмкүн. Класс жетекчинин психолог менен кызматташтыгы ийгиликтүү болушу үчүн алар ар кандай курактагы балдар менен кызматташуунун мазмунун билиш керек [26].

Алардын кызматташуусунун планы төмөнкүдөй болушу мүмкүн.

5-класс

Түшүнүктөр: инсандык сапаттары, кызыгуусу, мүнөзү, мотиви, окуучулар жамааты, өз ара аракети, ынтымактуулугу, классташтардын мамилеси, достошуусу, лидери.

Таанышуу методу:

1. Социометрия (өнүгүшү жөнүндө социологиялык сурамжылоо) окуу жылдын башында жана аягында жүргүзүлөт.
2. Класстын авторитети (жеке жана биргелешкен чыгармачылыгы).
3. Менин өзүмө уруксат берилген жана берилбеген нерселерим (ойлонууга карата дил баяны).

6-класс

Түшүнүктөр: кылык-жоругу, кылган иши, окууга мамилеси, жүрүм-туруму, өспүрүмдүк куракты өтүшү, жоопкерчилиги, өз алдынчалыгы, адам менен мамиле түзүшү, байланышы, өз башынан өткөргөндөрдү анализ кылууга шыктуулугу, ой жүгүртүүсү, эмпатиясы (жактырбаганы), рефлексиясы (тышкы таасирге реакциясы, андан, сезимден тышкары жүрүш-мүнөзү).

Таанышуу методу:

1. Референтометрия (лат. referentis- билдирүүчү, докладчы) окуу жылынын башында жана аягында жүргүзүлөт).
2. Менин мамиле түзгөн чөйрөм (сүрөт-долбоор).
3. Менин жумалык жумуш күндөрүм (кичи-изилдөө).

7-класс

Түшүнүктөр: жамаат ичиндеги психологиялык атмосфера, жамааттагы жагдай (оңтойлуулугу, оңтойсуздугу), чыр-чатактары, бири-бирине жол берүү менен келишимге келиши, социумдагы мамиле, социалдык ролу, инсандар.

Таанышуу методу:

1. Социометрия (окуу жылынын башында жана аягында жүргүзүлөт).
2. Бүтө элек сүйлөмдү толуктоо методу (адептик проблемасын аныктоо).
3. Тоолор жана талаалар (интерактивдүү оюн).
4. Табы, абалы, өзүн сезүүсү, активдүүлүгү, маанайы (сүйлөшүү).

8-класс

Түшүнүктөр: моралдык сапаттары, кишилик кадыры, нарктуулугу, абийирдүүлүгү, кемчиликтери, баалуулуктары, талапкерчилиги, адеби, интеллектти, уяттуулугу, адамды урматташы, урсат-сыйга ээ болушу, тилектештиги, боорукердиги, жардам көрсөтүүсү, чыгармачылыгы.

Таанышуу методу:

1. Менин ата-тегим (чыгармачыр-долбоор).
2. Адептик баалуулуктары (аңгемелешүү).
3. Чыгармачыл инсандын жактоочулары, каршылары (оюн).
4. Адептик “башталмасы” (сабатсыздыгын жоюу, билим издөө, долбоор коргоо).

9-класс

Түшүнүктөр: өз алдынчалыгы, уникалдуулугу (өтө сейрек кездешүүчү сапаттары), идентификация (окшоштугу), өзүн өзү сыңдоосу, жөнгө салуусу,

урматтоосу, идеясын жүзөгө ашыруусу, жалгыздыгы, эркиндиги, бири-бирин түшүнүүсү, көрүнүшү, ички сырын ачуусу, ачык эместиги.

Таанышуу методу:

1. Кызыкчылыгын аныктоо картасы (Климовдун тести).
2. Жашоодогу чөйрөсү (интерактивдүү оюн).
3. Бүтө элек сүйлөмдү толуктоо (сырын ачуусу, ачык эместиги).
4. Окуучулар жамаатынын психологиялык абалы (кичи изилдөө).

10-класс

Түшүнүктөр: ой жүгүртүүсү, оптимизми, пессимизми, аң-сезиминин абалы, маанайы, интеллектти, ыймандуулугу, кызугуу чөйрөсү, багыты.

Таанышуу методу: социометрия (жылдын башында жүргүзүлөт).

1. Жашоого, турмуштук маселелерге карата ой толгоолору (аңгемелешүү, сурамжылоо).
2. Сенин эртеңки келечегин (долбоор коргоо).
3. Менин үй-бүлөдөгү ордум, мамиле түзүүнүн жол жобосун билиши (оюн).
4. Адамгерчилик деңгээли, ойдун пастыгы (кичи изилдөө).

11-класс

Түшүнүктөр: көз карашы, ынанымы, ниети, эмоциясын башкара билиши, өзүн өзү көзөмөлдөшү, эрки, өз ара мамилеси, кесибин аныкташы.

1. Таанышуу методу: Кесип тандоодогу мотиви (тест)
2. Натыйжалуу мамилелешүү (тренинг, көнүгүү).
3. Менин эртеңки үй-бүлөм (дил баяны).

Класс жетекчиге психолог төмөнкү жолдор аркылуу жардам берет:

- класстык тематикалык тарбия сааттары;
- жеке жана тематикалык консультация;
- мамиле түзүү боюнча үйрөтүүчү тренингдер;
 - психологиялык маданияттуулукка жетүү боюнча сабактар;
- психологиялык газеталар;
- ийримдерде, ата-энелер чогулушунда кеңеш берүү.

Диагностикалык изилдөөлөрдү психолог өз алдынча жүргүзөт, жыйынтыгын класс жетекчиге тааныштырат.

Окуучулардын тарбиялангандыгын баалоо критерийлери

1. Патриотизм, Ата Мекенди сүйүү;

- улуттук мурастарды, каада-салтты, маданиятты урматтоо, элдин басып өткөн тарыхын билүү;
- өлкөдө болуп жаткан саясый, маданий жаңылыктарды билүү;
- өлкөдө кырдаалга жараша жарандык милдетин аткарууга даяр болуу;
- мамлекеттин символдорду билүү, аны урматтоо;
- коомдук пайдалуу эмгекке өз ыктыяры менен активдүү катышуу,

табийгатка таттуу мамиледе болуу, коомдун, элдин мүлкүнө (энчисине) үнөмчүлдүк (тыкандык) менен мамиле кылуу, айлана чөйрөдөгүлөрдү коргоо.

2. Интернационализм.

- биздин өлкөдө жана дүйнөнүн башка өлкөлөрүндө жашаган башка улуттарга сый мамиледе болуу;
- башка улуттардын каада-салтына, динине, ынанамына карата толеранттуу мамиледе болуу;
- дүйнөдө тынчтыктын өкүм сүрүшүнө алынын келишинче салым кошуу;

3. Жоопкерчилик, аткаруучулук.

- көчөдө, коомдук жайларда, мектепте, үйдө моралдык нормаларды жана эрежелерди сактоо, өзүн тартиптүү алып жүрүү;
- ата-энелердин, мугалимдердин, коллективдин талабын орундатуу;
- мектептеги сабактарга, ийримдерге, секцияларга катышуу;
- улууларды урматтоо, өзүн өзү көзөмөлдөө, сын көз менен кароого ийкемдүү болуу;

4. Эмгекти сүйүү.

- тыкандык, өзүн, кийимин таза алып жүрүү;
- үй тапшырмасын аткаруу, класстагы, мектептеги эмгекке активдүү катышуу, дежурлукту жоопкерчилик менен аткаруу, үйдөгү милдеттерин так аткаруу;
- ар кандай эмгектик көндүмдөргө ээ болууга умтулуу;
- окуудагы жакшы ийгилигинин болушу;
- ага берилген тапшырмага аң-сезимдүү мамиле кылуу.

5. Эмоционалдык, эрк чөйрөсү.

- ар кандай шартта өзүнүн жүрүм-турумун көзөмөлдөө;
- кыйынчылыкты жеңе билүүсү, баштаган ишин аягына чейин жеткирүү;
- максатка жетүү үчүн тырышчаактыгы, максатка умтулуучулугу, көшөрүп эмгектенүүсү;
- эрктүүлүгү, аракетчилдиги, жөндөмдүүлүгү;
- коомдук тартипке каршы башкалардын жүрүм-турумуна келишпестиги, жактырбагандыгы;
- башкалардын пикирин сыйлоо, өз пикирин коргой билүү.

6. Өзүн өзү сыңдоо.

- өзүнүн жаңылыштыгын моюнга алып, каталарын оңдоо;
- өзүнүн жөндөмүн, билгичтигин, мүмкүнчүлүгүн объективдүү баалоо;
- өзүнүн кемчилигин баалоо, аны оңдоо.

7. Коммуникативдүү компетенция, мамиле түзүү маданияты.

- классташтары, чоңдор менен мамиле түзө билиши;
- жүрүм-туруму, кеп маданияты;
- чыр-чатактуу жагдайда өзүн алып жүрүшү;
- өз пикирин сылык-сыпайы айта билиши;
- диалог жана талкуу учурунда туура позицияны ээлеши;

8. Жолдошчулук, шериктештик.

- жамааттын мүчөсү болууга умтулушу, жолдошторун оңтойсуз абалда

калтырбашы;

- класстын ишине активдүү катышы;
- классташтарын колдоосу;

9. Жашоонун сергек мүнөзүн сактоого умтулушу.

- күн тартибин сакташы, келбеттүүлүгү, өздүк гигиенаны сакташы;
- дене тарбияга, физикалык маданиятка тартылышы, спорттук секцияга катышы;
- зыяндуу адаттардан оолак болушу [26].

II бөлүм Психологиялык көйгөйлөрдөн кутулууга карата тарбия сааттарынын, класстан тышкаркы иш-чаралардын иштелмелери

Тема: Адептик аң-сезимдүүлүктүн калыптанышында эмгектин ролу

Сабактын максаты: окуучуларды эмгекке, адептик аң-сезимдүүлүккө тарбиялоо.

Сабактын жабдылышы: “Эмгеги аздын өнмөгү аз”. “Эмгек – дайра, билим – кеме”. “Эмгек эрдин көркү, эр элдин көркү”. “Эмгек бар жерде жылыш бар, жылыш бар жерде ырыс бар”. Эмгек кылсаң жашыңдан, дөөлөт кетпейт башыңдан”. “Эмгек эр таанытат, эр жер таанытат”. “Эмгексиз өмүр – дат баскан темир”. “Эмгектенип көрбөгөн ыракаттын кадырын билбейт” деген макалдар доскага илинет

Сабактын жүрүшү:

1) Уюштуруу.

2) Лекция. Класс жетекчи: Эмгектин тарбиялык кудурети чексиз. Эмгектин түрлөрү болот: аргасыздан же кысымдын күчү менен бирөөгө иштеп берген эмгек, ыктыярдуу аракет. Биринчиси – адамды чүнчүтүп жан дүйнөсүн жарды кылчу эмгек, экинчиси – үзүрүн көрүп, андан ырахат алчу эмгек. Мындан адамдын көңүлү көтөрүлүп, золобосу жогорулайт. Мына ушудай кубанычты сезген киши аң-сезимдүү түрдө адам болууну эңсеп, эмгектенүүнү максат кылып алат. Адамдын инсандык деңгээлге өсүп жетилүүсүнүн шарты, анын жан-дили эмгектенүүгө ыкластанып, эмгекке берилгендигинде. Чыныгы инсан эмгек аркылуу калыптанат.

Адамды жогорку жеңиштерге жеткирген да, акылын, талантын, шыгын, жөндөмүн өстүрүүгө мүмкүндүк берген (себепкери) да эмгек. Жакшы ниет менен алдыга максат коюп, аны ишке ашырууга чын ыкласы менен киришкен инсандын келечеги кең болот. Социолог, психолог, педагог изилдөөчүлөрдүн маалыматтарына караганда адам акыл потенциалынын 4% ин гана пайдаланат. Эгерде ар бир адамдын акыл күчүн 100% пайдаланууга мүмкүндүк берүүчү усул табылса, адамзаттын акыл дарамети 25 эсе көбөймөк. Белгилүү математик жана кибернетик Роберт Неймандын эсептөөсү боюнча адамдын мээси 10²⁰ даражасындагы маалымат бирдиктерин өзүнө сыйдырууга жөндөмдүү. Акыркы изилдөөлөрдүн билдирүүлөрүнө караганда адамдын мээсинин 17 миллиард клеткасында түрдүү маалыматтар жазылат. Ал эми бир клетканын миллиондогон молекулаларынын ар бири жүздөгөн биллион маалымат бөлүкчөлөрүн чагылдырып жазууга жөндөмдүү. Демек адамдын мээсинин өсүп жетилүүсүнүн чегин жок сыяктуу.

Инсандын акыл эмгегине, өзүн өзү тарбиялоосуна үлгүлүү мисал катары О.Ю. Шмидттин жашоо жолун айта кетели. Адамзаттын кылымдап өнүккөн акыл ою менен өз жан дүйнөсүн, аң-сезимин байытууну максат кылган Отто Юльевич өз алдынча иштөөнүн так программасын түзүп, мындай деп жазат: “Мен – математикмин, өзүм эсептеп чыктым. Программада берилген ишимди компьютердин жардамысыз аткаруу үчүн

миң жыл талап кылынмак экен. Өтө кызыктуу, бирок ансыз деле иштей бере турган нерселерди программадан чыгарып таштаганда жаным аябай кейиди. Илим жолунда ансыз такыр болбой турган нерселерди гана калтырдым. Ошондо 250 жылда аткарыла турган иш калды”. Отто Юльевич көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, математика боюнча чоң фундаменталдуу ачылыштардын автору, чоң советтик энциклопедиясынын башкы редактору, программист, теориялык геофизика (академиялык) институтунун түзүүчүсү болгон. Жер шарынын жана планетанын келип чыгышы жөнүндөгү теориянын автору, советтик полярдык энциклопедиянын (түзүүдө) жетекчиси, Москвадагы (Ломоносов атындагы) университеттин окутуучусу болгон.

“Азаматтын даңкын чыгарган эмгек, арамзанын жанын чыгарган эрмек”. “Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат” демекчи, эмгекке көнбөгөн өспүрүмгө да жашоо үчүн каражат керек. Эмгекке көңүлү келбеген менен адам каражатка муктаж. Эгерде ата-энеси каражат менен камсыз кыла алса, эмгектен ырахат албаган балдар эрке, текебер, кесир болуп, курсагы тойгонуна каниеттенип өз ыктыяры менен ашка-жүк, башка-жүк балага айланат, андай бала терс (регресс) жолго түшөт. Ата-энеси каражат менен камсыз кыла албаган өспүрүм эмгектенгиси келбесе, турмуштан жеңил жол табууга аракеттенип отуруп, криминалдык жолго түшөт. Ал эми криминалдык иш, аракет менен аралашкандар психологиялык проблемаларга дуушар болушат. Алар качандыр бир мезгилде чөйрөгө, коомго, өзүнө нааразы болуп, көңүлү чөгүп, сары-санаага батышат. Бул эки жолдун тең келечеги жок – туюк жолдор.

Адеп, ыйман жагынан жетилүүсүнө зарыл нерсе – анын коом, үй-бүлө алдында милдетин, жоопкерчилигин сезүү, башка адамдар жөнүндө кам көрүү, андагы бир туугандык сезимдеринин болуусу. Бирөөлөр жөнүндө ойлонуп, кам көргөн балдар эмгекке жакын болушат. Жамаат ичиндеги ынтымак анын мүчөлөрүнүн достук, бир туугандык сезимдеринен, бири-бири жөнүндө кам көрүп ойлонуусунан жаралат. Ырыс алды – ынтымак. Жамаат менен бирдикте ынтымакта эмгектенүү ар бир баланын шыгынын, жөндөмүнүн өркүндөөсүнө өбөлгө болот. Балдар бири-бирин толуктап, жамааттын жашоосунда романтика жаралып, көпчүлүктүн ойлонуусу тереңдейт, күлкүсү шандуу чыгып, эмгеги үзүрлүү, иши ийгиликтүү болот. Жамаат ичинде айтылган пикир, кеңеш, ой анын ар бир мүчөсүнө таасир тийгизет, ал ой жамааттын баарын ойлондурад. Көпчүлүк менен кыйынчылыкты жеңүү оңоюраак. Иш ийгиликтүү болсо, кубаныч бөлүшүү шандуу, шөкөттүү болот.

“Адамга талап канчалык көп коюлса, аны ошончолук урматташат” (А.С.Макаренко). Коюлган талап менен анын адамдык беделин урматтоо адекваттуу (толук бирдей) болбосо, адамдын ишке кызыгуусу төмөндөйт. Психологдордун ырастоолоруна караганда, жалпы ишке өспүрүмдүн туура мамиле жасоо моделин иштеп чыгуусу, анда иштеген адамдар менен мамиле түзүүгө караганда кыйыныраак б.а. окуучулар үчүн туура мамиле жасоону моделдештирүү оор маселе. Мындай шартта силердин жүрүм-турум

нормаларыңар кандай болуш керек? Ишке мамилеси жакшы адамдын адатын туураганы дурус, бул – маанилүү психологиялык механизм. Болбосо атайын жүрүм-турум эрежелерин жамаат менен бирдикте иштеп чыгып, өспүрүмдүн өзүнүн иш аракетин өзү көзөмөлдөө – андан маанилүүрөөк психологиялык механизм. Мында адептик эрежелер катары формасына караганда маанисине көп көңүл бөлүнгөн, ишти уюштурууга, иштин башынан аягына чейинки байланыштарына баланы катыштырууга, баланын адептик аң-сезиминин өнүгүшүнө түрткү болуучу эрежелерди түшүнөбүз.

Иш баштаарда иштин ийгиликтүү болуш үчүн жакшы ниет, тилек тилеп, ойлонуп максат кылыш керек. “Жаштын тилегин Кудай берет”- деп айтылат элибизде. Ага жан-дили менен умтулса, жакшы тилек ишке ашат. Ак тилеги, таза ою бар бала элдин пикирин жогору баалаганы дурус. Элден алкыш, бата алууга бел байлаган, жоопкерчиликти сезген адам, элдин оор түйшүгүн көтөрө алат. Андай адам элге бакыт алып келүүчү ишти аткарууга күч кубатын, акыл дараметин, билимин аябайт. Андайларга эл ыраазы болуп, алкыш айтып, ак пейилден бата беришет. Элдин купулуна толгон адамдын келечеги кең болот. Адам ар кандай иш баштоодо ой жүгүртөт, оюна жараша аракет этип колун иштете билүүсү ылазым, ой аркылуу билим ишенимге айланат. Ар кандай эмгек акыл аракетин талап кылат. Акыл операциясы аркылуу бүткөн эмгек аң-сезимде терең орун алат. Аң-сезимде калган ушундай маалыматтар адамдын жүрүм-турумун аныктайт, б.а. туура сүйлөп, адептүү болушуна күчтүү себеп болот.

Кишини адам кылуучу (себеп) эмгек экендигин (б.а. Ф.Энгельстин сөзүн) ар ким билет. Эмгек бардык жыргалчылыктын булагы экендиги белгилүү, бирок баары эле эпкинүү иштей бербейт. Көпчүлүк жаштар иш жок деп шылтоо кылышат. Чындыгында иштен көп неме жок. Жаштар иштин көзүн таап кете албай жатышат. Адам үзүрлүү эмгектенүү үчүн анын аң-сезимин ойготуучу максаты, мотиви жана аны ишке ашырууга ишеними болуш керек. Мына ушуну табуу кыйын. Аны табуу үчүн ойлонууга үйрөнүү керек.

Биз (мугалимдер) бардык балдардын келечектеги максатын, перспективасын аныктай албайбыз. Аны силер өзүңөр аныкташыңар керек. Силерди ойлондуруу үчүн биз адабий булактардан, журналдардан эмгек менен байланышкан каармандар жөнүндө маалымат менен камсыз кылып турабыз. Алардын ичинен силер өзүңө ылайыктуусун тандап, практика жүзүндө бекемдебесеңер эмгек жөнүндө идея максатка, мотивге, ишенимге айланбайт. Ишеним силердин жеке тажрыйбаңарга айланууга тийиш. “Эмгекке тарбиялоо боюнча адабияттар аз эмес, бирок иш жүзүндө тажрыйба жыйнай турган кырдаал түзүүгө шарт жок. Мындай шартта ишеним силердин аң-сезимиңерге сиңбей, максат коюлбай, мотиви жок калып жатат”. (Бекембай Апыш. Тарбия назарияты. Ош. 1996).

Эмгектенүүнүн натыйжасында тапкан байлыкты башка бирөөгө мураска калтырса же сатып жиберсе болот. Ал эми эмгектин натыйжасында өнүккөн чыгармачылыкты, аң-сезимдин калыптанышын, акылдын өсүшүн жана ойлонуу касиетин башка бирөөгө мураска калтырууга болбойт. Аны

кудуреттүү күч менен башка бирөөдөн тартып алууга да мүмкүн эмес. Адамдын чыгармачылык, түзүүчүлүк касиетин, ойломун сатып ала албайсың. Андай касиет эмгектенген адамда гана калыптанат.

Эмгек аркылуу турмуштан ордун аныктай албаган адам өзүн татыктуу сезип, өзүнө канааттана албайт. Эмгексиз адамдын максаты, конкреттүү жолу аныкталбайт. Андай адамда гармониялуу өсүү кайдан болсун? Адам эмгек аркылуу тажрыйбанын негизинде ойлонот. Ойлонбогон адамда өсүү болбойт. Өсүү болбогон адам өзүн бактылуу сезбейт. Ал коомго, адамга эч нерсе сунуш кыла албайт. Иштеген адамдын жөндөмү өркүндөйт. “Мээнеттин түбү кенч болот, сооданын түбү борч болот”- деп айтылат. Мээнет, акыл аркылуу “ачылбаган сандыкта бычылбаган кундуз” ачылат б.а. таланты, шыгы, жөндөмү ачылат, өркүндөйт.

3) Бышыктоо. Балдар, силер эмгектен адамдын шыгы ачылып, рухий дүйнөсүнүн байышына карата ким кандай үлгүлүү мисал (каарман) жөнүндө айтып бере аласыңар? (балдардын жообун угат). Эмгектин адамдагы чыгармачыл кудуретин көрүп, эмгек тарбиясынын усулдарын илимий негиздерин акыл калчап, туура түшүнгөн эл: “Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот”, “Энени көрүп, кыз өсөт”, “Устаттан шакирти өтөт”- деген макалалар аркылуу эл эмгек жөнүндө оюн чагылдырышкан. “Жаш кезде берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү”, “Кары келсе ашка, жаш келсе ишке”, булар балдарды эмгекке психологиялык жактан даярдоого болгон элдин мүдөөсүн чагылдырган макалдар. “Кылганың мен үчүн болсо үйрөнгөнүң өзүң үчүн”- деп балдарды улуулар эмгекке чекпестен иш аркылуу ар бир адам элдин кызыкчылыгы үчүн эмгектенүүсү инсандык парз экендигин түшүндүрүү максатын ишке ашырган. Балдар, эмгекке арналган дагы кандай макалдарды билесиңер? (доскада илинген макалдарды окуп, окуучуларды угат).

Инсандын өнүгүүсүнүн бардык этабында аң-сезимдин өнүгүүсү анын эмгекке мамилесинен көз каранды. Эмгекти сүйүүгө үйрөнүү үчүн кандай шарттар керек? (балдарды угат, кошумчалайт). Эмгектин маанилүүлүгүн түшүнүү, коомдун эмгектенүүнү талап кылуусу, эмгектенүүгө баланын кудуретинин жетүүсү, иштин көлөмүн аткарууга баланын курактык мүмкүнчүлүгү, билгичтиги, көндүмү мүмкүндүк берүүсү, эмгек процессинде окуучунун керектүү билиминин, тапкычтыгынын болушу, иш боюнча баланын ойлоно билүүсү, окуучунун өз алдынчалыгы, уюшкандык, иштин жөнгө салынгандыгы керек. Силер буга дагы эмнелерди кошумчалагыңар келет? Окуучулардын пикирин угат.

Өспүрүмдөрдүн эмгекке даярдыгынын психологиялык көрсөткүчү болуп, алардын келечектеги кесипти ишенимдүү тандашы саналат. Кана эмесе, биз өзүбүздүн эмгекке даярдыгыбызды аныктайлы, ким кандай кесипти тандады? Окуучулардын сөзүн угат, сабакты жыйынтыктайт.

4) Жыйынтыктоо. Балдар, “Мектепте бир нерсеге кызыкпаган, кайдыгер окуучу болбош керек. Табигатка суктанбаган, поэзияга кайдыгер, бак отургузбаган, станокту кармабаган, эмгектен бакыт таппаган, эч бир ишке кызыкпаган отличниктин тагдыры коркунучтуу”-дейт Бекембай Апыш.

Ар бир окуучунун сүйүктүү иши мектеп курагында аныкталыш керек. Чондордон үлгүлүү ишин окуучу өзү табыш керек. Окуучулардын көбү өздөрү бирдемелерди бирөөлөрдөн үйрөнүп чектелбестен, өздөрүнүн билимин, өнөр-чебердигин, машыгууларын бирөөлөргө үйрөтүш керек. Башка бирөө менен адептик мамиледе болуп, кам көрө баштаган адам өзүнүн чыгармачыл дараметин баамдайт. Ошентип адамдын шыгы ачылып, рухий дүйнөсү байыйт, өзүн өзү тарбиялайт. Эсиңерде болсун, иштегиси келбегендер (бир мезгилде) жумуш таппай кор болушат. Бала кезинен эмгектенип көнгөндөр чоңойгондо иш издеп башка мамлекетте кор болушпайт. Эмгеги бардын өнмөгү бар болот. Эми жакшы маанайда сабагыбызды аяктайлы, барыңардын эмгегинер да, өнмөгүнөр да болсун.

Тема: Текеберчиликтин зыяндуулугун түшүндүрүү

Сабактын максаты: окуучуларга текеберчиликтин зыяндуулугун түшүндүрүү, снобизм жөнүндө маалымат берүү, адептик аң-сезимдүүлүккө тарбиялоо.

Сабактын жабдылышы: “Текеберчилик (бой көтөрүү, менменсинүү) – терс моралдык сапат, башка адамдарды теңсинбей, компоюу, көөдөнүн көтөрүү, б.а. адамга кокурайып, сыйлабаган мамиле кылуу”, “Сноб – капиталисттик коомдо бардык моданын артынан түшкөн, аристократтык жогорку катмардын кылык-жоругун сокур ээрчиген, акылы аз адам”- деген сүйлөмдөр доскага илинет.

Сабактын жүрүшү:

- 1) Уюштуруу.
- 2) Лекция. Класс жетекчи: Азыркы мезгилде коркунучтуу социалдык дарттардын бири – текеберчилик, сноб (капиталисттик коомдо аристократтардын кылык-жоругун сокур ээрчиген, акылы аз адам), көөдөнүн көтөрүү, Батыштын маданиятынын сырткы формасын туурап, моданын артынан түшүү. Аларды тууроо менен жаштар Батыштын, Чыгыштын товарларын керектөөдө жана аны пропагандалоодо. Мугалимдер мындай «дарттын» ар кандай формаларын көрүүдө. Психологдор балдар менен өспүрүмдөрдүн бул багыттагы активдүү аракетин белгилешүүдө. Ата-энесинин мүмкүнчүлүгү балдарынын талаптарын канааттандыра албаган учурда алардын агрессивдүү сезимдери козголуп, үй-бүлөгө проблема түзүүдө. Мындай багыттагы өспүрүмдөр кийимге, соткага ж.б. жетсе, манчыркап, текеберденүүдө. Батыштын субъективдүү маданиятын кумир туткан өспүрүмдөр космополитизмди (грекче мекенсиз деген маанини билдирет) жактайт. Бизде өзүн жер жүзүнүн адамымын, Ата-журтсуз адаммын деп эсептеген, патриоттуулукка каршы күрөшкөн, өз улутун, Ата-журтун танган, элинин сыймыгын түзгөн маданиятын чанган, аны жактоочуларды четке каккан жаштар пайда болду. Космополитизм – дүйнөлүк масштабдагы өзүнчө бир агым. Аны айрымдар башка элдерди көз каранды кылып, баш ийдирип турууга пайдаланышат. Анын негизги максаты – өз улутунун маданий салттарын, кылымдар бою түзүлгөн көркөм адабий баалуулуктарын тануу, аны саясий күрөштө жетекчиликке алуу.

Космополитизмге кызыккан жаштар өз тилин, динин, каада-салтын жээришип, Батыштын китептерине кызыгышат. Ал (космополитизм) орто кылымда (А.Македонскийдин мезгилинде) католик чиркөөсүнүн ойлоп тапкан идеологиясы экендигин көпчүлүк снобдор билишпейт, ошондой эле маңкуртчулуктун “илдетине” кабылганын түшүнүшпөйт. Азыр сөз ошондой агымга кирип кеткен, текебер өспүрүмдөр жөнүндө болмокчу.

Классикалык адабияттарга (Чайлд Гаролддун мезгилине) кайрылсак, мындан эки жүз жыл мурда эле мындай социалдык дарт болгон экен. Бирок ал мезгилде мындай «дартты» келесоолук катары кабыл алышкан (б.а. коом соо болгон), азыр мындай одоно, уятсыз, адепсиз, зыяндуу нерсени жаштар нормага айландырууда. Мындай социалдык дарт – жаштардын рухий чабалдыгынын натыйжасы. Тилекке каршы мындай социалдык дартка азыркы жаштардын аз эмес бөлүгү чалдыгып калгандыгы өкүндүрөт. Бул агым жаштардын программасына айланган (А.А. Замостьянов). [28, 269-б].

Батыштын субъективдүү маданиятын туурагандар – согушчул атеизмди, альтернативасыз индивидуализмди жактырышат, өзүн өзгөчө жакшы көрүп, өзгөлөрдү жек көрүшөт, бирок жек көрүүсүн билгизбейт. Алардын «акылдуулугу ар кимди кызыктырат» (снобдор ушинтип ойлошот), анткени ар кимдин «ачкычын» таап, өз оокатын кылып жүрө берет, өзүн башкалардан жогору коет. Айрым учурда алардын кекирейгендиги жек көргөндөрдүн көпчүлүгүнө белгилүү болуп калат. Мындай текеберчиликти сектанттардын (иеговисттердин, муниттердин) этикасынан байкоого болот. Алардын мотиви – “биз кандай жакшы адамдарбыз, башкалар кандай жаман адамдар, алар – тозокко түшүүчүлөр”. Алар мүкүнчүлүгү болсо, жардам беришет, бирок анын мотиви жакынын жакшы көрүү эмес, өзүнүн «айкөлдүгүн» көрсөтүү. Алардын «жакындары – коркунучтуу адамдар», Инжил жөнүндө сөз кылса, тез эле көөдөнүн көтөрүп, «мал сыяктуу адамдар» жөнүндөгү сөзгө өтүп кетишет. Ким бардыгынан жакшы кийим киет экен, ким эң жакшы машине минет экен, ошого өзгөчө маани беришет, азыр акыркы модалуу кийимдерди кийүү боюнча жарыяланбаган конкурс жүрүп жаткан коомдо жашап жаткан сыяктуу жаштар бар. Бул агымдагы жаштардын арасында тектүү жердин уул-кыздары да бар. Алардын карманган мотиви – мен элден кем бекем? Аларга өзүн өзү сүйүү, менменсинүү, туугандарын шылдыңдоо, кемсинтүү ж.у.с. сапаттар мүнөздүү. Голливуддун жылдыздарын туурагандарды «эстетикалуу» деп аташат.

Элди ЖМКда келекелөө – жакшы адеп сыяктуу көрсөтүлүүдө. Көпчүлүктү жек көрүү менен «плебей» (Байыркы Римде башы кулчулуктан бошонгону менен саясый жактан укуксуз төмөнкү таптын адамы, орто кылымда жашаган шаардын кедей-кембагалы), «лох» (самсаалаган, тамтыгы кеткен кийим кийинген адам), «пролетарий», «кара таман», «чмо» (моралдык жактан артта калган) ж.б. жарлык тагышат. Алардын лексиконунда «коха» (колхоз), «маданиятсыз», «билимсиз», «наадан» ж.у.с. сөздөрдүн синонимдерин көп колдонуп сүйлөшөт. Мындай сөздөрдү колдонуу алардын “арткычылыгына” далил катары түшүнүшөт.

Шаардык досторунун арасында өзүнүн алпештеп баккан ата-энесинин

сырты жупуну болсо, алардан уялган жаштар бар. Неберем келсе жесин деп, сары май куюп сактаган, пенсиясын топтогон, чоң-ата, чоң-энесин бир жылда бир көргөн, барса да алардын көңүлүн көтөрүү үчүн эмес, өз кызыкчылыгы үчүн барган жаштар бар экендигин кантип жашырабыз? Бармактайынан камкордук көрүп, билим берген Ата-мекенинин экономикалык абалы начар болсо, экономикалык потенциалы андан жогору Ата-мекенди артык көрүп, алардын жарандыгын алган жаштар көбөйүүдө. Азыр Россиянын, Американын ж.б. жарандыгын алып кеткендерди «азамат» дешип, патриоттук сезимден куру калган адамдар көбөйгөн. Кыргыздар мурда «Эл менен көргөн улуу той, эл көргөндү көрөбүз», «Жакшы болсо, бир дөңдө, жаман болсо бир чуңкурда болорбуз» дешкен. Элден бөлүнгөндү «эл безер» - дешип айыптаган.

А.А. Замостьянов белгилүү окумуштуулардын арасында «мал сыяктуу класс», «каламбур» (бир нече маанилүү окшош сөздөрдү тамаша иретинде бура сүйлөө) деген сөздөрдү колдонуп сүйлөгөндү адатка айландыргандар бар экендигин жазат. Анткени окумуштуулардын арасында өзүн элиталуу (тандалмалуу) адамдардын катарында сезгендер бар. Адамдарды «койлор, килейген микробдор» дегени – текеберчиликтин натыйжасы. 1993-жылдан баштап «жаңы орустар» (байлар) үчүн «Комильфо» деген программа пайда болгон. Анда «светский» (аристократиялык) жаңылыктарды, «клубдагы жашоодон обзор» деген сыяктуу демине нан бышкан журналисттердин официалдуулуктун илеби уруп турган сөздөр айтылып, куудул артисттердин шылдыңы нормалдуу көрүнүшкө айланган. Кыргыз артисттери аларды туурап «Тамашоу», «Мыскыл жана тамашаларды» берип турган. «Чындыгында кайда барсаң какмар-шакмар пролетариат адамдар жашаса, Салтыков-Шедринди окуган адамдардын духундагы репортаж жазуу кыйын» -деген сыяктуу сүйлөгөн текебер журналисттер пайда болгон. «Адамдарды каптаган мындай апааттуу оору (жаман адаттардын тарашы) чочко тумоосунан жана түлкү тифинен да жаман»- дейт (А.А. Замостьянов) [28, 269-б].

«Бүткүл дүйнөнүн пролетарлары бириккиле»-деген ураан Советтер Союзунда бардык газеталарда басылчу. 1993-жылы байлар жокко эсе болчу. Биз бүткүл дүйнөнүн пролетарлары бириккен сыяктуу абалда жашаганбыз. Байлар эл ичинен бөлүнүп чыгары менен прессада «жалпы элдин эстетикалык табити өнүкпөй калган, алар жарашыксыз кийинет»-деген сыяктуу сөздөрдү айтып, жардыларга агрессиялуу мамиле кылгандар пайда болгон. Улуксунуп, кабагын салып (бой көтөрүп) кароо, менменсинип сүйлөө текеберлер үчүн – “жогорку баалуулук”. Айрым снобисттерге Гитлердин идеологиясы жагат. Айрым христиан ынанымындагы окуучулар крест чабуулуна чыккандарды жактырышат. Улуу Ата мекендик согуш жөнүндө алардын өз мифологиясы бар. Чыгармачыл элитага чыгып алган текебер журналисттер экономикалык кыйынчылык мезгилинде чымырканып билим берип жаткан системаны шылдыңдаган учурлары да болгон.

«Эл артисти», «элдик сүрөтчү», «эл агартуунун отличниги» ж.у.с. реалдуулукка туура келбеген наамдарга айрымдары «жетишип», даражасы

жогорулай түшсө, чычайгандардын да балдарга терс таасири тийди. Субординация (кызматы боюнча кенжелердин чоңдорго кыңк этпей баш ийүүсү) боюнча бөлүнүп мамиле түзүү да жаштарга өз «тарбиялык ишин» жүргүзүп жатат. Буларды окуучулар көрүшкөн, анын кыздарга өзгөчө терс таасири тийгендиги эми көрүнүп жатат. Аларды туураган кыздар «кыргыз жигитин сүйүп, бул жерде кор болгондон көрө американецке, немецке, еврейге тийип кеткен жакшы»-дешет. Алар: «камфорттуу үйдө гана жашап, ресторанда гана тамактанышы керек, ичкиликтин да өзгөчө даамдуусун ичиш керек», «алар искусствону сүйөт». Ал кыздар сөздүн бир үндүү тыбышына басым жасап сүйлөшөт. Орфоэпиянын (сөздү үлгүлүү, так айтуу) эрежесин билбеген, жергиликтүү диалект менен сүйлөгөн жигиттерге үтүрөңдөп, карашат. Кыргызча сөздү орусча, англисче акцент (сөздү айтуудагы өзгөчөлүк) менен сүйлөгөндү жакшы көрүшөт же «орус, англис тилинде сүйлөгөн артыгыраак». Кыргызда: “Кыз жаманы – кыроо, уул жаманы – уйгак (б.а. жабышса чыкпаган айыкпас дарт)”, “Кызың жаман болсо, жети атаңа жетээр, аттиң ай деп өмүрүң өтөөр”, - деп айтылчу. “Кызга кырк үйдөн тыюу”, “Кыздуу болсоң, көздүү бол”. Булар элдин кылымдаган тажрыйбасынан келип чыккан нускалуу ойлор. Бул макалдар азыр элдин эсинен чыгып кеткен сыяктуу.

«Жакын тууганын жек көрүү – жакшы эмес»-деген сөздү укса, «Таң калыштуу сөз го, тууганың акмак болсо, жек көрөсүң да»-деп айтууга даяр болгон, ал агымдагы өспүрүмдөр азыр көбөйүп бара жатат. Анткени Батыштын индивидуализмин тандагандар Батыш адамы ой жүгүрткөндөй ой жүгүртүшөт.

Гимназияда, лицейде окуган балдар жалпы билим берүүчү мектепте окуган балдарга тыңсынышат. Бир эле мектепте окуган балдар ата-энесинин статусуна, байлыгына, өзүнүн мектептеги ийгилигине жараша бөлүнүп, бири-бирине тыңсынышат. Балдардын бири кыр көрсөтсө, экинчилери басынган абалда калышат. Азыр мектептерде окуучулардын айрымдары көбүнгөн, айрымдары жүдөгөн абалда чоңоюп жатышат. Эми сурооңор болсо бергиле.

3) Бышыктоо. Окуучу: Эмне үчүн бир аз эле ийгиликке жеткен окуучулар текебердене баштайт?

Мугалим: Анткени. социалисттик система биздин элге өзгөчө эксперимент жүргүзүптүр, мектептерде ыймандык тарбияга жеткиликтүү камкордук көрүлбөй келиптир, мектеп окуучулары мындай өзгөрүлгөн шартка даяр эмес экен, азыр да мындай жаштар менен иштөөгө жеткиликтүү камкордук көрүлбөй келе жатат. Текеберчилик – биздин коомдогу коркунучтуу рухий дарт.

Окуучу: Снобизм деген эмне экен?

Мугалим: Англияда дворяндык буржуазиялык коомдо пайда болгон агым, аристократтык моданы, талаптарды, эрежелерди сактоо, бул талаптан сыркары жүрүм-турумдагы адамдарды тоотпогон, барктабаган мамиле кылуу.

Окуучу: Кээде элдик нускалар, аксакалдардын адептик тарбиясы кайда

кеткен же алар таасирсиз болуп калганбы,-деген ойго келесиң.

Мугалим: Ооба, кыргызда: “Мактанчаактын арканы чирик”, “Текеберден кудай безээр”, “Бой көтөргөн суук көрүнөт, орой сүйлөгөн жек көрүнөт”, “Кесирдүү башка келген бактыны кетирет”, “Кесирдүүнүн оозунан кесепеттүү сөз чыгат”-деп айтылчу. Жогоруда айтылгандар – кесепеттүү сөздөр экенин билгенибиз оң, аларды түшүнүшүбүз керек. (Мугалим “Чөнтөгүң кабат-кабат болгон менен, (рухий) дүйнөң жарды, дүйнөң жарды, дүйнөң жарды” (Ш.Дүйшеев. Кайдыгерлик.) -деген ырын окуп берет).

Окуучу: Текеберчиликтин, снобизмдин кандай зыяны бар? Кыздары, уулдары мекенин чанып жатса, өлкө кантип өнүгөт? Биздин Ата мекенди ким сүйүш керек?

Мугалим: Эң жакшы суроолор коюлду. Буга ким кандай жооп берет? (Окуучулардын жоопторун угуп, сабакты жыйынтыктайт). Эми сабакты жыйынтыктайлы.

4) Жыйынтыктоо: Биз кайсы алыбызга текеберденебиз? Текеберленген адам тоонун чокусуна жеткен адамга окшош экендигин түшүнгүлө (эми мындан жогору көтөрүлө албайт), текебер адамда рухий өнүгүү болбойт. Рухий жактан өнүгүү болбосо, адам (коом) бакытка жетпейт. Ал эми материалдык абалы өзүнөн төмөндөргө кайрымдуулук болгон коомдо рухий өнүгүү болот, муну түшүнүү керек. Биз ата-бабалардын жүрүм-турумунан, тарбиялык системасынан алыстап баратабыз. Ага бир аз жакындасак эле басынгандай сезебиз. Ушунубуз ата-бабаларыбызды урматтоого жатабы? Ата-бабалардын таалим-тарбиясын толук эсибизден чыгарабызбы? Биз ата-бабаларыбыздын таалим-тарбиясын урматтабасак, биздин балдар бизди урматтамак беле?! Жок. “Өткөндү тапанча менен атсаң, келечек сени замбирек менен атарып унутпагыла”. Ага жол бербешибиз керек. Ата-бабаларыбыз бизге “Бар болсо көппөй, жок болсо чөкпөй” жашоону осуят кылган.

Тема: Жакшы – ой туу, жаман ой – уу

Сабактын максаты:

- ой соолук маданиятын калыптандыруу,
- жаман ойдун зыяндуулугун түшүндүрүү,
- позитивдүү ой менен жашоонун маанисин түшүндүрүү.

Сабактын жабдылышы:

Доскага төмөнкү учкул сөздөр жазып коюлат:

- “Адам бирөө жөнүндө берилип тымызын жаман ойлосо, анын көрө албас, ичи тар, кызганычтуу ойлору адамдын өзүнө күчөп кайрылып келет, нервин бузат, кыжаалат кылат. Ошентип көзөмөлдөнбөгөн ойлордун зыяны адамдын өзүнө тиет. Жакшы ойлор өзүнө жакшы ойлорду тартат, жаман ойлор өзүнө зыяндуу ойлорду тартат”. Вильям Фолькер.
- “Ойлобой берген убада адамды азапка салат, аракет этээринден мурда ойлон” Махабхаратта.

- “Эч ким айыга албас үч нерсе бар: башкалар жөнүндө жаман ойлоо, коркуу, ичи тардык. Эгер бирөө жөнүндө жаман ойлосоң аны аткарба, корксоң Жаратканга ишенип жолунду улант, ичи тардыкты сезсең аны аткарба” Мухаммед ибн Абдулла.

Сабактын планы

№	Көнүгүүлөр	Убакыт
1	Уюштуруу.	5 мин
2	Жаңы тема.	15 мин
3	Бышыктоо, көнүгүү-1. Жакшы ойлорду ойлоп табууга, жаман ойлорду тыюуга машыктыруу.	10 мин
4	Көнүгүү-2. Ой соолук маданиятын калыптандыруу.	10 мин
5	Жыйынтыктоо.	5 мин

Сабактын жүрүшү

1. Уюштуруу. (5 мин)

Максаты: окуучулардын көңүлүн жаңы темага буруу.

Мугалим: балдар, Асан стадионго барып футбол ойноп келүү жөнүндө ойлоду, Үсөн үй чарбасы жөнүндө камкордук көрүүнү ойлоду, Асан менен Үсөн бири-биринин ойлогон оюн аткарышы мүмкүнбү?

Күтүлүүчү жооптор:

- Жок, мүмкүн эмес.
- Адам көбүнчө өз оюндагысын аткарат.

Жыйынтык: Адам эмнени ойлосо, ошону аткарат.

2) Жаңы тема. (15 мин)

Максаты: **Жакшы, жаман** ойдун маанисин түшүндүрүү.

Ой – психикалык энергия. Ой аркылуу адам сезимин башкарат. Ой сезимдин алдында жүрөт. Адамга биринчи ой келет, аны сезим ээрчип жүрөт. Адам эмнени ойлосо, ошону кылат. Адам китепканага барып, китеп окуйм деп ойлосо, китепканага барат, дискотекага барам десе, ошол жакка барат (б.а. адамдын жүрүм-турум багытын ой аныктайт). Архитектор курулуштун долбоорун даярдайт (ал ой аркылуу ишке ашат), анан үй курулат. Ой – эң күчтүү курал. Ким өз оюн башкара билсе, каалаган максатына жетет. Улуу акылмандар, жазуучулар, окумуштуулар оюн башкара билишет. Жазуучулардын чыгармачыл ойлому, элестетүүсү, фантазиясы күчтүү болсо, окумуштуулардын логикасы, акыл ой чабыты күчтүү болот. Алар максаттарына жетээрин алдын ала көрүп турушат. Инсандын ой жүгүртүүсү (аң-сезимдүүлүгү) анын жүрүм-турум адебин аныктайт. Адамга жакшылык кылууну максат кылган адам, аны ишке ашырууга аракеттенет, жамандык кылуу жөнүндө ойлонгон адам аны ишке ашырууга аракеттенбесе да ниети бузулуп турат.

Адам кыялында эмнени ойлоп, элестетсе, ал ойлор кайра-кайра кайталана берсе, ошол ойлор ишке ашат (материзацияланат). Ойдон этият

болуш керек. Эгер жакшы эмес ойлор ниетиңе келсе, ал ойдон баш тартуу керек. Эгер ал ойду ишке ашырам деп ниет кылса, качандыр бир мезгилде (өзү эле) ишке ашып кетиши мүмкүн. Адамдын ниетинде тазалыкка, адилеттүүлүккө, боорукердүүлүккө, сүйүүгө, жумшактыкка умтулса анын ою ак болуп тазарып, аракети жакшылыкка багыт алат.

Ак ой, туура ой, оң ой, таза ой, адал ой, ырас ой, өрүштүү ой ж.б. ойлорду позитивдүү ой дешет. б.а. тажрыйбага жана фактыга негизделген, оң, туура, таза, ак ж.б ойлорду позитивдүү ой деп аташат. Позитивдүү ойлор адамды аракетке салат, ийгиликке жеткирет, бактылуу кылат.

Адам оюнда жамандыкка, арамдыкка, сарандыкка, көрө албастыкка жол берсе, ою булганып (негативдүү болуп), аркети (бирдемени) бүлдүрүүгө, талкалоого, жамандыкка багытталат. Негативдүү ой деп – арам ой, жаман ой, кара ой, терс ой, бузуку ой, туура эмес ж.б. ойлорду аташат. Негативдүү ойлор адамды уурулукка, чыр-чатакка, каракчылыкка, баңгиликке, аракеттикке, бейбаштыкка (хулигандыкка), сойкулукка ж.б. терс адаттарга чейин жеткирет, алар адамды санаага салат, өкүнүчкө алып келет. Негативдүү ойлордон кутулуп, позитивдүү ойлорду ойлогон дурус, анткени адамдын ою сөзгө айланат, жан кейитээр сөз айтылбай, жакшы сөз айтылганы дурус, анткени ал башканын да, өзүнүн да маанайына, жүрүм-турумуна таасири тиет, жүрүм-турумдун адептүү болгону дурус, анткени ал адатка айланат, жаман адаттан кутулуп, жакшы адатка көнүккөн дурус, анткен ал сиздин адамдык сыпатыңызды аныктайт, адамдык сыпатыңыз тагдырыңыздын бактылуу же бактысыз болушуна таасир этет.

3) Бышыктоо. Көнүгүү-1 (10 мин)

Максаты: Жакшы ойлорду ойлоп табууга, жаман ойлорду тыюуга машыктыктыруу.

Мугалим: Балдар, төмөнкү тезистерди (ойлорду) уккула, буга ким кандай кошумча киргизет?

- Абу Халид аль-Газали (1058-1111) “Билим алуудан алыстаткан бардык байланыштарды үзүү керек. Себеби ойлор чачкын болсо адам өзүн курчаган чындыкты түшүнүү жөндөмүн жоготот.”
- Барыдан мурда илим издөөгө бел байлаган адам көрүнгөндүн оюн уга берүүдөн кармануу зарыл, бу анын акыл-эсин чаташтырып, алсыздандырышы мүмкүн.
- Акыл-эс ээлери түшүнүшөт, адамдын оюнун тазалыгы эң маанилүү. Ойдун тазалыгы – жарым ыйман. Адамдын ою кир болсо анын шору.
- Адамдын ойлогон ою, ишеними жана жасаган ишинин ортосунда ажырым болбош керек. Бирди ойлоп башканы сүйлөгөн адам эки жүздүү. Эки жүздүүлүк элибизде катуу айыпталат. Анда инсандык касиет өлөт (аль-Газали).
- (Эл жөнүндө) бузуку ойдон сактангыла, чындыгында бузуку ойлор – жалган пикир. (Бузуку ой адамды бузат. Бир адамдын бузулушу — шаардын бузулушу. Бир үй-бүлөнүн бузулушу — коомдун бузулушу.) Мухаммед ибн Абдулла.

- Жер эненин флорасы менен фаунасынан адамды айырмалап турган нерсе – бул ой, аң-сезим, идея. Адам ой менен жашап, ой менен азыктанат. С.О. Байгазиев.
- Ой байлыктын, ийгиликтин, бардарлыктын, улуу ачылыштардын жана жетишкендиктердин булагы. М. Клод.

Күтүлүүчү жооптор: Адамдын жашоосу бактылуу, иши ийгиликтүү болуш үчүн оюн оңдош керек. Адамдын ою оңолбой, жашоосу оңолбойт.

Мугалим: Акыркы мезгилде прессада, радио, телеберүүдө, эл арасында ушак кептер, жаман прогноздор (илимий маалыматтарга таянып алдын ала айтуу), негативдүү ойлор көбөйүп бараткансыйт. Мындай кептин баарына ишене бериш керекпи?

—Жок. Дүйнөнү жаман линза менен кароого болбойт. Дүйнө чоң, масштабдуу, жамандыгы жок эмес, ансыз жакшылыктын баркын толук түшүнө алмак эмеспиз, бирок толугунан караганда дүйнө жакшы, татынакай.

—Ойдун тазалыгы жөнүндө кандай макал-лакаптарды билесиңер?

– “Жакшы ой – туу, жаман ой – уу”. “Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт” (балдарды угат, мугалим өзү кошумчалайт).

Мугалим: Позитивдүү (негативдүү) ой формалары жөнүндө эмне билесиңер? (Окуучуларды угат). Ой формасы дегенибиз – адамдын тынымсыз ойлорунун натыйжасында пайда болгон энергия камтыган, маалыматтуу программа, багыт (А.Свияш). Ой формасы дегенибиз – аңдын (подсознание) түпкүрүндө, сезимде терең бекем орногон образ. Ал (ой формасы) адамдын жүрүм-турумуна, ден-соолугуна таасир этүүгө жөндөмдүү б.а. жакшы ой пайдалуу, жаман ой зыяндуу. Адамдын тагдырына, ден-соолугуна позитивдүү ойлордун оң таасири тиет, (мисалы, буйруса ишим ийгиликтүү болот). Негативдүү ойдун адамга терс таасири тиет (мени эч ким жакшы көрбөйт, мен жөндөмсүзмүн). “Адам терс (жаман) ой формасын, оң (жакшы) ой формасына которсо (алмаштырса), б.а. ойго келген негативдүү ойдун ордуна жакшы ой ойлоп тапса, адамдын турмушунда оң (жакшы) өзгөрүүлөр болот”- деп ырасташат психологдор. Ошондуктан психологиялык адабияттарда аффирмация (позитивдүү ойду кыскача, так айтуу) колдонулат. Керектүү аффирмацияны кайталай берген окуучу өзүнүн чече албай жүргөн проблемасын чечип кетет. Муну бир дагы предмет силерге үйрөтпөйт. Силер көпкө чейин жаман окуяны көз алдына элестетип, коркуп, ойлой берсеңер, эртедир-кечтир ошол окуя ишке ашат (андан алыс кылсын). Так ошондой эле жакшы окуяны тилеп, көз алдына элестете берсе, ошол элестеткен окуя ишке ашат. Өзүңөр максат кылган жыйынтыкты, окуяны элестетип машыгуу оюңарга келбейт [60]. Силердин проблемаңардын көпчүлүгү ушуну менен байланыштуу (Р.Стоун). Мисалы, окуучунун өзүн баалаган баасынан мугалимдин койгон баасы төмөн болгон учурда бала негативдүү ойго келет. Мугалим объективдүү баалабай койгон сыятуу “баамдап” капа болот. Чындыгында кеп мугалимде эмес, окуучу материалды толук түшүнүп турганы менен баяндап бере албагандыгында же өзү каалаган натыйжаны элестете албагандыгында. Окуучуга негативдүү (жаман) ой кылт этип кирсе, ал ой кийинки проблеманын себепкери болот. Ошентип окуучу негативдүү

ойлордун айлампасынан (тегерегинен) позитивдүү ойго чыга албай калат да, кыйналып өсө берет. Негативдүү ойлордун жыйындысы адамдын ден-соолугуна, жүрүм -турумуна, психикасына терс таасир этип, дарттын, психикалык проблеманын жаралышына себепкер болот. Ой соолук маселесине жеткиликтүү көңүл бөлбөгөндүктүн натыйжасында адамдын ден-соолугунда, психикасында проблема көбөйүшү мүмкүн . Ошондуктан ой соолукка көңүл бөлгөнүбүз туура.

4) Көнүгүү - 2 (10 мин)

Максаты: ой соолук маданиятын калыптандыруу.

Мугалим: Балдар, “Ою соонун бою соо” деген макалды кандай түшүнөсүңөр?

Күтүлүүчү жооптор: Ой соолугун камсыз кыла албагандын ден соолугу чың болбойт. Кыргыздар ошондуктан: «Ою соонун бою соо, ою соонун жаны соо»- дешкен. Ою тазаланбагандын дили таза эмес, дили таза эместин ден-соолугу проблемалуу. Ою соонун дени-карды соо, дени соонун руху соо болот (в здоровом теле здоровый дух). Ою соо адамдын аурасы (биологиялык талаасы) таза болот. Ою соо адам сүйкүмдүү болот. Адам аруу болуш үчүн ою таза болуш керек. Оюң оңолбой ишиң оңолбойт (балдар кошумчалашат).

Мугалим: “Ой түбүндө алтын бар, ойлой ойлой табасың”-деген макалды чечмелегилечи.

Күтүлүүчү жооптор: Жазуучулардын чыгармасы, окумуштуулардын илимий жаңылыгы акылмандын таамай сөзү – ой продукту. Ойлогон адам жаңы нерсе жаратат, жазат, ачат.

Мугалим: Адамды кандай ой туура эмес жолго салат?

Күтүлүүчү жооптор: Материалдык байлык топтосом, бийликке жетсем, элден мен артык болсом, ашып кетсем, жеке өзүм пайда тапсам ж.у.с. эгоисттик кызыкчылык менен чектелген ойлор адаштырат.

Мугалим: Эл оюн кандайча өзгөртсө туура жолго түшөт?

Күтүлүүчү жооптор: Элдин акыл-эси кандай жол менен материалдык баалуулуктарды топтосом, деген ойго кошумча, кантип маныздуу жашасам, акыйкаттыкты таанысам, туура жол тапсам, артыман соо урпактарды калтырсам, оюм терен, акылым тунук, адамдык сапатын бийик, ыйманын ыйык, ички дүйнөм бай, өзүм сүйкүмдүү болсом, элге жакшылык кылсам,- деген ойго өзгөртсө туура болот.

Мугалим: Япониялык окумуштуу доктор Масару Эмото төмөнкүдөй эксперимент жүргүзгөн. Бир эле сууну бир нече жүздөгөн чөйчөктөргө куйган. Ар бир чөйчөккө динамиктен ар башка сөз, фраза, сыйынуу, ыр, музыка ж.б. угузган. Бир нече убакыттан кийин ар бир чөйчөктөгү сууларды микроскоптон караганда, татынакай, кооз формалардан баштап, өтө серт формага, массага, кристаллга чейин өзгөргөн. Сүйүү темасындагы жагымдуу сөздөрдү, рахмат деген сөздү уккан чөйчөктөн жакшынакай сүрөт көрүнгөн. “Сен келесоосун, мен сени өлтүрөм” ж.у.с. жагымсыз сөздөрдү уккан чөйчөктөн түрү суук формадагы сүрөт көрүнгөн. “Сен дүлөйсүң” деп деп жазылган бөтөлкөгө караганда “рахмат” деген сөз жазылган бөтөлкөдө

татынакай форма пайда болгон. Өтүнүч жазылган бөтөлкөгө караганда буйрук жазылган бөтөлкөдөгү сүрөттүн формасы жаман болуп чыккан. Оор рок музыка уккан чөйчөктөгү суудан чети үзүлгөн жара сыяктуу сүрөт көрүнгөн, б.а. оор рок музыка агрессияны күчөтөт, ден-соолукка зыяндуу. Сыйынуу, (жакшы) дуба уккан чөйчөктөн татынакай формадагы сүрөт чыккан. Адамдын денесинин 70-80% суудан турат. Жердин 70-80%ин суу түзөт. Бири-бирибиз жөнүндө жакшы ойлоп, жагымдуу сөз айтып, Кудайдан элге ыйман, насип, жакшылык тилеп, эл ичинде өзүнө жакшылык тилеп дуба кылган пайдалуу экен.

5) Жыйынтыктоо. (5 мин)

Мугалим: Ой соолук маданиятына көнүгүү үчүн: кыска сүйлө, кыска сүйлөгөн таланттуулуктун белгиси, оюнду так баянда. Аз сүйлө, аз сүйлөсөң да саз (маанилүү) сүйлө. Жогорку максатка умтул. Башкалардын сага кандай мамиле кылышын кааласаң, аларга так ошондой мамиле кыл. Башкалар жөнүндө жаман ойлобо. Аң-сезимге келген негативдүү ойду позитивдүү ойго айландырып, системалуу көнүк. Бош убактыңда өзүң жөнүндө ойлонуп, адептик аң-сезимдүүлүгүңдү өркүндөт. Жаман сүйлөбө, жаман сөз жаман ой жаратат, ал жүрөккө бүлүк салат, аң-сезимди караңгылык каптаган сыяктуу жагымсыз ойлор, сезимдер каптайт. Көп сүйлөбө, көп сүйлөгөн адамды маңыз дейт. Маанисиз сөздөрдү сүйлөбө, алар сенин өзүңдүн аң-сезимиңе да, башкалардын аң-сезимиңе да керексиз ой салат. Көзүң жетпеген, далилсиз сөздөрдү айтпа, кийин уят болушуң мүмкүн. Бар болсо көппө, жок болсо чөкпө, алардын экөө тең адамды жаман ойго салат. Адамды бактысыз кылган нерсе – анын жаман ойлору экенин унутпа, бактысыздын чөйрөгө терс таасири бар, системалуу жаман ойлогон адам жамандыктын үрөнүн себет. Күнүгө оюнду тазалоого көнүк, мээрим, жакшы көрүү сезими менен ниетинди оңдо. Өзүңдү да жакшы көр, өзүн жакшы көргөн өзгөгө мээрим тартуулашы мүмкүн, өзүн жакшы көрбөгөн өзгөнү жакшы көрө алабы? Мээрим төгө алабы? Акыйкаттыкты түшүнүүгө умтул, адамдын аң-сезимдүү акыл-ой аракети өнүгүүгө алып келет. Материалдык баалуу нерселер эскирет, бүлүнөт, жок болот, рухий баалуулуктар эскирбейт жана жоголбойт. Адамдын рухий баалуулукка умтулганы туура жол таап кетет.

Сабактын темасы: Туура ынанымды калыптандыруунун мааниси

Сабактын максаты:

- окуучуларга туура ынанымдын маанисин түшүндүрүү,
- туура эмес ынанымдын зыяндуулугун түшүндүрүү,
- туура эмес ынанымды туура ынамынга өзгөртүп машыктыруу.

Сабактын жабдылышы: Доскага төмөнкү учкул сөз жазып коюлат. «Анда (в подсознании) жаңы ынаным жаралса, адамдын алдында жаңы реалдуулук жаралат, ынаным өзгөрсө, реалдуулук өзгөрөт» Дж. Кеко.

Сабактын планы:

№	Көнүгүүлөр	убакыт
---	------------	--------

1	Уюштуруу.	5 минут
2	Лекция.	15 минут
3	Бышыктоо. Туура эмес ынанымды туура ынанымга алмаштыруу.	10 минут
4	Терс ынанымды оң ынанымга алмаштыруу.	10 минут
5	Жыйынтыктоо.	5 минут

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу. (5 мин)

Максаты: окуучулардын көңүлүн жаңы темага буруу.

Мугалим: Эмне үчүн адамдын ынанымы онолбосо, жашоосу онолбойт, эмнеге ынанымы туура адамдардын иши ийгиликтүү болот?

Күтүлүүчү жооптор: туура эмес ынамдагы адам туура эмес ойлонот, туура эмес аракеттенет.

2) Лекция (15мин). Ынаным деп – калыптанып калган ойдун, көзү жеткен пикирлердин топтомун түшүнөбүз. Адамдын жүрүм-турумунун проблемалуулугунун бир себеби – алардын (туура эмес) ынанымы. Адамдын ынанымы туура болсо, реалдуу турмушу – көңүлдүү, чечимдери оптималдуу болот. Ынанымы туура эмес адамдын иши ийгиликсиз болот. Ынанымы туура адамдын иши илгерилейт. Ошондуктан адамга дайыма туура (туура, оптимисттик) ынанымда жүргөн дурус. «Мени кайсы эле жырлаган турмуш күтүп турат дейсиң» - деген ынанымдагы адамды чын эле жырлаган турмуш күтүп турбайт.

Эгерде адамдын мээсинде чектелген көз караш терең ынанымга өтүп кетсе, аны кеңейтиш үчүн улам, жаңы позитивдүү идеяны иштеп чыгуу керек. Аң-сезимдүү түрдө ынанымын, көз карашын иретке келтирип турган адам өрүштүү ойломго жетишет. Мындай адамды мээсине келип турган ойлор башкарбайт, ал өзү мээсине келип турган ойлорду көзөмөлдөп, аң-сезимдүүлүгүн өнүктүрөт. Көнүгүү аркылуу мээнин жашыруун сырын үйрөнсө болот. Туура ынанымга үйрөнүү үчүн практика жүзүндө машыгуу керек. Ынанымды позитивдештирүүдөн адамдын жашоосу позитивдешет (жакшырат). Буга ишенүү керек. Адам эмнеге ишенип, аны күтсө ошол болот. Көпчүлүк адамдардын бактысыз, шордуу болушуна өзүнүн ынанымы себепкер. Эгерде адам акылман- ойчулдарынын китептерин кунт коюп окуп, түшүнүп, анан өзүнүн көз карашын, ынанымын салыштырса (анализдесе), ал өзүнүн ынанымынын натыйжасында кыйналып жашап жүргөнүн түшүнмөк.

Ким адамдар (эл) менен мамиле түзүүдө кыйынчылыкка дуушар болсо, анда анын ынанымы, көз карашы туура эмес же ою таза эмес (оюнда таарыныч, көрө албастык, түшүнбөстүк ж.у.с. бар). Ден соолугу проблемалуу адамдын ою, көз карашы же ынанымы туура эмес. Акча-каражат жагынан кыйынчылыкка көп кездешкен үй-бүлөнүн акчага мамилеси туура эмес. Адам өзү: “Турмушун эшек араба, туулдун калдың балаага” деген ынанымда болсо, ал бир балээден кутулуп, башка балээге тутулуп өмүрү өтөт. “Бирөөгө кор дүйнө, бирөөгө зар дүйнө” деген ынанымда болсо, бир күнү кор болуп,

бир күнү зар болуп жашай берет. Негативдүү ынаным өзүнө окшогон терс ойлорду тартып турат. «Жоктун түбү жок болот» деп айтылат, б.а. «жок» дей бергендин “жогу” көп болот. Болгонго каниет кылганга (бул позитивдүү ойлом) буйруганын көрөт.

Анда (в подсознании) пайда болгон ынанымдардын негативдүүлөрүн тазалоого камкордук көрүп жашаш керек. Телевизордон, газетадан, журналдан туура эмес ынанымдагы авторлордун (негативдүү маалымат камтылган) чыгармаларын көрүп (окуп), ага ишенип алгандар, туура эмес ынанымдын рамкасынан чыга албай калышат. Мисалы: “Корупция гүлдөгөн өлкөдө адам кантип бактылуу болсун?”, “Ийгиликке жетиш үчүн эгоист болуш керек”, “Жарды мамлекетте жашаган адам кантип жарысын” ж.у.с. ынанымга келгендердин келечеги кең болбойт. Мындай ынанымдан кутулууга мисал катары орус элинин «Жыланды жуткан дыйкан» жөнүндө жомогун айта кетели. Дыйкан кожоюндун үйүнө келсе, ал шорпо берет. Шорпону ичип жатып дыйкан кашыкта кичине жыланды көрөт. Кожоюнду капа кылбаш үчүн шорпону (жыланы менен) ичип салат. Бир нече убакыттан кийин ооруп калган дыйкан кайра кожоюнга келет. Кожоюну ошол эле бөлмөгө киргизип, даары куюп берсе, кашыктан баягы жыланды дагы көрөт. Эми ал айтууга аргасыз болот. Кожоюн түндүктө (үйдүн төбөсүндө) илинип турган жааны көрсөтөт. Көрсө жаанын кашыктагы сүрөтү жылан сыяктуу көрүнөт экен. Дыйкан дарыны ичпей чыгып кетет, бир күндөн кийин оорудан айыгат. Ошол сыяктуу эле дүйнө, коом жөнүндөгү чектелген көз караш, туура эмес ынаным кыялында «жылан жутуп алган» дыйкан сыяктуу адамга терс аракетин аткара берет. Анын арты – рухий кризис, проблема, дарт. Адам ынанымы, көз карашы туура эмес экендигин түшүнгөндө гана аңдын терс аракети токтойт.

Адамдын бардык проблемасынын автору – өзү, б.а. өзүнүн ынанымы, ишеними же көз карашы. Адамдын аңында туура маалымат пайда болсо, турмушунда жаңы реалдуулук пайда болмок. Чичиков. Хлестаков ж.б. сыяктуу терс каармандар катышкан адабияттарды окуй бергендер, «Жакшы адам (дос) табуу кыйын» деген жыйынтыкка келет. Натыйжада эч ким менен таанышкысы келбей калат. Анткени анын «ынанымы» бар. Ал өзүнүн күнөөсүн сезбейт. Чындыгында ынанымы туура эместигин билбейт. Оң каармандар катышкан, достукту даңазалаган адабияттарды окуса, ынанымы өзгөрөт.

Адамга туура эмес ынанымын туура ынанымга, чектелген көз карашын чектелбеген көз карашка өзгөртүшү, ошого жараша аракети, аны ийгиликке алып келип, турмушунда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү, өзгөрүүлөрдү жаратат (Т.Бьюзен). Адамдын мээси адат боюнча аракеттенет. Эгерде өспүрүм өзүнүн мээсинде чектелген көз карашка, туура эмес ынанымга орун берип койсо, аны «тазалаш» үчүн карама-каршы позитивдүү ынанымды кайра-кайра кайталоону сунуш этүү керек. Бир мезгилде эски ынаным толук тазаланганда адам башкача сүйлөй баштайт. ***Элдин ийгиликке жетишпегендигинин, жардылыктын себеби, алардын ынанымынын туура эместиги, көз карашынын чектелгендиги менен түшүндүрүлөт.***

Аңдагы туура эмес ынанымды тазалоо – акылдын гимнастикасы, адептик аң-сезимдүүлүктү өнүктүрүүнүн татыктуу каражаты.

Миллиондогон адамдар өзүнүн азыркы абалы менен канааттанышат. Кыргызстандыктар да канааттанышат. Ошондуктан аны өзгөртүүгө аракеттенишпейт. Алар «жашоо оор», - деген сыяктуу ынанымга орун берип коюшкан. Мындай ынанымдагы адамга жашоо кыйын. Андан көрө “жашоо керемет”-деп ойлосо, кыйынчылыксыз күн көрмөк.

2) Бышыктоо. Көнүгүү-1. Туура эмес ынанымды туура ынанымга алмаштыруу (10минут).

Максаты: окуучуларды туура эмес ынанымын туура ынанымга алмаштырууга машыктыруу.

Мугалим. (Окуучуларды эки топко бөлөт). Балдар, силер туура эмес ынаным адамдын проблемасынын булагы экендигин түшүндүңөр. Азыр мен биринчи топко туура эмес ынанымды, экинчи топко терс ынанымды айтам, силер ага альтернативалуу туура (оң) ынанымды ойлоп тапкыла. Биринчи топко берилүүчү туура эмес ынанымдар:

а) Жүз жолдошуң болгуча, жүз сомунң болсун.

б) Дос күтүү кыйын.

в) Жамандын жолдошу көп, жанына пайдасы жок.

Биринчи топтун жооптору: а)Жүз сомунң болгуча жүз жолдошуң болсун. Жолдошу жоктун колдоочусу жок болот...

б) Кыйынчылыгы жок эч нерсеге жетишпейсиң, кыйынчылыкты жеңип дос күткөндөр көп, мен да кыйынчылыкты (буйруса) жеңем. Дос тапмак оңой, аны күтмөк кыйын, бирок досу жок адам – канаты жок куш сыяктуу...

в) Жолдош таппаган эр азат, жолдошу көптүн колдоочусу көп болот. Жолдошу көптүн олжосу көп болот. Жолдош таппаган эр өксүк, башчы таппаган эл өксүк...

Көнүгүү-2 (10 минут). **Максаты:** Терс ынанымды оң ынанымга алмаштыруу.

3)Мугалим: Эми балдар, мен экинчи топко чектелген (терс) ынанымды айтам, силер аны оң ынанымга которугула (Р.Стоун).

№	Мугалимдин сөзү	Экинчи топтун жооптору
1	Менин колуман эч нерсе келбейт.	Аракет кылгандын иши илгерилейт.
2	Менин мүмкүнчүлүгүм чектелүү.	Элдин баары чамасына жараша оокат кылышат.
3	Турмуштан орун табуу кыйын.	Издеген табат, сураган алат.
4	Мен эмне кылаарымды билбейм.	Элдин баарынын билгенден биле элеги көп.
5	Мен жөндөмсүзмүн	Мен эмнеге жөндөмдүүлүгүмдү аныктай элекмин. Аны Кудай буйруган күнү аныктайм.
6	Мен жаман мезгилде жашап жатам.	Ар бир мезгилдин өзүнчө артыкчылыгы бар.

7	Кыргызстандын экономикасы начар, оңолгончо көп бар.	Мындан да начар абалдан эл өткөн, мындан да буйруса өтөбүз.
8	Менин өзүмө ишенимим жок	Өзүнө абсалюттуу ишеним эч кимде болбойт.

Мугалим: жадыбалдыны жаттап калыш үчүн көп жолу кайталаш керек. Ошол эле сыяктуу оң ынанымды да кайталаш керек. Адам маанайы көтөрүлүп, чоң кубанычка келсе да, андан ары аракеттенбесе, баягы эски ынанымга кайрылып келерин унутпагыла. Жаңы ынаным, идея жаңы себилген урук, олтургузулган көчөт сыяктуу, сугарып азыктандырып турбасаң куурап калат. Ошол эле сыяктуу жаңы ынаным аң-сезимде терең «отурукташ» үчүн (бир айдан үч айга чейинки) мезгил керек. Ошол убакта күнүгө 10-15 минут жаңы ынанымды кайталап туруу керек.

Мугалим: Сиздин көкүрөгүңүздү өйүгөн көйгөйлүү ынанымды жазыңыз. Ага тиешелүү сезимдерди козгогон ой формаларын жазып чыгыңыз. Эми аларды кунт коюп окуп, бул чектелген ынаным эмеспи деп ойлонуңуз. Демек буга карама-каршы позитивдүү ынаным болушу мүмкүн. Болгондо да бир нече варианттуу болушу мүмкүн. Алардын баары туура эмес болушу мүмкүн, бул маанилүү эмес. Сиз ынанымыңыздын чектелүү экендигине көзүңүз жетсе, биринчи кадамды жасаган болосуз. Эгерде туура изденсеңиз мындай процесстен көп нерсени түшүнөсүз. Ар бир негативдүү ынанымдын каршысында жаңы ырастоо жазыңыз. Мисалы, Бишкекте жумуш табуу кыйын. Бул ынаным адамдын аракетин чектейт. Эми буга каршы жаңы ырастоолордун бир нече варианттын жазалы.

Күтүлгөн варианттар:

- жумушка орношуунун жолдору көп;
- жумуштан көп неме жок, көп акы төлөнүүчү жумуш аз;
- болгон жумушка каниет кылып иштей турсам, дагы буйруганы болоор;
- балким мен издеген жумуш айылдан табылып калгысы бардыр (ушу сыяктуу бир нече вариант ойлоп табыңыз).

4) **Жыйынтыктоо.** Жогоруда көрсөтүлгөн техниканы пайдаланып, ынанымыңызга түзөтүү киргизгиле. Ай сайын ынанымдын позитивдүүлүгүн текшерип, аларды иретке келтирип турган адам позитивдүү ырастоолордун көбүн иштеп чыгат. Аларды кайталоо аркылуу ой ынанымга айланат. Бул аракет кийин ишиңиздин ийгиликтүү болушуна өбөлгө болот. Жаңы ынанымды бышыктап, аң-сезимде «отурукташтырып» өнөкөт ойго айландырбаса баштапкы ынаным кайрылып келерин унутпагыла. Эми сабакты жакшы маанайда аяктайлы, бири-бирибизге туура, оң ынаным каалайбыз.

Сабактын темасы: Оптимистик көз карашты калыптандыруунун мааниси, пессимизмдин зыяндуулугу

Сабактын максаты:

- Окуучуларга оптимисттик көз карашты калыптанышынын маанисин, пессимизмдин зыяндуулугун түшүндүрүү.
- Пессимисттик көз караштан кутулууга окуучуларга жардам берүү, оптимисттик ойломго жетишүүнүн жол-жоболорун үйрөтүү.
- Оптимисттин жана пессимисттин ой жүгүртүүсүн, логикасын, турмуштук философиясын, пессимизмдин себебин түшүндүрүү.

Сабактын жабдылышы: Доскада “Дүйнө оптимисттерге таандык, пессимисттер – болгону дүйнөнүн байкоочулары”-деген Франсуа Гизонун сөзү, “Адамдын эмоционалдык абалы анын көз карашынан, ынанымынан, багытынан көз каранды, оптимисттер маанайы жакшы жүрүшөт, пессимисттер бүт элге (баарына) нааразы болушат”-деген С.Ключниковдун сөзү жазылган.

Сабактын планы

№	Көнүгүүлөр	Убакыт
1	Уюштуруу.	5 мин
2	Жаңы тема	15 мин
3	Бышыктоо, көнүгүү-1. Пессимизмдин, оптимизмдин себептерин түшүндүрүү.	10 мин
4	Көнүгүү-2. Пессимисттин, оптимисттин логикасын, философиясын түшүндүрүү.	10 мин
5	Жыйынтыктоо.	5 мин

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу. (5 мин)

Максаты: окуучулардын көңүлүн жаңы темага буруу.

Мугалим: Эмне үчүн пессимисттердин иши илгерилебейт, жашоосу оңолбойт, эмне үчүн оптимисттердин иши ийгиликтүү болот?

Күтүлүүчү жооптор: пессимисттердин ою, көз карашы позитивдүү эмес, бою өсүп, ою (акылы) өспөй калган.

2) Жаңы тема: (15минут).

Максаты: оптимизм, пессимизм жөнүндө түшүнүк берүү.

“Оптимизм жана пессимизм (латынча *optimus* – эң жакшы, *pessimus* – өтө начар) – келечек тууралуу бири-бирине карама-каршы көз караштардын системасы. Азыркы мезгилде депрессия (турмуштан убайым тартуу, көңүлү чөгөт болуу) дартына чалдыккан балдардын саны көбөйүүдө. Психологдор депрессияны бардык нерсени жактырбай, сары санаага баткан, көңүлсүз пессимисттердин проблемасы дешет. Депрессия – адамдын көз карашы, дүйнө таанымы менен байланышкан проблема. Пессимисттик көз караштан кутулбаган балага депрессия дартынан кутулууга (айыгышына) жардам берүү кыйын. Азыр биз силерге жардам берүү максатында пессимисттик көз караштагы окуучунун өзүнө (көз карашынын) зыянын, оптимисттин логикасынын, ой жүгүртүүсүнүн артыкчылыгын баяндамакчыбыз.

Оптимист келечекке ишенет, жамандыкты жакшылык, адилетсиздикти адилеттүүлүк жеңет деп караса, пессимист буларга ишенимсиз карайт. Биринчиси жамандык менен жакшылыктын күрөшүн тарыхый ыраттуулукта алып чечмелесе, экинчиси дүйнөнү козголбос, катып калган кубулуш сыяктуу чечмелейт. Кыргыз элинде келечекке оптимисттик да, пессимисттик да көз караштар болгондугун фольклордук материалдар ырастайт. Эмгектенген эл келечекке жаркын үмүт менен караган. Бул текст доскада жазылган.

Классты эки топко бөлүп, (окуучуларга текст таратат, аны түшүнүүгө убакыт берилет) биринчи топко: **“пессимист деген ким?”**, экинчи топко: **“оптимист кандай болот?”**-деген суроо коюлат.

1-топ (текст окуйт). Пессимисттер – бул жарык дүйнөдө баары жаман жакка бара жатат-деп ойлошот, дүйнөнү караңгылык баскан, турмушту кайгылуу жашоо деп түшүнүшөт. Пессимисттер – инфантилдүү (өзү чоңойсо да, ой жүгүртүүсү жаш баланыкындай өспөй калган) адамдар.

2-топ. Оптимист деп – бардык болуп жаткан окуяны жагымдуу кабыл алган адамды түшүнөбүз, ал ар бир өзгөрмөлүү окуяны иш оң жагына ооду деп ойлойт. Оптимист – туура ынанымдагы адам.

1-топ. Пессимисттин коомду, жаратылышты сезүүсү начар, табийгатка жана адамдарга мамилеси жаман, жакшылыктан үмүтү үзүлгөн, маанайы пас жылдызы түшкөн, ишинин ийгиликтүү болушуна ишеними жок болот. Алар муңайыңкы, сабыры суз адамдар болушат. Адамдын жашоосун маанисиз, маңызсыз деп түшүнүшөт. Инжилде (Ветхий завет) меланхолия пессимизмдин патологиялык формасы деп айтылган.

2-топ. “Оптимизм деген бул – үзгүлтүксүз процесске ишенүү, ишинин акыбети ийгилүктүү болуусун күтүү, жакшылыктан үмүттөнүү, жашоодон жагымдуу жагдай күтүү. Оптимизм – диний, метофизикалык иретте дүйнө кандай болсо, ошондой кабыл алуу керек деген ынаным. Турмушта ар кандай жагдай болушу мүмкүн, бирок бул дүйнө бардык болгон дүйнөлөрдүн жакшысы, жер жүзүндө турмуш акыл-эстүү уюштурулган, жогорку акыл-эске баш иет”-деген маанайдагы көз караш (Евгений Пятаков: Право на оптимизм и как его отстоять // Народное образование №7 2009 246-б.)

1-топ . Пессимизм жана оптимизм дүйнөнү түшүнүүнүн өзгөчө ыкмалары, ой жүгүртүүнүн өзгөчө стилдери, социалдык жана жеке турмуштагы окуяны божомолдоо, баалоо, анализдөө.

2-топ. Оптимизм жана пессимизм – адамдын ички дүйнөсүнүн абалы, базалык ынанымы, жашоодогу логикасы, карманган жолу. Адамдын карманган көз карашы негизинен бала кезде калыптанат, айрым пикир кийин келет. Оптимизм да, пессимизм да көбүнчө бала кезде калыптанат, айрым адамдар гана кийин өзгөрөт.

1-топ. Адам туура (же туура эмес) калыптанган ынанымына, көз карашына, ишенимине жараша туура (же туура эмес) ой жүгүртөт, ал ою аркылуу туура (же туура эмес) аракет кылат. Туура ой жүгүрткөнү — оптимист, ал оң натыйжага келет. Туура эмес ой жүгүрткөнү –пессимист, ал проблемага, терс натыйжага келет.

3) Бышыктоо: Көнүгүү-1. **Максаты:** пессимизмдин, оптимизмдин себептерин түшүндүрүү.

Мугалим. Өспүрүмдөрдүн арасында баңги зат колдонгондор, ар кандай сектага киргендер, экстремисттик топторго кошулгандар, спирт ичимдик ичкендер, токсин (уу зат) жыттагандар да бар. Алар оптимист болушу мүмкүнбү? 1-топ.

– Жок.

– Эмне үчүн?

– Алар регресс жолунда жашагандар. *Терс жолго түшүп кетишкендер, туура эмес ой жүгүртүшөт. Көз караштары туура эмес калыптангандар, жаман адаттары бар адамдар, регресс жолго түшкөндөр оптимист болушпайт.*

– Туура айтасың, регресс жолуна түшкөндөр качандыр бир мезгилде турмуштан ийгиликтен үмүтү үзүлүп депрессияга келишет.

Мугалим. Пессимизмдин дагы кандай себептерин билесиңер? 2-топ.

– Жалкоолук, ниетинин таза эместиги, аракетсиздик, жашоосу туура эмес уюштурулган, маанисиз сөздөрдү сүйлөгөн, көз карашы туура эмес калыптанган адамдар бар. Ичкиликтин айынан деградацияланып (начардап, кээри кетип) жаткандар бар. Ишеними, ынанымы, багыты туура эмес адамдар бар. Алар качандыр бир мезгилде пессимизмге келишет. Оорулуу адамдар башкаларга “вирус” жугузган сыяктуу, пессимисттер элге пессимисттик ойлорду жугузуп турушат.

Мугалим. Пессимисттик идеялар кандай болот?

1-топ. Бардык адамдар жаман, митайым болушат-деген ой пессимисттердин ою. Аракети: этият болот, сактанып жашайт, бардык адамдарга мамилеси агрессивдүү болот, бардык адамдардан жаман кылык-жорук, акмакчылык, чыккынчылык күтөт. Натыйжасы: ою агрессивдүү, жүрүш-турушу тартипсиз, аны курчаган элдин ага карата мамилеси жаман болот. Мындай мамилени пессимист элдин жамандыгынын далили катары түшүнөт.

Мугалим. Оптимисттик идеялар кандай болот?

2-топ. Эгерде бул жашоодо ийгиликке жетишкиң келсе, билим алуу, изденүү, ойлонуу, аракет кылуу керек-деп ойлошот. Аракети: максатка жакындатуучу билим издейт, адамдар менен мамиле түзүүгө аракет кылат, талыкпастан иштейт, ар кандай амал колдонот. Натыйжасы: материалдык баалуулуктарды өндүрөт, рухий жактан өнүгөт, максатына жетет.

Мугалим. Пессимисттик көз караштын зыяндуулугу жөнүндө эмне билесинер?

Күтүлүүчү жооптор:

– пессимисттин жогорку максаты жок болгондуктан өнүгүүгө аракеттенбейт;

– жакшылыктан үмүтү үзүлгөн, ындыны өчкөн адам башкаларга үмүтсүз ойлорду салат;

– жакшылыктуу философиясы жок адамдар жакшы ой айтууга жөндөмсүз болушат;

– пессимисттер өнүгүү жолуна түшкөн эмес, коомдун өнүгүүсүнө алгылыктуу салым кошпойт;

- айрым балдар бир жолу кызыкчылык үчүн байкап көрөм деп баңги зат колдонушат, акырындан отуруп баңги болуп кетиши мүмкүн, пессимисттик ойлор адамды ичинен тузакка түшүрөт;
- аны чакырган уюмду “жөн эле” (угуп коюш үчүн) барып угат, анан ал уюмга жакшы-жаманын ылгабай кирип кетет;
- мыйзамга каршы саясий аракети бар коомдук бирикмелерге, деструктивдик уюмдарга киришет;
- андай коомдогу, бирикмедеги жаштар аң-сезимдүү түрдө же бейаң (өзү түшүнбөй) элге зыян келтирүүгө аракет жасашат; пессимизмден кутула албагандар депрессияга келишет;
- алар өздөрүнүн идеясынын келечеги жок экенин билишет, бирикмелеринин качандыр бир мезгилде бүлгүнгө түшөөрүн да, анын келечеги жок экенин да билишет, бирок өзүнүн “идеясы” үчүн күрөшкөн адам сыяктанып, аракетин уланта беришет. Ошентип коомдун өнүгүшүн артка тартып турушат.

Мугалим. Биринчи жылы буудай эгип жаткан адам оптимист болобу? Буудайдын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу ыкмаларын өздөштүргөн, жыл сайын дыйканчылык кылган, аракетчил адам оптимист болобу?

– Экинчи адам оптимист болот.

Мугалим: Мектепте жана жогорку окуу жайда жакшы окуган, жергиликтүү басма сөздүн (дубал газета, радио берүү ж. б.) ишине активдүү катышкан, дүйнөлүк адабий мурастарды, жалпыга маалымдоо каражаттарын үзбөй окуган, өз билимин системалуу өркүндөтүүгө, адебин жакшыртууга аракеттенген, рухий өнүгүү жолундагы журналист оптимист болобу же пессимист болобу?

– Оптимист болот.

Мугалим: Мектепте начар окуган, акчанын күчү менен институтка өткөн, аны эптеп-септеп бүтүргөн, чыгармачыл аракети жок, журналисттик факультеттин бүтүрүүчүсү оптимист болобу же пессимист болобу?

– Пессимист болот.

Мугалим: Оптимисттик духтагы кандай макал-лакаптарды билесиңер?

Күтүлүүчү жооптор. “Өлбөгөн алтын аяктан суу ичет”. “Саргара жортсоң кызара бөртөсүн”.

Мугалим. Пессимисттик духта айтылган макал-лакаптар барбы?

Күтүлүүчү жооптор. “Өйдө тартса өгүз өлөт, ылдый тартса араба сынат”. “Дөөлөтүнө да ишенбе, мээнетине да ишенбе”. “Бири кем дүнүйө”.

4) Көнүгүү -2 (10 минут). Максаты: пессимисттин, оптимисттин логикасын, философиясын түшүндүрүү.

Мугалим. Пессимисттин логикасына көңүл бөлөлү. Орто билимдүү кыз “А” өз классташына турмушка чыкмак болду. Ага жогорку билимдүү, турмушка чыкпай жүргөн жээни “В” мындай деди: “Аялдар турмуштан жүдөп, жабыгып, чүнчүп жүрсө, сен турмушка чыгам дейсиң. Азыр дипломдуулар жумуш таппай жүрүшөт, сенин диплому жок жигитиң экөөң кайда иштемек элеңер? Иши жок кантип оокатыңар өтөт? Эй, “А”, турмушка чыкпай кое тур.” Бир караганда “В” туура эле айтып жаткан сыяктуу көрүнөт. Ал логикалуу ой жүгүртөт, бирок жер жүзүндө жогорку билими жок эле

бактылуу жашагандар аз эместигин, жогорку билимдүү (кызматы бар) бактысыздар да боло тургандыгын унутуп койгон.

1-топ. Абитуриент экзаменде кекечтенип жакшы жооп бере албай койду. “Сен бир дагы суроого жооп бере албадың”- деди мугалим, бала үйгө келгенде маанайы пас абалда отуруп, китеп окуп, аны конспектилемек болду, бирок башына эч нерсе кирбеди. Ал мындай ойлоду: “Мен экзаменге даярданган болчумун, бирок кулап калдым. Мындан артык кандай даярданмак элем. Демек институтка өтө албайм, ПТУда окушум керек. Жаман окуган балдар менен окугум келбейт, алардын арасында окуу кызык эмес. Менин келечектеги жашоом кызык эмес болот турбайбы. Мындай жашагым келбейт.

2-топ. Оптимисттин логикасына көңүл бөлөлү: “Мен бир нече окуу жайга документ тапшырайын. Бир нече экзамен тапшырып жатып тажрыйбага ээ болом. Кайсы окуу жайга өтүү ыктымалдуулугу жогору болсо, калган күчүмдү (убактымды) ошол окуу жайга өтүү үчүн жумшайм.

Мугалим. Эмне үчүн реалдуу турмушта формалдуу логика жакшы ой менен иш (операция) жүргүзбөй, негативдүү ырастоолор менен иш жүргүзөт?

Күтүүчү жооптор. Анткени негативдүү ырастоолор чындыкка жакын көрүнөт (мисалы, баарын акча чечет, таанышың болбосо ишке орношуу кыйын, сен аны кызматынан алып салбасаң, анын сага зыяны тийет). Пессимисттер негативдүү (терс) көрүнүштөрдү талапсыз факт сыяктуу сүйлөшөт. Ой жүгүртүүдө формалдуу логика (мээнин сол жарым шарынын иши) үстөмдүк кылган адамдар үчүн ал жөндүү, жүйөлүү көрүнөт.

Мугалим. Эгерде формалдуу логиканын негизинде турмуштан туура жол табуу кыйын болсо, эмне үчүн адамдардын көпчүлүгү өжөрлүк менен логикалык ой жүгүртүүнү карманышат?

Күтүүчү жооптор. Анткени негативдүү прогноздор (алдын ала айтылган сөздөр) ойлогондой келип чыгат, адам өзүн жаман окуянын болушуна (ишенип алып) өзү программалап коет да, ал окуянын болушун күтөт.

Окуучу: Мени математик мугалим артыман калбай тажатты, мен кантип оптимист боло алмак элем?

Мугалим: Оюңду жакшы ой формасына айландырганды үйрөн. Мисалы, математикадан берген эжеңер силердин билимдүү болушуңарды каалайт, ошондуктан артыңан калбай аракеттенип жүрөт. “Мен эже ойлонгондой билимдүү болсом жакшы болот эле. Эже, сиздин тилегиңиз ишке ашсын”-деп ойлон. Эми оюңа келген сайын ушул ойду кайтала, анан аракеттен. Тилекке каршы оптимисттик ойлорду ойлоп табуу кыйын. Позитивдүү идеяны колдоочулар (позитивисттер) негативдүү ойду автоматтуу түрдө кууп чыгып, анын ордуна позитивдүү ой ойлоп табууну сунуш этишет. Россияда, АКШда ошентебиз деп, болгон акчасын өндүрүшкө салышып, турмуштан күйгөн адамдар болгон.

Окуучу: Пессимисттердин дагы кандай сапаты болот?

Мугалим: Пессимисттер — өз каалоолорунун туткунунда калышат. Бүгүн конокко баргысы келет, Эртең пальто алгысы келет. Бир күнү Гавай аралына барууну эңсейт. Каалаганы орундалбай калган күнү ал дүйнөнү караңгы

түстө көрөт. Пессимист – энерговамбирдин (энергия соргучтун) жеңил олжосу. Энерговамбир пессимистти манипуляциялайт. Пессимисттер өзүнүн инфантилдүүлүгүнүн натыйжасында азап чегишет. Реалдуулук менен бетмебет келгенде дүйнөдөгү тоскоолдуктарды көрүп, “шок” болушат. Дүйнө ушундай жаман деп ойлошот.

Окуучу. Пессимизмдин дагы кандай себеби болушу мүмкүн?

Мугалим. Саат 9-10го чейин уктап жаткан, аракетсиз жалкоо балдар депрессияга, апатияга чалдыгышат. Аларда көңүл калуу, иренжүү, коркуу, шектенүү, ачуулануу сезимдери үстөмдүк кылат. Жагдайды туура эмес түшүнгөндүктөн алар туура чечим таба алышпайт, турмушунда эч нерсе өзгөртө албайт. Эртең менен эрте туруп жуунбаган адамдын аң-сезими таза эмес болот, аны тазалаш үчүн эрте туруп, жуунуп, өз пайдасын ойлобой, элге, жакындарына жакшылык тилеш керек. Таңкы акыл-эс кечки акыл-эстен эки эсе продуктивдүү болот. (Торсунов О.Т. Законы счастливой жизни. – М., 2003).

Окуучу: турмушта жолу болгондорго оптимист болуу оңой.

– Ошентип ойлогондор да бар.

– Канчалык аракет кылса да, оптимист боло албай жүргөн балдар бар. Алар кантиш керек?

Мугалим. Адегенде реалисттик ой жүгүртүүгө өтүш керек. Аны үчүн дүйнө кандай болсо, ошол абалында сүйүү керек. Ошондо пессимист бала реалистке өтөт.

Окуучу. Турмушта кыйынчылык көп болуп жатпайбы?

Мугалим. Вьетнамды Америка бомбалап жаткан кезде, Японияда бомба жарылган кезде абал мындан да кыйын болгон. Адамдын жашап кетишине шанс (мүмкүнчүлүк) аз болгон. Ошого карабастан адамдар жашап кетишкен. Биздеги кыйынчылыктар алардыкынан көп эмес. Буйруса биз да жашап кетебиз.

Окуучу. Эже, адамдын жашап кетишине кандай ойлор жардам берет?

Мугалим. Дүйнө жүзүнө белгилүү психотерапиенин “логотерапиие” (мааниси бар терапияе) деп аталган мектебинин түзүүчүсү Виктор Франкл фашисттик Освенцим лагеринде болгон. Концлагерде фашисттер көптөгөн адамдардын духун сындырышкан. Андай шартта көптөгөн адамдар пессимизмге моюн сунушкан. В.Франкл өз теориясындагы базалык идеяны ошол жерден баамдап түшүнгөн жана формулировкалаган. Көптөгөн адамдардын жашап кетишине ошол идея себеп болгон. Идеянын кыскача мааниси мындай: “Эгерде адам эмне үчүн чыдаш керек экендигин билсе, кандай гана кыйынчылык болбосун чыдап жашап кете алат”. Лагердегилердин көпчүлүгү арыктап, алы кеткен, эркинен ажыраган адамдар эле. Эптеп адептик жактан пас абалга жетпеш үчүн аракеттенген индивиддер болушкан. Буларды шартка адекваттуу эмес мамиле кылган оптимисттер деп атоого болот. Анткени адамдарды кырып жаткан шартка карата алар логикалуу эмес ойлонушкан. Туткундар: “Эгер лагерден чыксам, китеп жазам, согуштун азабынан жоголгон баламды табам, ага билим берем, үй курам ж.б.у.с.” ойлорду ойлошкон. Алардын шарты менен азыркы

пессимисттердин шартын салыштырууга болбойт. Биздин пессимист окуучулар зардануудан уялса болот. Оңолбос пессимисттер тегерегиндеги адамдарга пессимисттик ойлорду жугузушат. Ал капалуу ойлорду өндүрүп жашайт. Башкалардын жашоосун азапка айландырат.

Окуучу. Алыскы жолго чыгаарда пессимист кандай ойлонот?

Мугалим. Ал болжолдуу чыгымдарын эсептейт, кошумча чыгым болушу мүмкүн деп, керектүү суммадан бир аз көбүрөөк акча алат. Проблемага кезиксе, эч кандай аракет кылбайт. Анын аракетсиздигинин “негиздүү себеби” (пессимисттик ой) бар. Анын ою логикага негизделгендиктен акчасын үнөмдөөгө мүмкүнчүлүк болсо да, ал эч нерсе кылбай философтоно берет. Натыйжада бардык акчаларын жок кылып коёт. Л.Н.Толстой пессимистке: “Эгер сага дүйнө жакпаса, өзүңдүн нааразылыгың менен компойбой, башкаларга жолтоо болбой кет”, -деген. Эми сабакты жыйынтыктайлы.

5) Жыйынтыктоо. Мугалим. Оптимисттик ой, эч кандай аракетсиз ишке ашабы? (жок). Кандай жол менен оптимисттик ойго жетүүгө болот? (билим, амал, аракет). Пессимисттик ойдон кантип кутулса болот?

– Ойго келген нерсени кагазга түшүр, (пессимисттик ой болсо,) ага карама-каршы (оптимисттик) ой ойлоп тап, амал изде, эми аракет кыл. Дагы кандай аракет керек?

Бири-бириңерди жакшы ойго салуучу сөз айта жүргүлө, жакшы сезим туудуруучу көз караш, ишаарат кылууну унутпагыла, ынанымы терс болсо, аны өзгөртүү керек, талыкпастан эмгектенүү, билим алуу, тартипти ондоо керек, жаман адаттардан кутулуу керек, өнөр үйрөнүү, турмуштан ордун издөө керек. Оптимисттик көз караштагы, жигердүү, рухий өнүгүү жолундагы адамдар менен мамиле түзгүлө. Пессимисттерден (араккеттерден, кылмышкерлерден, баңгилерден, бекерпоздордон ж.б.) оолак болгула. Уйку алдында көңүлдүн тынч, уйкунун нормалдуу болуусуна камкордук көргүлө. Табыгый, жаңы, бузулбаган азыктар менен тамактанып, консерванттарды, бузулган тамактарды жебегиле. Башкаларга жардам берүү аркылуу да оптимисттик сезим адамга келет. Адамдар сага кандай мамиле кылышын кааласаң, адамдарга ошондой мамиле кылуу керек. Ойдун тазалыгын, сөздүн тууралыгын сактоо, адебинди көзөмөлдөө керек. Эсиңерде болсун, оптимист алдына жогорку максат коёт, максатка жетүүнүн жолдорун издейт, ал жолдордун бири да ийгиликке алып келбесе, башка ыкмалар жөнүндө ойлонот, аны сынап көрөт, Иши оңунан чыкпаса, сабыр кылат, талыкпастан эмгектенет, ошентип чыгармачыл аракет ишке ашат. Оптимисттер демилгелүү болушат. “Демилгесиз эч качан улуу иш аткарылбайт”. Р.Эмерсон. Эми сабакты жакшы маанайда аяктайлы, бири-бирибизге оптимизм каалайбыз.

Сабактын темасы: Сектага, экстремисттик коомдорго киргенин – адашканын, бактысыз адамдарга жанашканын

Сабактын максаты:

- Сектага, экстремисттик коомдорго кирүү – мамлекеттин коопсуздугуна

коркунуч алып келерин түшүндүрүү;

- КРдагы деструктивдүү секталар жөнүндө маалымат берүү;
- окуучунун өсүшүнө, көз карашынын калыптанышына зыяндуулугун, тагдырына терс таасирин түшүндүрүү.

Сабактын жабдылышы: “Балдардын тагдырына, ден соолугуна секталардын зыяны тийет, психикасын, бузуп, жөндөмүн өнүктүрбөй коёт, айрым сектант балдар өлүп калышат”-деген С.Н. Лазаревдин сөзү доскада жазылган.

Сабактын планы

№	Көнүгүүлөр	Убакыт
1	Уюштуруу.	5 мин
2	Жаңы тема	20 мин
3	Бышыктоо, көнүгүү-1. Сектага кирген балдардын проблемаларын түшүндүрүү.	15 мин
4	Жыйынтыктоо.	5 мин

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу. (5 мин)

Максаты: окуучулардын көңүлүн жаңы темага буруу.

Мугалим: Эмне үчүн секталарга кирүү зыяндуу, анын мамлекетке кандай зыяны бар?

Күтүлүүчү жооптор: азыр балдар секталарга кирип жатат, ата-энеси мусулман, балдары иеговист, баптист ж.б. андай үй-бүлөдө ынтымак жок болот, үй-бүлө бактысыз болот. Бактысыз үй-бүлөлөрдөн түзүлгөн коом кантип бактылуу болсун?

Окуучу: Эже, секта деген эмне? Экстремизм деген эмне?

Мугалим: Христиандар секта деп – өзүнүн жеке кызыкчылыгы менен элден, чиркөөлүк динден бөлүнгөн топту, коомду аташат. Исламда диндин негизин түзүп турган беш түркүгүнүн бирин эле танган жамаат болсо, ал секта болуп саналат. Экстремизм деген сөз латындык “*ecstremum*”-деген сөзүнөн келип чыккан. Экстремизм деп – динде ыгы жок чектен чыккан көз карашты аташат.

2) Жаңы тема. Лекция. Эмне үчүн өспүрүмдөр сектага кирип жатышат, ошого көңүл бөлөлү. Айласы түгөнгөн, үмүтсүз абалда жашаган адамдар, өспүрүмдөр бар. Эмне үчүн өспүрүмдөр айласы түгөнгөн үмүтсүз абалда жашашат? Анын себеби көп. Окуу программаларынын көлөмүнүн көптүгү балдарды чарчатат. КМШ курамына кирген өлкөлөр социалдык-экономикалык, экологиялык, демографиялык, саясий, адептик-рухий жана идеологиялык кризисти башынан өткөрүүдө. Элдин экономикалык, социалдык, маданий, диний талаптары канааттанбагандыктан, миграция, эмиграция өсүүдө. Шайлоо учурунда эл саясаттан көңүлү калган сыяктуу мамиле кылууда. Азыр бир да партия элдин толук ишенимине ээ боло албай жатат. Мораль да, маданият да, илимий-техникасы өнүккөн цивилизация да

элдин адептик-рухий толук кандуу өнүгүүсүн камсыз кыла албай жатат. Коомдо негативдүү көрүнүштөр көбөйүүдө: аракеттик менен баңгилердин саны өсүшүнүн натыйжасында кылмыштуулук өсүүдө. Адамдын өмүрүнүн баалуулугу төмөндөөдө, үй-бүлө күткөндөрдүн саны азайууда, бойдок жашагандардын саны көбөйүүдө. Өткөн кылымдын башында моралдык шоктун (психикалык күчтүү таасирден организмдин бузулушунун) натыйжасында эл динден атеизмди көздөй багыт алса, аягында коммунизмдин идеясынан динди көздөй багыт алышкан. Коллективдик моралдан индивидуалисттик моралга өтүүнү, сексуалдык революцияны массалык маалымат каражаттары көп берүүдө, ар кандай жалганмаданий окуулар башты айландырууда, үн алгыда, сыналгыда, компьютердик клубдарда агрессивдүү оюндар көбөйүүдө. Инфляция, жумушсуздук, сойкулук, кылмыштуулук өсүп, коомдун адебин чагылдырган «ашынгандык» (беспредел) деген түшүнүк пайда болду. Ашынгандык коомдун саясый, экономикалык ж.б. бардык тармагына кирди. Акча негизги баалуулук болуп эсептелди. Көгүлтүр экранда бүлүндүрүү-жардырууга, зордук-зомбулукка багытталган программалар көбөйдү. Социалисттик идеология менен куралданган адабият, маданият кризиске келди. Коомдун аң-сезиминдеги идеологиялык вакуум элди коркунучтуу абалга алып кетип бара жатат. Мектеп окуучуларынын арасында кылмыштуулук өсүүдө. Бул тизмени уланта берүүгө болот. Ушундай шартта чоңоюп жаткан баланын абалын, азабын элестетиш кыйын. Кыйынчылыктан «качып» башын кумга каткан төө куш сыяктуу айрым өспүрүмдөр секталарга, экстремисттик коомдорго кирип кетип жатышат.

Каалоосу укмуш, адамдын аң-сезиминен көз каранды балдар секталарга, оккультизмди пропагандалаган коомдорго, «башка планетанын жашоочулары менен контакт түзүүчүлөрдүн» (жиндер менен байланыш түзүүчү) ийримине кирип кетип жатышат. Ал ийримдердин катышуучулары башында өздөрүн башкалардан акылдуу, кыраакы сезишет. «Мен билем, түшүнөм, сен түшүнбөйсүң», - дешет. Секталар балдарды материалдык жактан кызыктырып коюшат. Башкаларга өзүнүн артыкчылыгын көргөзгүсү келген өспүрүмдөр сектага киришет, бирок, келечекте турмуш аларды басынтып коёт. Сектага жаңыдан келген балдарда жаман эмоциялар болбойт. Ал жерде балдарга бактылуу жашоону, жакшы эмоцияны, материалдык жактан жардам берүүнү убада кылышат. Бул балдарга баңгизат сыяктуу таасир этет. Ошондуктан балдар өздөрү курчаган «азаптуу» дүйнөдөн, үй-бүлөдөн, туугандардан кол үзүшүп, сектага, тандаган коомго эле баргысы келип калат. Ошол секта – (келечекте) депрессиянын себеби болушу мүмкүн.

Окуучу: Эже, христиан жана ислам багытындагы кандай секталар бар?

Мугалим: баптизм, евангелизм, адвентизм, жахаба (иегова) күбөлөрү, Мун кыймылы, сайентология, пресвитериан, пятидесятник ж.б. – христиан багытындагы диний агымдар. Бабилер, бахаилер, ахмедийлер (канадианий), Хизбут-Тахрир аль-Ислами, шиилер, таблиг жамаат ж.б. ислам багытындагы агымдар. (Б.Мурзаримов) [46].

Эксперттин ырастоолоруна караганда таблиг жамаат, Сулаймания,

нурчулар (Саид Нурси), ж.б. агымдар экстремисттик, радикалдуу же саясий кыймыл болуп саналбайт. КРнын коопсуздугуна коркунуч келтирбейт. Исламдагы агымдардын көпчүлүгү исламдын өзүнө коркунуч келтирет, анткени бөлүнүп-жарылуу коркунучтуу. Исламдагы деструктивдүү (тартипти бузуучу, бүлдүрүүчү) секталар: такфирчилер (жалган салафийлер), ахмадийлер, хабашийлер, куранчылар, көз ачыктар, бахаилер, исмаилчылар, алавийлер, друздар, ибадатчылар. Алар айрым пайгамбарды тааныгысы келбейт, лидерин пайгамбар дейт, Мусулмандарды Кудайга ишенбейт деп айыптап, өмүрүнө, мүлкүнө кол салууга уруксат берип, зордукчул аракетке үндөйт. Такфирчилер мусулмандардын, мамлекеттин биримдиги үчүн коркунучтуу, анткени идеологиясы зордукчул, экстремизмге, терроризмге (зордукка, өлтүрүүгө) алып барат. Эксперттер Ахмадийлердин идеологиясы сунний багытына каршы келгендиктен, хабашийлер, исмаилчилер батыштын кызыкчылыгын көздөгөндүктөн КР үчүн коркунучтуу деп эсептешет (К.Маликов) [45].

Эми Кыргыз билим берүү академиясынын адистеринин байкоолоруна көңүл бөлөлү. Кыргыз балдар кантип сектанттардын «кайырмагына илинип калып» жаткандыгын билүү максатында биз (КББАнын адистери) иликтөө-изилдөө ишин жүргүзүп көрдүк. Мектептен балдар тарап келе жаткан мезгилде татынакай кийинип алышкан сектанттар балдарга «кокусунан жолугуп» калышат экен. Аларды сектага тартуу максатында аракеттенишкен адамдар балдарды кызыктырып, офиске (клубга, театрда) чакырышат. Биз дагы залга кирдик. Залда адамга күчтүү таасир этүүчү музыка угузушат. Андай музыкадан кийин өспүрүмдөрдүн аң-сезими гипнабелдүү абалга жетет, андан кийин, баланын мээси ар кандай маалыматты жеңил кабыл алуучулардан болуп калат. Ошондо сектанттар өзүнүн «идеясын» айтышат экен. Ата-энелери ошол мезгилде бизнесте, базарда, үйдө тиричилигин кылып жүрүп, баласы кандай сектага, коомго киргенин билбей калышат. Азыр Кыргызстанда баласы сектага кирген, ата-энеси өздөрүн мусулманмын деп эсептеген «светский» көз караштагы да, мечит менен тыгыз байланыштагы да үй-бүлөлөр бар. Алар эки тилде сүйлөгөн адам сыяктуу бири-бирин түшүнбөй калып жатышат. Мындай үй-бүлөлөрдөн түзүлгөн мамлекеттин келечеги кең болбойт. Анткени ата-энеси менен баланын рухий жакындыгы баланын гармониялуу өсүшүнө өбөлгө түзөт, мамиленин жаттыгы бузулушуна өбөлгө болот. Муундар арасындагы байланыш үзүлөт, бири-бирине каршылашуу нормага айланат. Социалдык, маданий баалуулуктардын наркы төмөндөп, стихиялуу бириккен жаштардын чөйрөлөрү деструктивдүү мүнөзгө ээ болууда.

Сектага жаңы кирген балдар башында укмуштуу дүйнөнү, жакшы адамдарды таап алган сыяктуу кубанышат. Анткени ал жерде чыр-чатак деле жок, эч ким эч жерин оорутпайт, балдар убактылуу болсо да, өз проблемасын унутушат. Үзгүлтүксүз кубаныч, бакыт, шаттык ушул жерде бар сыяктуу көрүшөт. Бирок, алар өзүнүн рухий структурасынын бүлүнүп жатканын түшүнө алышпайт. Жакындарына, ал курчаган дүйнөгө карата сүйүүсүн жүрөгүнөн сүрүп чыгарышат. Бул туура эмес, бирок балдар аны

түшүнүшпөйт, өзүн бактылуу сезгиси келет. Бир аздан кийин бактылуу сезимдер кете баштайт, энергия азая баштаганын сезишет. Ошентип, балдардын психикасы, тагдыры бузулат. Алардын арасында жүрөгүнүнүн үшү алынган балдар, зарар тарткан балдар, сыйкырдын, экстрасенстин таасиринде болгон балдар да бар. Мындай өспүрүмдөр өмүрүнүн кийинки бөлүгүн өзүн кем тутуу комплексин жеңүү үчүн күрөшүп жашашат. Азыр андай жаштар көп.

3) Бышыктоо. Максаты: сектага кирген балдардын проблемаларын түшүндүрүү.

Окуучу: Өзүн кем тутуу комплекси деген эмне?

Мугалим: Каалоодон, аң-сезимден жашыруун көз карандылык, бирөөдөн же бир нерседен коркуу, нааразы болуу, таарынуу, ичи тардык, бирөөнү айыптоо ж.б. жаман сезимдер. Комплекс – адамдын ички касиеттеринин, кубулуштардын жыйындысы, ой менен сезимдин айкалышы. Туура эмес жолго, сектага кирип алган балдар жаман сезимге келишет. Жаман эмоциялар ички дүйнөдө топтоло берет да, чыдоого мүмкүн эмес абалга жетет. Бул абалдан кийин өспүрүмдөр ооруга чалдыгышат, депрессия болот, ичкилик ичишет, баңгизат колдонушат. Туура эмес ынанымдагы, ишенимдеги, багыттагы балдар качандыр бир мезгилде рухий кризиске келишет. Кризиске келген балдардын рухий проблемалары төмөнкүлөр:

- өзүнүн ички дүйнөсүнө эч кимди жолотпой, эч ким менен сүйлөшпөй, түнт болуп калышат;

- өзүнүн абалын реалдуу баалай албагандыктан куру намыстанышат, өз жашоосуна канааттанбай, өз кемчилигин сезишсе да, башкалардан жардамга кайрылышпай, текеберденип жүрө беришет;

- болоор-болбос нерсеге ызаланышып, мындай негативдүү абалдан кантип чыгуу керек деп ойлонушат, бирок чыгып кетүүнүн жолун билишпейт.

Окуучу: Мындай абалдан кийин эмне болот?

Мугалим: Өспүрүмдүн аң-сезиминин мындай абалы алардын кийинки жашоосу үчүн коркунучтуу. Түнт болуп жүрө берген окуучу өзүн ичинен бүлгүнгө салат, өзүн-өзү бүлдүрүү – психикалык проблема, рухий дарт. Рухий дартка чалдыккан абалдагы өспүрүмдөр өзүн өзү өлтүрүп коюшу мүмкүн. Айрым өспүрүмдөр куру кыялга батып, компьютерде бүлдүрүү-жардыруу киргизилген оюндарды көрүшүп, убактыларын бекер өткөрүшөт. Мындай учурда тажрыйбалуу адамдар менен сүйлөшүп, өзүнүн багытын, ишенимин, ынанымын өзгөртүү керек экендигин айрым гана өспүрүмдөр түшүнүшү мүмкүн. Өзүнүн адамдык сапатынын начардыгын сезген балдарда өзүн кем тутуу комплекси пайда болот, бирок өзүн ишке жарамдуу сезгиси келет, башкалардын көзүнчө ишке жарамдуулугун «далилдегиси» келип, ыгы жок импульсивдүү болот, жарабаган сөз сүйлөйт, таарынычын, буусун чыгарат. Улууларга доомат коёт, кыйналып жашап жүргөнүн билдирет, «чоңойгондугун демонстрациялайт». Туура эмес багыттагы, ишенимдеги сектант балдар, өзү катышкан коомдун лидерин идеал тутуп, ата-энесинин, мугалимдин сөзүнө агрессиялуу сезимдери козголуп турат. Улуулардын

анча-мынча жаңылыштыгы үчүн алардын үйдөн чыгып кетишине себеп болушу мүмкүн.

Окуучу: Балдардын секталарга кирүүсү мамлекетке кандай коркунуч алып келет?

Мугалим: Балдардын диний секталарга кириши, б.а. коомдорго бөлүнүшү – трагедия, ал конфессионалдык экстремизмге өбөлгө болот. Иегованын, Мундун (сектанын лидеринин аты) мүчөлөрү менен сүйлөшкөндөн кийин адамдын аң-сезими калыбына келиш үчүн бир жарым жыл керек. Ал эми системалуу алар менен сүйлөшкөн балдардын аң-сезиминде проблема топтоло берет. Тоталитардык секталардын жетекчилери вампир болушат. Вампирлер шериктеринен энергия алып турушат. Анда баланын ден соолугу начарлайт, тагдырына зыяны тийип, психикасы бузулат, жөндөмүн өнүктүрбөй коёт. Вампирге шерик болгон бечаралар бир нече убакыттан кийин психикасы, тагдыры бузулат, айрымдары өлүп калышат (С.Н. Лазарев) [38, 9-бөлүк. 12-б].

Окуучу: Адамды өлтүрүп жаткан вампирди укук коргоо органдары эмнеге жазалабайт?

Мугалим: Эч ким баланы ал жакка зордук менен жетелеп барган эмес. Ал өзү билбестигинен, бир нерсеге үмүттөнүп барган. Бирок ага төлөнүүчү баа өзүнүн жаны экендигин билген эмес. «Эгерде жанын сатууга макул адам болсо, аны сатып алгысы келген киши да болот» (С.Н. Лазарев). Бизде бекер келген акчага, буюмга кызыккан балдар көп. Бир нерсени бекер алууну бакыт деп ойлогон балдар кайырмакка оңой илинишет. Вампир жетекчилер жаңы өспүрүмдөрдү кабыл алса, коомунда жаңы энергия пайда болот. Анда коомдун мүчөлөрүнө (жалган) бакыт сыяктуу сезим пайда болот. Ошондуктан алар улам жаңы энергия алуу үчүн жаңы муундагы балдарды тартууга аракеттенишет. Мындай шартта «Биз туура иш кылып жатабыз, ошондуктан бактылуу жашайбыз», - дешет. Бир гана дин (ислам) адамдын каалоосун (напсини) жана бардык көз карандылыкты жеңүүгө (тыюуга) жардам берет [38].

Окуучу: Секталардын дагы кандай зыяны бар?

Мугалим: Секталарды, жалганмаданий окууларды (окультизм, сыйкыр, экстрасенсорика ж.б.) үйрөнгөн, гомосексуалисттердин, лесбияндардын коомдоруна катышкан жаштардын дүйнө таанымы туура эмес калыптанат. Андай жаштардын дүйнөгө мамилеси туура эмес болот. Туура калыптанганы дүйнө, табийгат, эл, адам менен гармониялуу мамиле түзүп жашайт, туура эмесинин проблемасы көп болот. Сыртынан эч кимден көз каранды эмес көрүнгөн, үтүрөндөгөн сектант жаштардын өзүн кем тутуу комплекси, проблемалардын букети бар. Жашоолору азап тартууга жык толгон. Психо-физикалык проблемалары көп. Адамдын аны көтөрүүгө жөндөмү чексиз эмес, ал (жөндөм) өзүнөн өзү өспөйт. Мунун натыйжасында стресс, депрессия, аутизм (инсандын экиге бөлүнүшү), суициддик актылар көбөйүүдө. Алардын көпчүлүгү өзүн кармай билбейт, психикасын башкара албайт, коркууну, санааны жеңе албайт, рухий дүйнө түзүлүшү боюнча билими жетишсиз (А.Свияш) [60].

Окуучу: Алар оорукчал болуп калышат экен, аны медицинлык жол менен айыктырса болот да?

Мугалим: Баланын ооруган мезгилинде медициналык жардам көрсөтүп (витаминдүү тамак, профилактика, дене тарбия, ж.б.), айыктырып алса, бирок баланын дүйнөгө мамилеси өзгөрбөсө (сектада жүрө берсе), анын руху бузулат, эске тутуму начарлайт, ал стратегиялык запастарын жок кылат. Айрым секталарда секстин патологиялуу формасын колдонуп жашайт. Эгерде коомдо уятсыз, орой, адепсиз, ыймансыз адамдар көп болушса, секстин патологиялуу формаларын колдонуп жашаса, мындай цивилизациянын энергиясы аз калгандыгынын көрсөткүчү болуп саналат. Ал коом стратегиялык запасынын эсебинен жашашат. Мындай цивилизациялар жок болушкан. Мисалы, Содом, жана Гоморр (библиядагы мифологиядагы эки шаар, Иорданияда, Өлүк деңизинин батыш жээгинде жайгашкан) Байыркы Рим империясы, Помпея коомдорунда педофилия, гомосексуализм, өз жакындары менен да жыныстык байланышта болуу сыяктуу моралдык жактан бузулууга кенен жол берилген. Андай коомдор кыйрап жок болушкан.

4) Жыйынтыктоо: Өспүрүмдөрдүн ата-энесинен, жакшы көргөн адамдардан канчалык талабы, өтүнүчү көп болсо (б.а. алууну кааласа), ошончолук алардан көз карандылыгы чоң болот. Талабын аткарбай койсо, алууну каалагандар таарынып, чыр чыгара берет. Бул проблеманын башталышы экендигин түшүнүш керек. Өспүрүмдө үй-бүлөгө, адамга карата мээрим (жакшы көрүүсү) канчалык күчтүү болсо, альтруизми ошончолук чоң болот. Анда өспүрүмдүн адамдан көз карандылыгы төмөндөйт. Алууну каалай берүү жаман. Ата-энесине, жакшы көргөн адамына жардам берип жашагысы келген, жүрөгүндө сүйүүсү (мээрим) бар бала эркин болот. Берүүнү математикада «кошуу», «+», «оң сан» дешет. Адамга, үй-бүлөгө пайдалуу болууну каалоо – оң сапат. Оң сапат – жакшы, терс сапат – жаман. Көз карандылык коркууга, күмөн саноого, таарынууга алып келет. Бекер эт жырткычтарды кармоочу капканда, бекер сыр чычканды кармоочу капканга коюларын унутпагыла. Балдар, алууну эңсей берүү зыян, ойлонуп жашагыла, бейтааныш адамдан сурануудан, бир нерсе алуудан корккула. Бейтааныш коомдордон, адамдардан, секталардан жардам алуудан баш тартуу керек. Аң-сезимди өстүргүлө. Болгонго каниет кылып жашаган адам жаман сезимден кутулат. Жаман сезимдерден кутулган балдар өзүн бактылуу сезишет. Жаштардын секталарга бөлүнүшү элге, мамлекетке зыян экендигин унутпагыла. Бөлүнгөн эл мамлекетүүлүгүн сактай албайт. Жаштарды секталарга бөлүү – элдин душмандарынын иши. Алардын кайырмагына илинбегиле Эми сабакты жакшы маанайда бүтүрөлү, бири-бирибизге жакшылык каалайлы, биздин мамлекетүүлүгүбүз сакталып турсун, жарандарыбызга ийгилик берсин.

**Сабактын темасы: Жашоодон жамандык күтпө, жангечтиликтен
жакшылык күтпө**

Сабактын максаты:

- окуучуларга суициддин себептерин түшүндүрүү;
- аны айланып өтүү боюнча жолдомо берүү, өспүрүмдөрдү жашоого шыктандыруу.

Сабактын жабдылышы: кагаз, фламастер.

Сабактын планы

№	Көнүгүүлөр	Убакыт
1	Уюштуруу.	5 мин
2	Жаңы тема	20 мин
3	Бышыктоо, көнүгүү-1	15 мин
4	Жыйынтыктоо.	5 мин

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу. (5 мин)

Максаты: окуучулардын көңүлүн жаңы темага буруу.

Мугалим: Эмне үчүн жан кечти жаштар пайда болду? Мындай проблемадан коом кантип кутулушу мүмкүн? Суициддин коомго, мамлекетке кандай зыяны бар?

Күтүлүүчү жооптор: проблемалар көбөйдү, үмүтсүз ойго келген жаштар пайда болду, жашоо оор болуп бара жатат, рухий кризистен чыга албай жатабыз. Жашоосу туура эмес уюшулгандын, өлүмү жаман бүтөт. Жашоону туура уюштуруу керек. Элинде кырсык көп болсо, мамлекетте өксүк көп болот.

2) **Жаңы тема.** Лекция. Азыркы мезгилдеги проблемалардын бири – жаштардын өзүн өзү өлтүрүүсүнүн көбөйүшү. Балдардын жашоого умтулуусу жыл сайын төмөндөп келе жатат. Акыркы жылдарда элдин агрессивдүүлүгү жогорулоодо. Азыр бири-бирин жактырган адамдарга караганда бири-бирине нааразы болгон (жек көргөн) адамдар арбын. Турмушта кездешүүчү жагымсыз жагдайларга адамдар бири-бирин күнөөлөсө, кийинки аналогиялуу учурда өзүн күнөөлөшү мүмкүн. Суициддик актылардын көбөйүшүнүн себептеринин бири – өзүн өзү күнөөлөө. Турмушка келген адам туура эмес жолдо жашаса, туура эмес көз карашта болсо, туура эмес аракет кылса, өзү бир мезгилде бактысыз абалга жетет. Анан ал өзүнүн бактысыздыгы үчүн башкаларды күнөөлөйт, бир мезгилде өзүн күнөөлөйт. Токойго бүлдүркөн тергени барып, адашып кеткен адам биринчи аны жумшаган адамды күнөөлөйт, анан өзүн күнөөлөйт. Эч ким күнөөлүү эместигин баамдаган адам кризистен чыгуунун жолун издейт. Ошол сыяктуу эле адамзаттын айрым бөлүгү өздөрүнүн жер жүзүнөн тарткан азабы үчүн күнөөкөрлөрдү издөөнүн үстүндө аракеттенип жашап жатса, эң жакшы бөлүгү өзүн күнөөлөп жүрөт. Азыр “токойдон” чыгуунун жолун издегендер бар. Көпчүлүк бөлүгүнүн башкаларга карата нааразычылыгы жогору болгондуктан, агрессивдүүлүгү нормадан жогору абалга жеткен.

Суициддин себептери төмөнкүлөр: адамдарга, мамлекетке, Кудайга ишенимдин жоктугу, пессимизм, турмушту кара түстө көрүү, дүйнөдө калыстык жок деп эсептөө, туура эмес ынаным, жашоосу туура эмес

уюштурулган, негативдүү эмоциялары (таарыныч, өкүнүч, санаа ж.б.) көп, интуициясы өнүкпөй калган, жаман ойлору көп, психикалык проблемалары (стресс, депрессия, апатия, невроз ж.б.) бар, компьютерден, теле экрандан өлтүрүүнү, бүлдүрүүнү көп көрөт.

“Батышта өзүн өзү өлтүргөн жаштар, күйөөлөрүн сындаган, жек көргөн, текебер аялдар көбөйгөн. Мындай шартта чоңоюп жаткан балдардын жашап кетүү мүмкүнчүлүгү төмөн болуп, суицид өсүүдө. Өздөрүн басмырт алып жүргөн Чыгыштагы аялдардын балдары соо төрөлүп, чоңоюуда” (С.Н. Лазарев) Адам гармониялуу өнүгүшү керек, акылынын өсүшүнө да, аң-сезимин негативдүү ойдон тазалоого да, жашоого умтулууга да кам көрүү керек. Акылынын өсүшүнө гана кам көргөндөр акылы өспөй калгандарга нааразы болот, аларды жек көрөт. “Нааразычылык, жек көрүү, ж.б. негативдүү эмоциялардын натыйжасы – башкаларды жок кылуу программасы. Ар бир жок кылуу программасы өзүн өзү жок кылуу программасына айланат, мындай шартта адамдын жашагысы келбей калат. Суицид – ал программанын натыйжасы” (С.Н. Лазарев). Бул программанын келечек муунга зыяны өзгөчө тиет. Бул проблема – дүйнөнү акыл менен тааныгысы келген адамзаттын бир бөлүгүнүн (туура эмес дүйнө таанымдагы элдердин) проблемасы. Акыл менен чектелүүгө болбойт. “Адам дүйнөнү руху менен таанышы керек. Таанымдын мындай жолу Чыгыш окууларында берилген. Адамдын акыл-эси күнүмдүк проблеманы чечүү үчүн керек, руху космостук акыл-эстин логикасын сезүү үчүн берилген. Ал перспективалуу, стратегиялык маселелерди билүү үчүн керек. Акылдуу башында утат, акылман артында утат.” (С.Н. Лазарев) [38].

Официалдуу статистика боюнча бир жылда 1100000 адам өзүн өзү өлтүрөт. Анын ичинде 350 миң кытай, 110 миң индус, 55миң орус, 31 миң американец, 30 миң япон, 12 миң украинец, 10 миң француз ж.б. бар. Өзүн өзү өлтүрүү деңгээли эң жогору өлкөлөргө (миң кишиге 20дан жогору) Литва, Белоруссия, Россия, Казакстан, Венгрия, Латвия, Украина, Япония кирет. Андан кийинки катарда (миң кишиге 10дон жогору) Франция, Молдова, Кытай, Германия, Канада, Австралия, США турат. Андан төмөн (миң кишиге 10дон төмөн акт жасалган) өлкөлөргө Италия, Англия, Израиль, Греция, Грузия, Индия, Армения кирет. Ал эми Египетте, Гаитиде, Ямайкада суицид жокко эсе. Араб өлкөлөрүндө депрессия, суицид жокко эсе, анткени бизде Билим берүү жана илим министрлиги деп аталса, ал жерде Билим берүү жана тарбия министрлиги деп аталат. (Бектуров Э.Ш. Суицид жалпы коомдун көйгөйү. //Ак Башат. № 1. 2012).

Официалдуу статистикага суициддик акт далилденген гана учурда эсепке алынат. Ал эми дүйнө жүзүндө (бир жылда) реалдуу өзүн өзү өлтүргөндөрдүн саны – 4000000дон ашат. Соттун медициналык экспертизанын жыйынтыгынын көпчүлүгү дарынын дозасы ашыкча алынган, бийиктиктен секирген ж.б. деп ырасташат. Бир жылда 19000000 адам өзүн өзү өлтүрүүгө натыйжасыз аракет жасашат. Суицид актыларды кылган адамдардын 70% депрессиясы, 15% депрессия менен байланышкан оорулары болгон. 19 кылымдан баштап суициддик актылардын саны бир калыпта өсүп

келе жатат. Суициддик актылар эң көп аткаруучулар бар, баңгилер, майыптар, психикалык дарты барлар, алкоголиктер, гомосексуалдар ж.б. болуп саналышат. Суицид – рухий кризистин натыйжасы.

3)Бышыктоо. Максаты: Рухий кризистин себебин түшүндүрүү.

Окуучу: Эже, рухий кризистин себептерин айтып бериңизчи?

Мугалим: Жаштар рухий кризиске кантип келди ошо жөнүндө айталы, азыр төмөнкүдөй тенденциялар пайда болду:

- жаштар Батыштын субъективдүү (хиппи сыяктуу) маданиятын туурап, традициялуу маданиятка альтернативалуу маданият катары ооп кетүүдө;

- улуу муундагы баалуулуктарга жаштар сын тагышат, алардан көңүлү калып, аларга ишенимсиз мамиле кылууда. Айрым изилдөөчүлөр (К.Ясперс) “Жаштар жалган бедел-кадырга ээ болгондорду сыйлап жатышат, азыр кимден адептик баалуулуктарды үйрөнүү керек экендигин билбегендер бар”;

- жаштар арасында жеңил ойлуулук көбөйдү, “эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө”-деген психология бар;

- коомдо маданий нигилизм (проблеманы куру тана берүүчүлүк) кездешет, коом стабилдүү эмес, идеологиялык вакуумдун зыяны тийип жатат, жаштар кимди туураса, ошолордун проблемасына келет экен;

Окуучу: Эмне үчүн бир нече кылым колониялык эзүүдө болуп, кыйналган араб элдери депрессияга дуушар болбой, суицид акты менен өлгүсү келбей, аларды бомбалап, байлыгын тартып алган, илим менен техникасы өнүккөн элдер (Европа, Кытай, Япония) жыргап жашоонун ордуна депрессияга дуушар болуп, суициддик өлүмгө умтулат? Эмне үчүн эзүүдө калган арабдар мөңгүрөп, чөгүштүн ордуна жашагысы келет? Эмне үчүн Европанын элдери өзүнөн өзү азайып бара жатышат? Ушул парадокс жөнүндө ойлонуп көрдүнүз беле?

Мугалим: Эң жакшы суроолор коюлду, анткени алар билимге маани берип, рухий (ыймандык) тарбияга жеткиликтүү маани бербей жашаган, анын натыйжасы – рухий кризис экен. Традициялуу маданияты бар өлкөлөрдө элдин негизги куралы – рухий нерселер (билим алуу, ыйманга умтулуу, аң-сезимди өнүктүрүү, дилдин соолугуна камкордук көрүү ж.б.). Илимдерди өздөштүрүү да, рухий (ыймандык) билим, тарбия да адамга керек. Материалдык куралдан рухий куралдын күчтүүлүгүнө бул факт далил боло алат. АКШнын изилдөөчүсү Джон Эспозито: «Традициялуу маданияттан бөлүнүүнүн натыйжасы – рухий кризис»-дейт.

Окуучу: Рухий кризистен чыгуунун жолдору барбы?

Мугалим: Мурдагы рамкадан, стереотиптерден (чектелген көз караштан, кайталанма сөздөн) адептик нормадан башка нерсе издөө керек, ыймандуу адамдар менен диалог түзүү керек. Билим менен тарбияга бирдей көңүл бөлүү керек, муундардын, улуттардын биригүү жолдорун издөө керек. Жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүү, этностук, улуттук, жекече обочолонуудан кутулуу, консолидацияга (биригүүгө, топтолууга) багыт алуу зарыл. Элдин экономикалык, социо-маданий проблемаларын биргелешип чечүү керек. Ар кандай маданияттардын бири-бирине толеранттуу болушу,

ачык-айрым мамилеге үйрөнүшү, гуманисттик негиздеги мамиле түзүшү – адамзаттын прогрессивдүүлүгүнүн, өнүгүшүнүн зарыл шарты. **Башка маданияттарды сыйлоо керек, өз маданиятыбызды сүйүү керек.** Бул эл аралык этиканын ар кандай вариативдүү болуп өзгөрүшүнө, келечекте элдердин биргелешип ынтымактуу коом түзүшүнө өбөлгө болот. Азыр КРнын президенти А.Атамбаевдин демилгеси менен мектептерге дин маданиятынын тарыхы, дин таануу сабагы киргизилгени жатат, бул – жаштардын рухий кризистен чыгаруунун каражаты. XX кылымдын аягында дүйнө жүзүндөгү мектептерде дин таануу сабагы рухий кризистен чыгуу, суицид маселесин, бангиликти, аракеттикти, сойкулукту чечүүнүн каражаты катары киргизиле баштаган.

Окуучу: өзүн өзү жок кылуу программадан чыгууга карата кандай аракет керек?

Мугалим: Эми өзүн өзү жок кылуу программадан чыгууга аракет кандайча ишке ашат, ошого токтололу. Пессимисттик көз караштан кутулуу, аңсезимди негативдүү ойлордон тазалоо, жагымсыз сезимдерден кутулуу, агрессивдүү адамдардан оолак болуу, мээримдүү адамдар менен мамиле түзүү, жашоосун туура уюштуруу, мурдагы көз карашынын, ынанымынын, ишениминин, багытынын (же алардын бир-экөөсүнүн) туура эместигин моюнга алуу, интуициясын өнүктүрүү, дүйнөнү акыл-эс менен таанып чектелбестен, рухий тааным жолун өздөштүрүү, психологиялык проблемалардан кутулуу, жашоонун сергек мүнөзүнө өтүү, дүйнөнү, адамзаттын рухий өнүгүү жолунда жашаган бөлүгүн сүйүү, өз проблемасын бирөөлөрдөн көрбөй, анын себебин түшүнүү, проблеманы чечүүгө аракет кылуу, өндүрүмдүү эмгекке катышуу керек. Киши өлтүрүү, бүлдүрүү катышкан компьютердик оюндарды ойнобой, теле программаларды көрбөй, баш тартуу керек. Суицид балдардын дилинин (психикасынын) кеселдигинен келип чыгат. Балдардын дили соо болушуна, жүрүм-турумунун жакшырышына жакшы тилек, таза ой өбөлгө болот. Жүрүм-турумун жакшыртуу үчүн бала эмоционалдык жактан толкунданбаган абалда өзүн өзү калтаарыбай кармоого үйрөнүү, сабырдуулук, оор басырыктуулук зарыл. Эмоционалдык жактан толкундануу, стресс абалдан чыгуу үчүн өзүн өзү тынчтандыруу, жөнгө салуу, тарбиялоо керек.

Көнүгүү -1. Окуучулар эки топко бөлүнөт, аларга суицидсиз жашоого жетишүү боюнча долбоор түзүүгө тапшырма берилет, ар бир топтон бир окуучу чыгып, долбоорду коргойт. Эми сабакты жыйынтыктайлы.

4) Жыйынтыктоо. Психологиялык адабияттарда өзүн өзү жөнгө салуунун, окуучуларды жашоого шыктандыруунун төмөнкү ыкмалары сунуш этилип жүрөт: (О.А.Семиздралова. Психологическое здоровье педагога и пути его сохранения. //Народное образование. №1, 2010).

- 1) Окуучу өзүнүн өнүгүү жолундагы ар бир кылган аракетине кубануу, каниет кылуу керек. Ал ар бир аракетине канааттанса, билим алуусу, өнүгүүсү ийгиликтүү ишке ашат.
- 2) Ар кандай (атеисттик, политеисттик, псевдомаданий) окуучуларга философиялык мамиле кылуу керек, бардык ишке ашпай калган нерселерди

да жакшылыкка жооруш керек. Жаман окуя болсо да, андан жакшылыктын жышааны бар деп ойлонуп жашаган пайдалуу.

- 3) Юмор сезимин өнүктүрүп, жакпаган окуяны “тагдырдын тамашасы” катары кабыл алуу дурус.
 - 4) Бүгүнкү окуялардын кичине эле кубанычы болсо да, ага алымсынуу керек.
 - 5) Бардык окуяларды жакшы кабыл алып, жакшы үмүт менен жашап, оптимизмге умтулуу дурус.
 - 6) Боло элек жагымсыз, жаман окуя ишке ашуунун (ыктымалдуулугу боюнча) алдында турса да, (кырсыктуу, чатактуу иш үчүн) алдын ала кайгыра бербей, балким ал болбой калышы мүмкүн деп ойлош керек.
 - 7) Жакшы ой – жарым ырыс, жакшы ой ойлоп тап, ийгиликти каалап, бекер отурба, ага жетүү үчүн конкреттүү аракет кыл, изденүү, ойлонуу керек.
 - 8) Стресс учурунда өзүн өзү жөнгө салган бала чыр-чатактан кутулат. “Унчукпаган үйдөй балээден кутулат” деп айтылат элде. Бүгүн “үйдөй” балээден кутулган баланын эртеңки старттык абалы чыр-чатактан кутулбаган баланын старттык абалынан дурус болот, муну эсиңерден чыгарбагыла.
 - 9) Стресс учурунда (балага) өзүн өзү жөнгө салуу кыйын, ошондуктан окуучу кагаз алып, ошол эмоционалдык абалында кагазга оюн жазсын, сүрөт тартсын, шарт болсо, жатсын, аң-сезимдүү түрдө элге, өзүнө, жанындагы адамга жакшылык кааласын, айтор чыр-чатакты болтурбай калууга аракеттенсин, бул – рухий аракет.
 - 10) Эгерде окуучу кызыккан китеп колунда болсо, аны окусун же китептердин арасынан кызыктуу китеп издесин, анткени адабий көркөм чыгармадагы ойлордун ичинен балага акыл үйрөтүүчү сөз, жагымдуу сезим туудуруучу кеңеш, туура багыт берүүчү “формула” таап алышы мүмкүн. “Жакшылыктан үмүт үзбө, бизге да кубанычтуу күндөр келээр, биздин көчөдө да майрам болоор” деген сыяктуу ойлорду ойлоп, аракет кыла берүү керек.
 - 11) Абдан кыйналып кетсе, турмуштук проблемалардан “качып”, сагынган тууганыныкына, кызыктуу окуя болуп жаткан жерге барсын.
 - 12) Атаандашуудан баш тарткыла, анткени атаандашуу адамдын агрессиясын жогорулатып жиберет, агрессиясы жогору адам толкунданып жатып, көп энергия коротуп коёт.
 - 13) Өндүрүмдүү эмгекке тартылгыла, эмгектенүүдөн дене чарчаганы менен, адам алаксыйт, ой жүгүртүүсү эмгек процесси аркылуу өнүгөт, өз ишин убагында бүтүргөн адамдын өзүнө ишеними артат, өнүгүү жолундагы өзүнө ишеними бар адамга оптимисттик ойлор келет, оптимисттик ойлору бар адамдын жашагысы келет.
- Балдардын дили соо болушуна, жүрүм-турумунун жакшырышына жакшы тилек, таза ой өбөлгө болот. Өмүр – адамга берилген баалуу белек экендигин унутпагыла, аны сактап калууга умтулгула. Дүйнөнү акыл-эс менен таанып чектелбестен, интуицияны өнүктүргүлө, рухий тааным жолун өздөштүргүлө. Дүйнөнү, адамзаттын рухий өнүгүү жолунда жашаган бөлүгүн сүйүү керек.

Анда адамдын жашагысы келет.

Сабактын темасы: Бактылуу жашоонун жол-жоболору

Сабактын максаты:

- окуучуларга туура багыт берүү, бактылуу жашоого жетүүнүн жол жобосун үйрөтүү.
- Терс эмоциялуу, ниети жаман адамдардын бактылуу боло албастыгынын себебин түшүндүрүү, о.э. көз карашы, ынанымы туура эмес адамдардын бактысыз болушунун себебин түшүндүрүү.

Сабактын жабдылышы: кагаз, фламастер.

Сабактын планы

№	Көнүгүүлөр	Убакыт
1	Уюштуруу.	5 мин
2	Жаңы тема	20 мин
3	Бышыктоо. Бактысыздыктын себебин түшүндүрүү	15 мин
4	Жыйынтыктоо.	5 мин

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу. (5 мин)

Максаты: окуучулардын көңүлүн жаңы темага буруу.

Мугалим: Бакыт деген эмне? Бактыга жетүү үчүн кандай аракет керек? Эмне үчүн адам бактысыз болуп калат? Кандай адамдар бактылуу болушат?

Күтүлүүчү жооптор: Байлыкка, бийликке жетүү – бакыт, билимдүүлүк, ыймандуулук – бакыт. Тилегине жетпегендер бактысыз болуп калышат. Аракетчил адамдар бактылуу болушат.

2) Жаңы тема. Лекция: Бакыт деп – адамдын баалуулугуна жетишин, максат-мүдөөлөрүнүн ишке ашышын, жашоосунун, ишинин ийгиликтүүлүгүн аташат. Бакыт бул – адамдын турмушка олуттуу мамиле кылышынын натыйжасы, маңыздуу (толук кандуу) жашоосуна канааттанышы, ички абалынын жакшылыгы (оюнун позитивдүүлүгү, маанайынын көтөрүңкүлүгү, ниетинин тазалыгы ж.б.). Чыныгы бактылуулук – адамдын көксөөсү жана арзуу-тилеги. Жогорудагы суроолордун тегерегинде жер жүзүндө пикирлер өтө көп: кээ бирөөлөр дүйнө топтоп, көбөйтүүнү бакыт деп эсептешет, башкалары ден-соолукта болуунун өзү бакыт деп эсептешет, үчүнчүлөрү билимдүүлүктү, ыймандуулукту бакыт деп эсептешет, төртүнчүлөрү – жактырган кызына (жигитине) жетүүнү бакыт деп эсептешет, айрымдары каалаган кызматка жетүүнү – бактылуулук деп эсептешет. Адамдын ички дүйнөсүнүн бейпилдигин – бакыт деп эсептегендер да бар. Булардын көбү туура. Чыныгы бакытка адам кантип жетет, азыр балдар силер менен бактыга жетүүнүн жол-жоболорунун тегерегинде ой жүгүрмөкчүбүз. Адам бактылуу болуш үчүн:

- адеп-ахлагына, жакшы кулк-мүнөздүн калыптанышына көңүл

бөлүшү керек, бактылуу болуунун зарыл шарты – ыймандуулук, мүнөзү начар, ыймансыз адамдар бактылуу боло алышпайт;

- акылды, аң-сезимди өнүктүрүп, пайдалуу илим алуу керек, ошол пайдалуу илим адамдын табийгаты сүйгөн, жаратылышына туура келген илим болуш керек, ал абалды кыйла жеңилдетет, бактысыздык адамдын бекерпоздугунан, билимсиздигинен келип чыгат;

- ойдун, дененин, дилдин (психо-физикалык) соолугуна камкордук көрүп жашоо керек, дүйнө таанымынын, көз карашынын, ынанымынын туура калыптанышына да камкордук көрүү керек, дүйнө таанымы, көз карашы туура эмес калыптаган адамдар туура эмес ой жүгүртүшөт, алар бир мезгилде кризиске келишет, кризистеги адамдар өзүн бактылуу сезбейт;

- өткөн ишке өкүнбөш керек, таарынычтан, ичи тардыктан, көрө албастыктан ж.б. негативдүү эмоциялардан, жаман ойлордон алыс болуу керек, алар – адамдын бактысыздыгынын булагы;

- болгонго каниет кыл, дайыма (материалдык абалы) сенден төмөнкүлөрдү кара, ага караганда сенин абалыңдын жакшы экендигине ыраазы бол, жакшылыктан үмүт үзбө, ата-энеңди, жакындарыңды сүй, башкаларга да, өзүңө да жакшылык тилеп жаша, жакшы тилек – жарым ырыс;

- адамдын жаман жагын көрмөксөн бол, жакшы жагын издеп тапканга аракеттен, ага ыраазы бол, кээде чалкыган деңизден таппаганды, анчалык көп эмес суусу бар дарыядан таап алууга мүмкүн;

- эмгектен, эмгек бар жерде жылыш бар, жылыш бар жерде ырыс бар, эмгеги бардын өнмөгү бар, эмгектенип көрбөгөн ыракаттын кадырын билбейт, эмгектенгенди билбегендин акылы өспөйт, анда бактыга жетпейт;

- жаман адаттардан кутул, ниетинди оңдо, адамдын ниети оңолбосо, ден-соолугу жакшы болбойт, анда адам бактыга жетпейт, ниеттин бузулушу – проблеманын булагы.

Окуучу: Адамдын жаман ниетинин, терс эмоциясынын, жашоосунун туура эмес уюштуруусунун ден соолукка таасири барбы? Эмне үчүн ниети жаман, терс эмоциялуу адамдар бактылуу болушпайт?

Мугалим: Көптөгөн медициналык илимий изилдөө борборлордун изилдөөлөрүнө караганда өнөкөт оорулары бар адамдардын дарты менен оюнун жамандыгы, кылмыштуу (күнөөлүү) иштеринин, ниетинин ортосунда себеп-натыйжа байланыш бар:

– каржы абалы боюнча (байлыкка жетпедим деп) өтө кайгырган адамдардын, алы жетпеген жумушта иштеген, иши өтө оор адамдардын аркасы, бели ооруйт;

– келечектен коркууну жеңе албагандардын буту ооруйт. Өз алдынча чечим чыгарып, аны жүзөгө ашыра албагандардын тишинин эти ооруйт;

– өзүнүн жаңылыштыгына башкаларды күнөөлөп, жашыруун таарынычы бар, ийкемдүү ой жүгүртүүгө жөндөмсүз (психологиялык жактан ийкемдүү эмес) адамдардын тамагы ооруйт;

– өзүн жакындары үчүн “курмандык” кылган сыяктуу жашаган, тегерегиндегилерден көз каранды адамдардын калкан беzi ооруйт;

- ачуусу чукул, каардуу, күйкөлөктөгөн адамдардын боору ооруйт;
- башкаларды көзөмөлдөгүсү келген, аларга үстөмдүк кылган адамдардын муундары (падагра) ооруйт;
- кубанганды билбеген, жашоодон ырахат албаган адамдар жүрөк оорудан жабыр тартышат;
- таарынычы көп, жашоонун машакатынан кыйналган, бирөөлөрдөн көңүлү көп ооруган адамдар толук (семиз) болушат;
- эски таарынычын унута албаган, өзүн жана башкаларды кечире албаган адамдарда шишик пайда болот;
- консервативдүү, уу тилдүү, заардуу, жанга (чучукка) тийүүчү сөздү сүйлөгөн, өткөн жаман эмоцияларын унутпаган адамдар заңдын чыгышы кыйын болгон дарттан (запор) азап чегишет;
- келиндин өнөкөт таарынычы болсо, баласы оорулуу болот;
- таарынчаак адамдардын иммунитети начарлайт, алар инфаркт, ашказандын, кызыл өңгөчтүн ооруларына көп чалдыгышат;
- жалгыздыктан, оорудан, жашоонун оордугунан, жакшы көргөн адамын жоготуудан, келечектен коркуудан адамдын нерви козголот, 80% оорулар нервдин бузулушу менен байланыштуу. Коркуу бөйрөккө, зааражыныс мүчөлөрүнө зыян. Коркок адамдын башы, мойну, ийни, жүрөгү, ашказаны оорушу мүмкүн;
- ушак айтуучулардын, сын тагуучулардын тиши эрте түшөт;
- адамдардын денесине анын оюнун, сезимдеринин таасири бар, жаман эмоциялар организмдеги клеткаларды бүлдүрөт, жакшы эмоциялардын организмге жакшы таасири бар;
- агрессивдүү адамдардын психикалык проблемалары көп болот, импотенция, кандын басымынын жогорулашы, инфаркт, инсульт, болушу ыктымал;
- күнөөлүү сезимдери бар адамдардын (ал ыймансыздыктан, ынсапсыздыктан, кара мүртөздүктөн) денеси, булчуңдөры, тарамыштары ооруйт, чарчайт;
- башкалар жөнүндө системалуу жаман ойлогон адамдардын энергетикалык деми төмөндөйт, арам, пессимисттик ойлор адамдын психикалык дартка чалдыгышынын себеби болот;
- көрө албастык, ичи тардык, көз артуу, ич күйдүлүк психикалык патологиянын: белимчилик, истерия, нерв оорулардын себеби болушу мүмкүн. Ичи тардыктан жинди болуп кеткендер бар. Психикалык ооруканаларда эстрадалык инсандардын, саясый ишмерлердин, окумуштуулардын, жазуучулардын окшоштугу боюнча түгөйлөрү көп, бул – көрө албастыктан, ичи тардыктан пайда болгон дарт;
- колу туткактардын, каражат алдамчыларынын кесиптик дарты – кан тамырынын кеңейүүсү;
- кумарпоздордун, коркктордун, анткорлордун буту кан менен нормалдуу камсыз болбойт, ичи катыйт (запор), истерия (туталанма), невроз дартына дуушар болушат;
- эки жүздүүлөрдүн “кесиптик дарты” – кант диабети, калкан бези

жана бөйрөктүн үстүндөгү бездин бузулушу, кыр арка секрециясынын (гипофиз) бузулушу, мындай адамдар өтө толук болушат же өтө кыркыйган абалга жеткиче (дистрофия) арыкташат;

– киши өлтүргөн, ырайымсыз, катаал, таш боор, кылмышкер адамдардын тиши эрте түшөт. Алардын буту, колу жана башка мүчөлөрү чыгат, кесилет, көгөрөт. Түрмөдө иштеген врачтардын айтымына караганда киши өлтүргөн кылмышкерлер буту-колу кыйнаган ооруга чыдабай, жыйрылып азап тартышат, онтошот, улушат, боздошот;

– невриттен баштап, колуна шал (паралич) тийген дартка уурулар чалдыгышат.

3) Бышыктоо. Максаты: Көз карашы, ынанымы туура эмес адамдардын бактысыз болушунун себебин түшүндүрүү.

Окуучу: Жогоруда сиз бактылуу болуш үчүн пайдалуу илим алыш керек деп айттыңыз, пайдасыз да илим болобу?

Мугалим: Болот, мисалы жалганмаданий (окультизм, сыйкыр, экстрасенсорика ж.б.) окууларды өздөштүрүү. Беш жылы ЖОЖдо көптөгөн каражат, убакыт коротуп, билим алып, анан жумушсуз жүргөн жаштар бар, алардын алган билиминин коомго, өзүнө пайдасы тийбесе, аны пайдасыз билим дейбиз да, биринчи адам кандай билимге ээ болсом, өзүмө, коомго пайдам тиет деп ойлонуш керек, анан билимди өздөштүрүш керек. Көп каражатты, убакытты пайдасыз коротуу, адамды өкүнүчкө алып келет, өкүнүчү бар адамдар бактылуу болушпайт.

Окуучу: Эмне үчүн көз карашы, ынанымы туура эмес адамдар бактысыз болуп калышат?

Мугалим: Психиатрияда шизофрения дартын “Батыштын этикалык психозу” деп аташат. Индивидуализмге жол берилген өлкөлөрдө ал дарт көп кездешет. Депрессия да – универсалдуу психикалык дарт. Депрессия да индивидуализм өнүккөн маданияттарда көп кездешет. Традициялуу маданияты бар өлкөлөрдө ал дарт аз болот. Көз карашы, ишеними, ынанымы туура эмес, негативдүү ойлору позитивдүүсүнө караганда үстөмдүк кылган адамдар качандыр бир мезгилде психикалык проблемага келишет. Терс эмоциялуу, жаман ойлуу адамдын организми адреналин, шал кылуучу кислота, ацето-уксус, кумурска жана сүт кислотасын көп иштеп чыгарышат. Алар организмдеги зат алмашуусун начарлатат, анда клеткалар тез картаят, адам эрте өлөт.

Адамдын психикасынын анын ден соолугу менен байланышы бар экендиги Франц Месмердин жана Зигмунд Фрейддин эксперименти аркылуу биринчилерден болуп далилденген. Месмердин пикири боюнча адамдын баштан өткөн окуяларга кайгыруусу стресске, дистресске алып келет, ал ден соолугуна таасири тиет. Өтө терең сезимдердин ден соолукка олуттуу таасири бар. З.Фрейддин эксперименти аркылуу медицина менен психология илимдеринин байланыштуулугу аныкталган. Дили, дени-карды соо эмес адамдар бактылуу боло алышпайт. Ойду, ниетти өзгөртүү менен оорудан айыкса болот. Аны үчүн адебинерди оңдогула, ыймандуулукка умтулгула, жакшы адам болгула, ошондо гана өзүңөр жөнүндө оюңар жакшы болот.

Ички (жан) дүйнөнөр тазарса гана дениңер соо болот, ошондо гана адам бактылуу болушу мүмкүн.

Окуучу: Бактылуу жана бактысыз адамдардын белгилери кандай?

Мугалим: Бактылуунун маанайы ачык, бактысыздын кабагы бүркөк болот. Бактылуунун сөзү өтүмдүү, бактысыздын сөзү өтүмсүз болот. Бактылуунун эмгеги зор болот, бактысыз – ооруда кор болот. Бактылууга досу, тууганы келет, бактысызга ууру, душманы келет, бактылуунун касы өлөт, бактысыздын досу өлөт. Бактысы ашкан убакта, жапалак салса каз алат, бактысы кеткен убакта шумкар салса аз алат. Бактылуунун уулу эптүү, кызы көрктүү болот. Бактысыздын уулунун эси жок, кызынын көркү (эби) жок болот. Бактысыздык адамдын өзүнөн, багынбайт ага түшүнгөн. Бактысыз жокко көнөт, барга көнбөйт. Бактылуунун ийгилиги көп болот, бактысыздын кырсыгы көп болот. Эми балдар, бактылуу болуш үчүн адамга ден соолук керек экен, адамдын ден соолугу чың болуш үчүн кандай аракет керек?

Күтүлүүчү жооптор: дене тарбияны, спортту сүйүү, жашоонун сергек мүнөзүн тандоо, экологиялык жактан таза азык-заттар менен тамактануу, таза абада болуу керек (улантышат).

Мугалим: бактылуу болуу үчүн адамга дилдин соолугу да керек экен, ага жетиш үчүн адамга кандай аракет керек?

Күтүлүүчү жооптор: акылын, аң-сезимин өнүктүрүү, ниетин оңдоо, оптимизмге умтулуу, жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүү, дүйнө таанымы, көз карашы туура калыптанышына кам көрүү керек (улантышат).

Мугалим: бактылуу болуунун дагы бир зарыл шарты бар – ак эмгеги менен айлык табуу, муну кантип ийгиликтүү чечиш керек?

Күтүлүүчү жооптор: билим алуу, өнөр өздөштүрүү, физикалык, акыл эмгегигине машыгуу, кесипти туура тандоо керек (улантышат).

Мугалим: үй-бүлөсүндө проблема көп болсо, адам бактылуу боло алабы? Алардын проблемасы жок болуш үчүн эмне кылуу керек?

Күтүлүүчү жооптор: ата-энеге, бир туугандарга дайыма жардам берүү керек (улантышат).

Мугалим: туугандарынын, кошуналарынын проблемалары, чыр-чатагы көп болсо, адам бактылуу боло алабы? (жок) Анда эмне кылыш керек?

Күтүлүүчү жооптор: Аларга да каралашуу зарыл (улантышат).

Мугалим: Ата-мекениңде экологиялык, экономикалык, саясый, конфессиялык, ж.б. проблема көп болсо, адам бактылуу боло алабы? Бул маселени кантип чечиш керек?

Күтүлүүчү жооптор: Ата-мекенге да камкордук көрүш керек, жыл сайын жаратылышты жашылдандырып туруу, өлкөнүн саясатына кайдыгер болбош керек, секталардан оолак жашаган дурус. Бакыт чыгаан эрге келет, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган (ынтымактуу) элге келет (улантышат).

Көнүгүү -1. Окуучуларды эки топко бөлөт, алардын ар бирине бактылуу жашоого жетүүнүн долбоорун түзүүнү сунуштайт, долбоорду ар бир топтон бирден окуучу чыгып коргойт.

4) **Жыйынтыктоо.** Эми жыйынтыктайлы. Бактылуу болуш үчүн: адеп-

ахлагынды оңдо, ыймандуу бол, жаман адаттардан кутул, кулк-мүнөзүңдүн жакшы калыптанышына көңүл бөл, аң-сезимди, акылды өнүктүр, пайдалуу илим ал, ойдун, дененин, дилдин (физикалык-психикалык) соолугуна камкордук көрүп жаша, дүйнө таанымыңдын, көз карашыңдын, ынанымыңдын туура калыптанышына камкордук көр, болгонго каниет кыл, жакшылыктан үмүт үзбө, башкаларга, өзүңө да жакшылык тилеп жаша, адамдын жаман жагын көрмөксөн бол, жакшы жагын издеп тапканга аракеттен, ага ыраазы бол, чыдамдуу, аракетчил бол, эмгектен, өткөнгө өкүнбө, негативдүү эмоциялардан, жаман ойлордон алыс бол, ниетинди оңдо, ата-энеңди, бир туугандарыңды, Ата-мекениңди сүй, аларга камкордук көрүп жаша. Эми сабакты жакшы маанайда жыйынтыктайлы, баарыңар бактылуу болгула, өркүнүнөр өссүн, үй-бүлөнөр, эл бактылуу болсун!

Акыл байлыгы – азбас байлык

(класстан тышкаркы иш-чаранын иштелмеси)

1) Акыл жөнүндө акылман-ойчулдардын сөзүнө конкурс.

а) Түшүнгүн караңгы үй адам деген,

Жарык үй ага келет билим менен.

Билим алсаң урмат сый алып келет,

Билим сага акыл-ой алып келет.

Билимдин мааниси бул айтканым ук,

Акыл ал, ар балээден кутулуп чык.

Окуу түндө алдыңдагы шам чырак,

Билим алсаң, маңдай жарык жаркырап,

Билимдүүнүн иши дагы салмактуу,

А түркөйлөр майда, жеңил камгак бу.

Акылды эч ким бербейт бекер колго,

Акыл – бул Жараткандан келген олжо.

Адамзат бир акылдан башкаларды,

Үйрөнүп, билим менен билип алды.

Окуу сага билимди берет экен,

Акыл-эсти ала албайсың анткен менен,

А акыл Кудай өзү сага берген,

Күч алат, тазаланат акыл менен.

Акылдуу бойдон адам төрөлбөгөн,

Акылы, айтар сөзү кийин келген (Жусуп Баласагын).

б) Космостун, компьютердин кылымында,

Аяр, сак кылдат болсун акылыңар,

Чыгып кел, арга таап, чыр-чатактан,

Ал жак да, бул жак да уксун жакшы кабар.

Чыккыла тар ойлордун ийининен,

Түшкүлө сокур намыс «бийигинен»

Чече бил талаштардын түйүндөрүн,

Четтебей маданият чийининен.

Үйрөнгүн илим менен талашканды,

Билим менен чечкенди чатактарды,
Солкулдак көпүрөдөн төбөлөшүп,
Эй балдар акылыңар адашканбы?
Кысталыш-кыйындыкта айла кеткен,
Түйүндү баатыр чечпей, акыл чечкен.
Даңкталган ошон үчүн акылмандар,
Ата-журт ардактаган асылкечтер...
Алдыга акыл менен темине бил,
Талашта арт жагыңа чегине бил.
Келечекти кең ойлоп «жеңиле» бил,
Жеңилүү жеңүү экенин эсиңе ил.
Оо пендем ынтымакта болом десен,
Асман жер, жарыкчылык дүйнө менен
Арканды узун таштап, ойлон кенен,
Акылың океандай болсун терең (С.О.Байгазиев).

«Акылды акылсыздан издебегин,

Акыл эмес акылсыздын издегени.

Өзүңдө жок нерсени эч ким бербейт,

Акылсызга акыл кошуу колдон келбейт (Жусуп Баласагын).

2) Акылдуу адамдын белгилери жөнүндө ойлорго конкурс.

а) Акыл менен билим азаматтын сөөлөтү. Акылдын сөзү кыска, адилет сөзү ачуу. Акылдуу менен акылдуу, акыл издеп кеңешет, акылсыздар акыл таппай эгешет. Акылы аздын азабы көп (урушат).

б) Чыныгы акылдуу дос сенин акылсыз жоруктарыңа катаал мамиле кылышы мүмкүн, бирок жардан кулата түртпөйт. (уланткыла)

3) Акылдын өнүгүшүнө эмне таасир этет?

а) Акыл оошот, б.а. акылдын өнүгүшүнө адам таасир этет, илимий билимдер, туура саясат, ЖМКдагы туура маалыматтар, эмгек, тарбия таасир этет (уланткыла).

б) Акылдын өсүшүнө 64% генетикалык программа таасир этет, 16% үй-бүлөлүк тарбия таасир этет, 3% (коомдун) тарбиялоодогу айырмачылыгы таасир этет, 17% - ар кандай факторлор (компьютердик программалар, ЖМК ж.б.) таасир этет (англис психологу Д.Шаттлеворт 1935) (уланткыла).

4) Акыл жөнүндө окумуштуулардын кандай сөзүн билесиңер?

а) «Эмгек акылга акыл кошот» (Сенека). б) «Эмгекке олуттуу мамиле кылып, дайыма эмгектенген адам, иштин көзүн билип калат, акылы толот» (Я.А. Коменский) (уланткыла).

5) Акыл жөнүндө макал-лакаптарга конкурс.

а) Акыл – алтын, ой – күмүш. Акыл – ардак, (рухий) байлык – бакыт. Акыл – тирүүдө урмат, өлгөндө – даңк. Акыл байлыгы азбас байлык, билим байлыгы тозбос байлык. Акыл конбогон жигитке бакыт конбойт. Ачуу – душман, акыл – дос, акылыңа акыл кош. Акылга көнбөгөн акыры азапка көнөт. Акылдуу бала элпек, акылсыз бала тентек. Акылдуу түбөлүгүн, акмак күнүмдүгүн ойлойт. Акылдуу карыя – агып жаткан дарыя.

б) Акылдуу менен арбашпа, алдуу менен кармашпа. Акылдуу миң азаптан

кутулат, акылсыз бир азапка тутулат. Акылдуулар сөз алышат, акылсыздар өч алышат. Акылдуунун иши дагы акылдуу, билимсиз жан баалай албайт акылды. Акылдуунун сөзү кыска айта салса нуска.

б) Акыл канткенде толот, эмнеден кемийт?

а) Акыл кемийт: капалуу болгондо, уктабай жүргөндө, ачууга жеңдиргенде, пайдасыз билим (схоластика, сыйкыр ж.б.) алганда, акыйкат чагылдырылбаган китеп окуганда, арак ичкенде, бангизат колдонгондо, напсинин кулуна айланганда, акылсыз менен дос болгондо, туура эмес жолго түшкөндө (уланткыла).

б) Акыл толот: билим өздөштүргөндө, илим изилдегенде, акылдуу менен сүйлөшкөндө, акыйкат чагылдырган китеп окуганда, акылдуу кеп укканда, эл камын көрүп ойлонгондо, акылман адамдан таалим-тарбия алганда, өнүгүү жолуна түшкөн коомго кошулганда, эмгектенгенде (уланткыла).

7)Кандай шартта акыл аракетке келет? Акыл аракети дайыма эмгек менен коштолот, Мисалы пол жууганда 9%, жыгачты сүртүүчү станокто иштегенде 15%, токардык станокто иштегенде 50%, автомашинаны ачык жолдо башкарууда 35%, чоң шаарда башкарууда 59%, компьютерде жазып жатканда 73%, китеп окуганда 100% акылдын активдүүлүгү зарыл. (уланткыла).

Элдик акылмандуулукту үйрөтүүгө карата конкурс

1. Адептик баалуулуктар жөнүндө ким көп макала билет?

а) Адамдагы баалуулук – акыл менен билим. Адамдын кебине кара, бетине карабай, эбине кара. Адамдын жаманы кекчил, жакшысы эпчил.

б) Адамдын көркү – адеп. Адеби жоктун уяты жок. Адептүү бала – абийир, адепсиз бала – жабыр. Атанын жаман уулу элдин малын жейт, жакшы уулу, элдин камын жейт (уланткыла).

2. Муундардын өз ара мамилеси жөнүндө поэзиялык табылгаларга конкурс.

а) Атасы акыл айткан баласына, акылсыз жетеленген санаасына, Акылсызды биригип жеңип келген, ынтымак, ыйман орноп калаасына.

б) Ата-эненин кадырын билбес бала кор болор, ата-энесин кадырлаган, акыры жүрүп зор болор. (уланткыла).

3.Көп чекиттин ордун толуктагыла.

а) Жашоо деп... түшүнөбүз. Бактылуу болуш үчүн ... керек.

б) Жакшы үй-бүлөдө дайыма ...болот. Акылсызга жашоо кыйын, акылман адамы жок элге жашоо... (уланткыла).

4.Үй-бүлө тарбиясы боюнча окуучулардын билимине сынак.

а) Аялыңды балдар жокто, балаңы эл жокто үйрөт. Темирди кызуусунда сок, баланы жашында тарбияла.

б) Бала кезде ага эмнени үйрөтсөн, ал баласына ошону үйрөтөт. Ата-энең кандай мамиле кылсаң, балаң сага кийин ошондой мамиле кылат (уланткыла).

5.Улуу ойчулдардын акылмандуулукка кантип жетише тургандыгы жөнүндөгү кандай ойлорун билесиңер?

а) Философ У.Жеймс: “Акылман болуу искусствосу кайсы жерде эмнени сүйлөп, кайсы жерде унчукпай калып, эмнеге көңүл бөлүш керектигин билүү”-деген.

б) Р.Стоун: “Акылмандардын, генийлердин мээсинин оң жарым шары жакшы өнүккөн, Алар Космостук аң сезим (Кудай) менен байланышта жашаганды билишет. Дүйнөнүн картинасын толук көрүшөт. Стратегиялуу ойлому жакшы өнүккөн. Перспективалуу маселелерди убагында көрөт”. (уланткыла).

6.Акылмандуулукка жетүү үчүн эмне кылуу керек? а) Интеллектуалдык жактан өзүн өзү өнүктүрүү керек. Жалпы адамзаттык баалуулуктарды билүү, ыймандуу болуу керек. б) Билимге умтулуп, акылдуу адам менен мамиле түзүп, акылман адамдардан сабак алуу керек (уланткыла).

7.Акылмандуунун белгилери кандай? а) Аз сүйлөп, көп тыңшайт, ою таза, ниети ак, пейили кенен, айкөл, сабырдуу, ак көңүл болот. б) Акылмандык бар жерде акыйкаттык бар, жалганы жок болот, өрнөк болор насааты бар, уга турганы көп, айта турганы аз болот (уланткыла).

8. Акылмандуулуктун белгилери жөнүндө поэзия саптарыга конкурс. а) Акылман өз тагдырын ойлоп чыгар. Татыктуу сүйгөнүн таап, жолдош кылар. Ойлонуп келечекти элестеткин. Түз басып, максатыңа даана жеткин.

Жамандык жакшылыкты бирдей карап, таянар досту изде ишке жарап.

Үйлөнгүн ишенимдүү жарды тапсаң, сыздайсың бузулганга көздү артсаң.

б) Ак жүргүн сезгенинде жаштык күчүн. Коротпо убактыңды кумар үчүн.

Кыз барда жигитти сен кылбагын кеп, деп айткан даанышмандын акылы эп.

Жүрөгүн кыздын козгоп койсоң сүйлөп, сүйүүнүн отун жагат шайтан үйлөп.

Бакыт каалап акыл тынчтык бербеген, убакытты баала кайтып келбеген.

Абийириңди сакта балам жашыңдан, артыңды ойлон эстүү жансың сен деген.

Тамакты ичип-жээр акмак келес, билимден эч бир пайда тапкан эмес.

Нааданга кээде тагдыр бакыт чачат, айла жок акылман да оозун ачат.

Турмушта боло берет далай көрөм, карасаң макоо бийик, эстүү төмөн.

Жыргалсыз залкар иштеп өлүп калат, шылуундар урандыдан мүлктү табат. (уланткыла).

8. Акылмандуулук жөнүндө ким көп макал билет?

а) Акылман билги өлсө, журт акылсыз, эр кол башчы өлсө, кол жетим.

б) Акылман кебине таянат, азамат элине таянат. Акылманын өзү өлсө да сөзү өлбөйт (уланткыла).

Кызык экен окуп кой

(жергиликтүү дубал газетада пайдаланууга сунушталат)

Көпчүлүк өспүрүмдөр аны курчаган адамдарды (дүйнөнү) турмуштагы проблеманын себеби катары, а окуяны (өзүн ага карата) натыйжасы катары түшүнүшөт, чындыгында проблеманын себеби адамдын өзүндө болот.

Улуулардын үлгүсү – эң жакшы сабак, маалыматтын акыркы сөзү айтылбай,

ой жүгүртүүгө карата өздөрүнө суроо койгон учурда ал сабак балдардын эсинде жакшы сакталат.

Адептүү адам жагымдуу сүйлөйт, жарашыктуу кийинет, өзүн маданияттуу алып жүрөт, бирок бирөөнүн укугуна, кайгысына кайдигер болушу мүмкүн. Ыймандуу адам адептүү да болот, ал бирөөнүн укугуна, кайгысына кайдигер болбойт. Ыйман – бул рухий тазалык, адеп – сырткы маданияттуулук. Өзүн адептүү алып жүрбөгөн, орондоп сүйлөгөн баланы көпчүлүк жактырбайт, өзүн татыктуу алып жүрбөгөн баланын достору болбойт.

Баланы улам эле шылдыңдай берсе, ал өзүн күнөөлүү сезе баштайт. Бала аткара турган жумушту сиз аткарбаңыз. Окуучу тамеки тартып жатканын, уурулук кылганын байкап калсаңыз аны жазалоого ашыкпаңыз. Балага кандай мамиле кылсаңыз ал ошондой аракетке үйрөнөт. Сиз ага карата сабырдуу болсоңуз, андан кийин сабырдуулукту көрөсүз. Окуучуга чынчыл мамиле кылсаңыз, ал чынчылдыкка үйрөнөт. Бала ынтымактуу үй-бүлөдө жашаса, анын бар экендиги кубандырса, ал өзү бул жашоодон сүйүү тапканды үйрөнөт. Баланын кылган жакшы ишин кубаттаңыз, анда тырышчаактыкка үйрөнөт. Мактай берсеңиз, өзүн ашыкча баалап алышы мүмкүн. Балага “акылсыз, жалкоо, жаман” деген сөздөрдү айтпаңыз, “сен эч качан бир нерсени түшүнбөйсүн” дебениз, анда бала чүнчүй баштайт.

Күнөөкөр сезими бар адамдар бактылуу болушпайт. Андай адамдардын өзүн кем тутуу комплекси болот. Ал комплекс адамдын жашоо күчүн менен азыктануучу терс зарядга ээ болот. Өткөндөгү күнөөлүү окуя адамдын эсинде калат. Ал аң-сезимди булгап турат. Адамдын шериги таштап кетип калат. Адам ызага буулугат, ички дүйнөсүндө бүлүк түшөт. Канчалык аны эстесе ошончолук туталана берет. Адам жыйнактуулугун жоготот. Адам процесстен утулат, миграциялап акча табам деп Ата мекенинен ажырайт, жашоонун мааниси жок болгон абалга жетет. Адам дайым бир нерсени жоготуунун үстүндө жашайт. Жашоонун агымын токтотуу мүмкүн эмес. Мындай шартта: «Бардык азап өтүп кетет» деп кабыл алыш керек. Андай азап тартууга чыдап, аман калса, аң-сезими тазалангандан кийин гана турмуштун жаңы барагы ачылат.

Пессимисттер – өзүн жаман сезген адамдар. Алар «иши оңунан чыкпайт»-деген коркуу сезимден кыйналышат, өзүн өзү аяшат. Өзүн өзү аяп, коркуп отура бергенден пайда жок, ага күч кетет, ден-соолуктан ажырайт, убакытты текке кетирет. Өзүн өзү аяп, коркуп отура берген адам коом үчүн керексиз болуп калат. Андай адамдын позициясы деструктивдүү болот, адам өзүн урматтоосун жоготот. Адам мындай багытын ой аркылуу өзгөртсө болот. Кантип? Ой – энергия, адамдын рухий аракети. Позитивдүү (жакшы, оң, ырас) ойлонуу – жакшы адам болууга биринчи кадам. «Дуденде» (лингвинистикалык маалымдамада) «позитивдүү» деген сөздү: «пайдалуу, жайлуу, ыктуу, ылайыктуу, кырдаалдуу, оңтойлуу, жагымдуу, жакшы,

жактырган, натыйжа алып келүүчү, оң, ишенимдүү, маанилүү, таасирдүү, өтүмдүү, ишкердүү, ийкемдүү» деген мааниде түшүндүрмө берет. «To be positive about semetheing» дегенди өзүндү туура, ырас, адилет, чын жолдо экендигине, ийгиликтүү болоруна ишенүү-деп которот. Ушундай ой жүгүртүүнү позитивдүү ой жүгүртүү деп аташат. Туура эмес ролго кирип алган, сени туура жолдон адаштырууга аракеттенген авторитетке «жок» деп айта билиш керек. Тобокел кылып иш баштабаган утпайт. Сыйлыкка баштаган эле эмес, аягына чейин аракет кылган жетет. Арамза, калп, туура эмес, адашкан, жаңылыштуу, бузуку ойлор өзүнө да башкага да зыяны тиет. Аң сезимди мындай ойдон таза кармоо керек.

Жаштар арасында контрмаданияттын (укуктук, лагердик субкультуранын) пайда болушу коомдун укуктук негизине, моралына, жүрүм-турум адебине нааразычылыгынын белгиси. Митингдер мурдагы маданиятка, моралга, баалуулуктар системасына адамдардын канааттанбагандыгынан келип чыгат. Бул коомдун – адептик-рухий кризисинин натыйжасы.

Негативдүү эмоция агрессивдүү же депрессивдүү болот. Агрессия – айланадагыларга багытталган активдүү энергия. Депрессия – өзүнө багытталган энергия. Күч менен басылган эмоция акыры бир органдын чабал жерине зыяны тийет. Ошондуктан эмоцияны тизгиндеп кармаш керек. Өзүнөрдү сындабагыла, актабагыла, ачууланбагыла, сүйүнгөндө өтө шаттанбагыла. Негативдүү сезимдин себеби эмнеде, көрө албастыкпы, кызгануубу, көңүл буруп байкасаңар, ал «ээрип кетиш керек», адам табийгатынан ак көңүл, мээримдүү, жакшылыктуу.

Адамдан ийгиликти алыстаткан ички душмандары: пессимизм, өзүн өзү жогору же төмөн баалоо, негативдүү ойлор, өзүн өзү жек көрүү, коркуу, тынчы кетүү, кумардануу, напсиге эркиндик берүү.

Стресс канда лейкоциддин деңгээлин төмөндөтөт, иммунитетти начарлатат, инфекциянын жугушун жеңилдетет. Стресстен кутулуу жолдору: болгонго каниет кылуу, аутотренинг.

Эмгектенбей кыймыл аракетсиз жашоо гиподинамияга (дененин алсыздыгына) алып келет. Катаалдык, ырайымсыздык, таш боордук, өз ара айыгышкан күрөштө жашоо, адамды мелонхолияга (асанкайгылыкка), настольгияга (бир нерсени эстеп кайгырууга) алып келет. Ыгы жок эркелик жашоого кызыгууну жоготууга алып келет. Ар кандай багыттагы диний-философиялык окууларды (буддизм, индуизм), диндерди (христиан, иудаизм, ислам), диний техникаларды (медитация, чокунуу) башаламан бир мезгилде өздөштүрүү – психикалык проблемага алып келет. (Б.Т. Лихачев. Воспитание и этика).

Ашыкча чымырканып, физикалык жана акыл эмгегинде иштөө организмдин чарчашына, алсыроого, уйку басууга алып келет. Бардык нерсенин өлчөмү менен болгону дурус.

Адам каалоолорунун кулуна айланса, акылы өзүн актоонун жолун табат. Андай адамдар рухий жактан өнүкпөй калышат.

1961-жылдан 1989-жылга чейин өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугу стабилдүү өскөн, ал 1,5 эсе көбөйгөн. СССРда 1,1 миллион кылмыш ишине аралашкан өспүрүмдүн баарынын психикалык проблемасы бар экендиги аныкталган.

Бактылуу болуш үчүн адамга беш нерсе керек. Ден соолук, ыймандуулук, коомго керектүү адам болуу, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн бири-бирин жакшы көрүшү, балдарыңдын сен уялбагандай болушу.

Адам жашаган коомдо элдин кайгы-капасы, күйүтү, бактысыздар көп учураса, андай коомдо жашап, бактылуу болуу реалдуу эмес.

Бактылуу болуунун эбин табуу – талант (Ришар П).

Беймуктаждык (өзүндө болгондон башка эч нерсенин кереги жоктук) – бакыт. Бакыт – адамдын өзү менен өзү гармониялуу жашоосу (И.Хакомада).

Адамдын бактысы – тартип менен эркиндиктин ортосунда (И.Павлов).

Түгөйүнүн бир сапаты үчүн жакшы көрөт деп ойлобой, аны менен чогуу жашоону жакшы көрөт деп ойлоо – бакыт. Бактылуу абал узак созулса, анын баркы болбойт, аны кайра сезүү үчүн адамга андан ажыроо берилет.

Адам чабал кезиндегидей (духу) күчтүү боло албайт (И. Бунин).

Картөшкө отургузуп, эмгектенген адам кошунасынан өч алууну ойлосо, картөшкөсү түшүм бербей калат. Эмне үчүн? Анткени адам терс энергия менен өсүмдүктү заряддап коёт.

Адептик билимдин жетишсиздигинин, тарбиянын кемчилдигинин натыйжасында (анча-мынча ийгилигине чиренип) адам кекирейип, текебер болушу мүмкүн. Улуу адамдар кекирейишпей, жоош, момун болушат. Момундук – кыңк этпей баш ийүү эмес. Момундук дүйнө, эл менен гармониялуу жашоо. Дүйнөдө кокустан ажайып керемет болбойт, дүйнөгө момундук менен мамиле кылып, болгонун болгондой кабыл алсаң, керемет болот.

Жер жүзүндө АДАМча жашоо – бакыт. Ал адамга жеңил келбейт.

Бакыттын жеңил келбестигине карата классикалык мисал: баланын төрөлүшү үчүн энеси тогуз ай көтөрүп, омурткасы сыздап, толгоодон азап тартыш керек, атасы, жакындары экөөнүн амандыгын тилеп толкунданыш керек.

Чыныгы сүйүү бар жерде деструктивдүү, коркунучтуу күчкө орун болбойт.

Жакшылык тилеген кайрымдуу асылзат аялдын жүзү нурдуу болот, андай аялдар өзүн алып жүрүшү менен да айырмаланышат. Аларга эркектердин мамилеси жакшы болот.

Кыжырдануу – кыска мөөнөттүк жиндилик. Аракечтик – ыктыярдуу жиндиликке машыгуу (Аристотель).

Чыныгы билим алуу өз алдынча билим алуудан башталат. Ал бардык мектептер менен коштошуп, өзүнүн убактысын, ала турган сабагын өзү аныктагандан кийин гана башталат.

Кыздардын (аялдардын) жашоосунда сезим, балдардын (эркектердин) жашоосунда акыл үстөмдүк кылат. Бул жагдайды эске алып мамиле түзүү, эл ичинде ынтымактын болушуна өбөлгө болот. Ал эми аны эске албоочулук, мамиленин начарлашына алып келет.

Турмуштун өзү жамандык да, жакшылык да эмес. Турмуш – жамандык менен жакшылык орун алган жай. Адамдын турмуштан бактылуу же бактысыз болушу жамандык менен жакшылыктын кайсынысы үстөмдүк кылышынан көз каранды (Монтель).

Скептицизм (дүйнөнү таануу мүмкүн эмес деген агым, ага ишенбөөчүлүк менен кароо) – адамдын дилинин дат баскандыгынын белгиси. Андай адам бир нерсе жаратууга, түзүүгө, тургузууга жөндөмсүз болот. Скептиктин энчиси – бузуу, иритүү, бүлдүрүү (Б.Васильев).

Таарынуу – чабал адамдын реакциясы, анткени чабал өзүнө өзү ишенбей, өзүн өзү жубатат, көңүлүндө ачуу кайнап турса да, аны унутпай, таттуусу бар сыяктуу ойлоно берет (Б.Васильев)

Өз убагынан мурда айтылган сөз кээде жагымсыз, кээде коркунучтуу болот.

Биздин ар бирибиздин ичибизде бюрократ бар, ал керек болгондо көрүнөт.

Көп байлыгы болгон адам да бай экендиги билинбейт, аны орду менен колдоно билген бай экендиги билинет.

Кыйынчылык дайыма эле жаман болбойт, кыйналыштын артында жеңилдиги болот.

Коркуу – от сыяктуу, көзөмөлгө алынган жылытат, көзөмөлдөй албай калсаң, күйгүзүп салат (Тайсон).

Кем акылдык, келесоолук, акмакчылык – даарысы болбогон дарт (кемчилик) сыяктуу (Кант).

Табигый принциптерге негизделбеген нерселердин баары маанисиз, керексиз, турмушка ылайыксыз, алар качандыр бир мезгилде кыйрайт, бузулат, бүлүнөт (В.М. Чаломей).

Күчтүүлөрдүн энчиси – жашоону жакшыртуу, түзүү, куруу, оңдоо, чабалдардын энчиси – эптеп орундашуу, жайгашуу, жашоо (М.А. Сабитов).

Мода – коммерциялык категория. Мода – акыл-эстүүлүк менен ойлонуу жетишкен, бир мезгилдеги коомдун жүрүм-турум эрежеси, кийимдин, чачтын тароо формасы. Ал кыйынчылык менен кирет, жыл өтпөй алмашат. Көп каражатты талап кылат. Ошондуктан сизге жаккан, жарашкан, ыңгайлуу кийимди алгыла. Мода сиздин кызыкчылыгыңызды эске албайт, бут кийим, косметика, кийим чыгарган фирманын кызыкчылыгын көздөйт.

Адамдын бактысы – анын ички абалы. Ал адамдын өз ал-жайын түшүнүп, баамдоо деңгээлинен көз каранды. (В.Мегре).

Бакыт дегенибиз – бактысыз окуялардан качып кутулуунун жыйындысы (Шопенгауэр).

Жамандыкты жалаң күч менен басууга болбойт, ал күч менен басылса, баш көтөрүп, чыга берет, андан көрө жакшылыкты көбөйтө берсе, жамандык акырындап жакшылыкка орун бошото берет, жамандыкты ушинтип соолтуу керек (Л.Н. Толстой).

Мазмуну

Киришүү	2
I бөлүм Жаш муундарды тарбиялоодогу психологиялык көйгөйлөр жана аны чечүүнүн жолдору	4
Өспүрүмдөрдүн психологиялык көйгөйлөрү жана анын себептери	4
Окуучуларга рухий кризистен чыгуунун жол-жоболорун үйрөтүү	6
Окуучуларга стресстен коргонууга карата жардам берүүнүн жолдору	16
Агрессивдүү өспүрүмдөр менен иш жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү	22
Мектептеги зордуктун түрлөрү	31
Үй-бүлөлүк тарбия боюнча мугалимдерге кеңеш	35
Класстан тышкары иштерде адептик-рухий тарбиянын формалары, методдору	39
Батыштын субъективдүү маданиятынын жаштарга тийгизген терс таасири жана андан кутулууга карата сунуштар	40
Жогору педагогикалык көңүл бурууну талап кылган окуучулар менен иштөө ыкмалары	47
Тарбияланышы кыйын балдар менен иштөөнүн ыкмалары	51
Тарбияланышы кыйын балдарга жардам берүү	60
Жалгыздыктын психологиялык негиздери	60
Аракеттин, баңгиликтин зыяндуулугун түшүндүрүү	61
Алкоголизмге, баңгилекке каршы профилактикалык аракет	64
Таалим-тарбиянын натыйжалуулугу боюнча мыйзам ченемдүүлүктөр	67
Окуучулардын психологиялык көйгөйлөрүнө жардам берүүнүн жолдору	71
Окуучулардын тарбиялангандыгын баалоо критерийлери	72
II бөлүм Психологиялык көйгөйлөрдөн кутулууга карата тарбия сааттарынын, класстан тышкары иш-чаралардын иштелмелери	75
Адептик аң-сезимдүүлүктүн калыптанышында эмгектин ролу	77
Текеберчиликтин зыяндуулугун түшүндүрүү	77
Жакшы – ой туу, жаман ой – уу	
Туура ынанымды калыптандыруунун мааниси	81
Оптимисттик көз карашты калыптандыруунун мааниси, пессимизмдин зыяндуулугу	86
Сектага, экстремисттик коомдорго киргениң – адашканың, бактысыз адамдарга жанашканың	90
Жашоодон жамандык күтпө, жангечтиликтен жакшылык күтпө	97
Бактылуу жашоонун жол-жоболору	103
Акыл байлыгы – азбас байлык	108
Элдик акылмандуулукту үйрөтүүгө карата конкурс	113
Кызык экен окуп кой	116

Пайдаланылган адабияттар:

1. Асеев В.Г., Абдуева А.А. Воспитательные эффекты управленческих воздействий”. – М., МАИ. 2005.
2. Ащеулов Д. Рыночное детство. //Слово Кыргызстана. – 2010. 04. 08.
3. Абдуева А.А. Оптимизация воспитательных воздействий в управленческой деятельности. – М., 2005.
4. Абдыкадыров Н. Зордук. Супер инфо № 526. ноябрь. 2012.
5. Борщов Н.А. Первенция информационного насилия: возможности и границы. //Высшее образование сегодня. №4. 2010.
6. Байгазиев С.О. Концепция воспитания подрастающего поколения Кыргызстана. – Бишкек. 2013.
7. Бадмаев Б.Д. Психология в работе учителя. – М., 2000.
8. Бородина А.В. История религиозной культуры. Программа учебного курса для общеобразовательных школ, лицеев и гимназий. – М.,2005).
9. Бекбоев И.Б. Педагогикалык процесс. Эски көнүмүштөр жана жаңы көз караштар. – Бишкек. 2006.
10. Банникова В.Н. Духовно-нравственное воспитание школьников. – М., 2012
11. Бекембай Апыш. Тарбия назарияты. Ош. 1996.
12. Борисов И.Ю. Родзиковский А.Л. Зарубежное исследование молодежных субкультур. – М.,1889.
13. Воронова Е.А. Здоровый образ жизни в современной школе. Ростов на Дону. Феникс. 2011.
14. Вульфсон Б.А. Стратегия образования на западе на пороге XXI века – М., 2001.
15. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.,1996.
16. Вопросы психологии нравственного развития. под. ред. Колбановского Н., Крутецкого В.А. – М., 1962.
17. Гонабилин Ф.Н. Психология. – М., Просвещение. 1973.
18. Галатузова М.А., Сломчинский А.Г. Образование против преступности. //Педагогика. №3. 2007.
19. Гегель. Сб. Соч. – М., 1946. Т-7. 82-б.
20. Глаголев О.Б. Настольная книга классного руководителя 9-класса. Ростов на - Дону. Феникс. 2009.
21. Гладких Л.П., Корзинкин А.А., Меньшиков В.М. Этика. – М., 2010.
22. Дьячков В.М. Психологические условия и факторы оптимизации личностно-профессионального развития госслужащих регионального уровня. – М., 1997.
23. Дереклеева Н.И. Классные часы по теме: «Нравственность». – М., 2006.
24. Дереклеева Н.И. Справочник завуча. Учебно-методическая работа. Воспитательная работа. 5-11 классы. – М., Вако. 2008.
25. Дереклеева Н.И., Савченко М.Ю. Справочник классного руководителя. 10-11 классы. – М., Вако. 2007.

26. Дереклеева Н.И., Савченко М.Ю. Справочник классного руководителя. 5-9 классы. – М., Вако.2009.
27. Жумабаева Г.А. Тарбиялык иштерди уюштуруу. – Бишкек. 2011.
28. Замостьянов А.А. Врата снобизма. Народное образование. №1.2010.269-б.
29. Идейно-нравственное воспитание. сост. Минич О.А., Хаткова О.А. – М., 2004.
30. Исамидинов И. Ааламдашуу доорунда жаштардын тарбиясы. //Мугалим №2. 2014.
31. Краснобоев И.М. Формирование нравственных убеждений у старшеклассников. – М.,1960.
32. Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы. Ростов-на-Дону. Изд “Март”.2002.
33. Кузмина А.В. Социально-психологические проблемы подростков и пути их решения – М., 2001.
34. Казин Э.М., Блинова Н.Г., Федоров А.И.. Социально-психологические, медико-биологические аспекты и адаптация. Томск. 2007.
35. Кыргыз макал, лакаптары, учкул сөздөрү. Жыйнаган Ибрагимов М. – Бишкек. 2008.
36. Крутецкий В.А. Характеристика некоторых моральных понятий у старших школьников. – М., 1962.
37. В.С.Кукушин. Общие основы педагогики. Ростов-на-Дону. “Март”. 2002.
38. Лазарев С.Н. Диагностика кармы. 6ч. – СПб. 2001. с.26-38.
39. Лихачев Б.Г. Воспитание и этика. Ярославль. 2009.
40. Мамытов А.М. Дене тарбия сабагын педагогикалык жактан талдоо. – Бишкек. 2012.
41. Мамбетакунов Э. Орто мектептерде тарбия-таалимдин мазмунун аныктоо. //Билим берүүнүн философиясы жана технологиясы. – Бишкек. 2009.
42. Маленкова Н.Л. Педагог учит школьников справляться с агрессивностью. //Народное образование. №8. 2011.
43. Мацкевич И.К. Казакская семья: контекст для этнопедагогического подхода. Этнопсихология жөнө этнопедагогика. Алматы. “Казак университети”. 2007. 39-б.
44. Мамытова Г. Жалгыздыктын биологиялык, психологиялык, социологиялык негизи. Шоокум. 2015. №12 (88).
45. Маликов К. Мусулман жамааты менен иш алып баруу боюнча теориялык жана практикалык негиздер. – Бишкек. 2013.
46. Мурзараимов Б. Диндер тарыхы. – Бишкек. 2014.
47. Мосс М. Общество. Обмен. Личность. – М., 1999. – 103-б.
48. Олькова Г.В. Правовое воспитание школьников. – М., 2002.
49. Подласый И.П. Педагогика. – М., Владос-Пресс.2001.
50. Положение детей в Кыргызской Республике // ЮНИСЕФ 2011 г.
51. Поль Брэгг. Чудо голодание. – Спб. 1999.
52. Педагогическая энциклопедия. – М., 1966.
53. И.П.Подласый. 100 вопросов и 100 ответов. Педагогика. М. 2001.

54. Рут О.И. Основы методики нравственных убеждений у учащихся общеобразовательных школ. Красноярск. 1952.
55. Рысбаев С.К., Каранова Т. Кыргыздын элдик таалим-тарбия принциптери жана методдору. – Бишкек, Гүлчынар. 2007.
56. Рожков М.И. Байбородов Л.В. Организация воспитательного процесса в школе. – М., 2001.
57. Сабитов М.А. Светлое будущее миф или реальность. Сборник статей автора о духовности и её роли в жизни человека и общества. – Бишкек. 2005.
58. Сухомлинский В.А. Духовный мир школьника. – М., 1961.
59. Селиванов В.И. Воспитание воли у школьников. – М., 1979.
60. Свияш А. Позитивная психология для повседневной жизни. – М., 2004.
61. Теппервайн К. Как противостоять превратностям судьбы. – Спб. Питер.1996.
62. Торсунов О.Т. Законы счастливой жизни. – М., 2003.
63. Фельдштейн Д.И. Педагогические основы формирования нравственной сферы подростков. – М., Знание №3. 1978.
64. А.Фрейд. Сборник сочинений. 1-т. – М., 84-б.
65. Феодосова Т.Н. Школа классных руководителей. Волгоград. 2010.
66. Хохлова Н. Крик детской души. Вечерний Бишкек.11.01.2004
67. Харламов И.Ф. Нравственное воспитание школьников. – М., Просвещение. 1983.
68. Школа классных руководителей. Картотека воспитательных форм работы. Авторы составители Феодосова Т.Н., Скворцова Ю.С., Селезнева Н.А., Бережнова Е.А., Плахова Т.В., Воробьева В.В., Калашникова Н.Ю.. Волгоград. 2010.